T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
İKTİSAT TARİHİ BİLİMDALI

**Planlı Dönemde Kırsal Kalkınma Bağlamında Bir Girişim: Türkiye Süt Endüstrisi
Kurumu (1963-1995)**

Yüksek Lisans Tezi

GÖKHAN GELEGEN

İstanbul, 2014

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
İKTİSAT TARİHİ BİLİMDALI

**Planlı Dönemde Kırsal Kalkınma Bağlamında Bir Girişim: Türkiye Süt Endüstrisi
Kurumu (1963-1995)**

Yüksek Lisans Tezi

GÖKHAN GELEGEN

Danışman: DOÇ. DR. RAHİMİ DENİZ ÖZBAY

İstanbul, 2014

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

TEZ ONAY BELGESİ

İKTİSAT Anabilim Dalı İKTİSAT TARİHİ Bilim Dalı TEZLİ YÜKSEK LİSANS öğrencisi GÖKHAN GELEGEN'nın PLANLI DÖNEMDE KIRSALKALKINMA BAĞLAMINDA BİR GİRİŞİM: TÜRKİYE SÜT ENDÜSTRİSİ KURUMU (1963-1995) adlı tez çalışması, Enstitümüz Yönetim Kurulunun 11.07.2014 tarih ve 2014-25/21 sayılı kararıyla oluşturulan jüri tarafından oy birliği / ~~oy çokluğu~~ ile Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Tez Savunma Tarihi ...22.07.2014...

Öğretim Üyesi Adı Soyadı

İmza

1.	Tez Danışmanı	Doç. Dr. RAHİM DENİZ ÖZBAY	
2.	Jüri Üyesi	✓ Doç. Dr. FAHRİ SOLAK	
3.	Jüri Üyesi	Yrd. Doç. Dr. İMURAT BOZKURT	

GENEL BİLGİLER

İsim ve Soyadı : Gökhan Gelegen
Anabilim Dalı : İktisat
Programı : İktisat Tarihi
Tez Danışmanı : Doç. Dr. Rahmi Deniz Özbay
Tez Türü Tarihi : Yüksek Lisans-Temmuz 2014
Anahtar Kelimeler : Süt, Türkiye Süt Endüstrisi Kurumu, Kırsal Kalkınma

ÖZET

PLANLI DÖNEMDE KIRSAL KALKINMA BAĞLAMINDA BİR GİRİŞİM: TÜRKİYE SÜT ENDÜSTRİSİ KURUMU (1963-1995)

Bu çalışmada Türkiye’de planlı dönemin başlangıcında kurulan Türkiye Süt Endüstrisi Kurumu incelenmiştir. 1960’lı yıllara kadar devletin süt alanındaki müdahaleleri yalnızca yasa düzeyinde olmuş; Devlet Planlama Teşkilatı’nın kurulmasıyla birlikte kalkınma ve planlama kavramları oldukça önem kazanmış ve bu dönemde birçok yeni Kamu İktisadi Teşebbüsü kurulmuştur. Süt alanında faaliyet gösteren TSEK de bunlardan birisidir. TSEK Türkiye’de sütün endüstrileşmesine öncülük etmiş; tekel konumda olmamasına rağmen piyasayı düzenleyen bir role sahip olmuştur. Türkiye’nin birçok yerinde fabrika ve müesseseler kuran TSEK faaliyette olduğu dönem boyunca ilkel süt mandıraları ve özel süt endüstrisi kuruluşları ile rekabet halinde olmuştur.

Bu tezde TSEK’in kurumsal analizi yapılarak; kalkınma planı ve kırsal kalkınma bağlamında belirlenen sorunlara çözüm getirip getiremediği araştırılmıştır.

GENERAL KNOWLEDGE

Name Surname : Gökhan Gelegen
Field : İktisat
Programme : İktisat Tarihi
Supervisor : Doç. Dr. Rahmi Deniz Özbay
Degree Awarded and Date : Yüksek Lisans-Temmuz 2012
Keywords : Milk, Turkey Dairy Industry Corporation, Rural Development.

ABSTRACT

AN ENTERPRISE IN THE CONTEXT OF RURAL DEVELOPMENT IN PLANNED PERIOD: TURKEY DAIRY INDUSTRY CORPORATION (1963-1995)

In this study, Turkey Dairy Industry Corporation which was established at the beginning of planned period in Turkey was examined. Until the 1960s, the state's intervention in the field of milk was only at the law level, development and planning concepts has gained considerable importance with the establishment of State Planning Organization and many new Public Enterprises was established in this period. One of those is TSEK which was operating in the field of milk. TSEK which led to industrialization of milk in Turkey; had a regulating role in the market although it was not in the monopoly position. TSEK which establishing factories and establishments in many parts of Turkey, had been in competition with primitive dairies and private milk industry institutions.

In this thesis, was investigated whether could redress the problems which was determined in the context of progress plan and rural development with institutional analysis of TSEK.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	i
ABSTRACT.....	ii
TABLolar LİSTESİ	v
GRAFİK VE ŞEKİLLER LİSTESİ.....	vi
KISALTMALAR	vii
GİRİŞ	1
1. SÜT VE DÜNYADA SÜTÜN ENDÜSTRİLEŞMESİ.....	4
1.1. Sütün Tanımı ve İnsan Beslenmesindeki Yeri	4
1.2. Sütün Endüstrileşmesi Süreci.....	5
2. İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI ve TÜRKİYE’DE PLANLAMANIN EVRİMİ.....	8
2.1. Değişen İktisadi Dinamikler ve Türkiye Ekonomisi.....	8
2.2. DP İktidarının İlk Yılları: 1950-1953	11
2.3. 1958 Krizi ve Planlamaya Giden Süreç	12
2.4. DPT’nin Kurulması.....	16
2.5. BBYKP’nin Hazırlanması.....	18
3. TÜRKİYE’DE SÜT TEMELİNDE HAYVANCILIK POLİTİKALARI	21
3.1. 1923-1950 Arası Dönem	21
3.1.1. Hayvan Islahı Kanunu	23
3.1.2. Atatürk Orman Çiftliği	25
3.1.3. 1929-1950 Dönemine Ait Bazı İstatistikler.....	26
3.2. 1950-1960 Arası Dönem	29
3.3. BBYKP-Kırsal Kalkınma-Süt Temelinde Hayvancılık Politikaları	35
4. TÜRKİYE SÜT ENDÜSTRİSİ KURUMU	43
4.1. TSEK Kuruluşu.....	43
4.1.1. Yönetim ve Organizasyon Yapısı.....	46
4.1.2. Mali Yapısı	48

4.2. TSEK Üretimi	50
4.2.1. Fabrika ve Müesseseler	50
4.2.2. İştirakler	52
4.2.3. Çiğ Süt Alımları	53
4.2.3.1 TSEK – Üreticinin Teşkilatlandırılması ve Kooperatiflerle Olan İlişkiler	70
4.2.4. TSEK Ürünleri ve Maliyetler	74
4.2.5. TSEK Mamullerinin Ambalajlanması	81
4.2.6. Satış ve Pazarlama	84
4.3. TSEK Üretim Değerlendirmesi ve Pazar Payı	89
4.3.1. Fabrikaların Kuruluş Yerlerinin Değerlendirilmesi	90
4.3.2. Dönem Boyunca Uygulanan Süt Politikaları	96
4.4. TSEK Çalışma İlişkileri	98
4.4.1. İstihdam Politikaları	98
4.4.2. TSEK Grevleri	102
4.5. TSEK ve Özelleştirme	105
5. SONUÇ	110
KAYNAKÇA	114

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1: 1954-1960 Yabancı Sermaye Yatırımları	13
Tablo 2: Çeşitli Ülkelerde İnek Sütü Veriminin Gelişimi (kg.).....	28
Tablo 3: Kamberli Köyü’nde Yapılan Çalışmalar	39
Tablo 4: TSEK Mali Tablo	49
Tablo 5: TSEK Yıllara Göre Süt Alım Miktarı (1968-1989).....	54
Tablo 6: Türkiye’de Hayvan Türlerine Ait Laktasyon Dönemleri	55
Tablo 7: TSEK Çiğ Süt Alımına Ödenen Para.....	59
Tablo 8: Süt ve Yem Fiyatları (1980-1990).....	60
Tablo 9: Yıllara Göre Teşvik Primi Tutarları	64
Tablo 10: Ziraat Bankası Tarafından Yıllar İtibariyle Ödenen Teşvik Primi	65
Tablo 11: Yıllara Göre Yem Destek Miktarı (1985-1989)	66
Tablo 12: Sütün Pazarlanması ve İşlenmesi ile İlgili Köy Kalkınma Kooperatifleri Sayısı ve Devletten Aldığı Karşılıksız Yardımlar	72
Tablo 13: TSEK Üretim Verileri.....	75
Tablo 14: Ankara’da Çeşitli Gelir Gruplarındaki Ailelerde Fertlerin Yılda Ortalama Tüketim Miktarları ve Gelir Elastikiyetleri (1964).....	86
Tablo 15: TSEK Faaliyette Olan ve Açılması Düşünülen Fabrikalar ve Bölgelerin Süt Üretimi	91
Tablo 16: TSEK Kapasite ve Kullanım Oranları	94
Tablo 17: TSEK İstihdam Verileri (1970-1997).....	99

Tablo 18: TSEK Personeli Durum Çizelgesi	100
Tablo 19: 1980 Öncesi DİSK’e Bağlı TSEK İşçi Sayıları	103
Tablo 20: TSEK Özelleştirilen İşletmeler	106
Tablo 21: Özelleştirilen Süt Toplama Merkezleri ve Diğer Varlıklar	107
Tablo 22: Satılan Yarım Kalmış Tesis ve Taşınmazlar	108

GRAFİK VE ŞEKİLLER LİSTESİ

Grafik 1. 1929-1950 Yılları Arası Canlı Hayvan Sayısı.....	26
Grafik 2. 1929-1950 Yılları Arası Süt Üretimi (ton)	27
Grafik 3. 1950-1960 Arası Canlı Hayvan Sayısı	33
Grafik 4. 1950-1960 Yılları Arası Süt Üretimi (ton)	33
Grafik 5. TSEK Yıllara Göre Kapasite Kullanımı.....	89
Şekil 1: TSEK Örgüt Yapısı	47

KISALTMALAR

ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
BBYKP	: Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı
BCA	: Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
Bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
CHP	: Cumhuriyet Halk Partisi
Çev.	: Çeviren
DİSK	: Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu
DP	: Demokrat Parti
DPT	: Devlet Planlama Teşkilatı
Hzl.	: Hazırlayan
IMF	: International Monetary Fund
İDT	: İktisadi Devlet Teşekkülü
KHK	: Kanun Hükmünde Kararname
KİT	: Kamu İktisadi Teşebbüsü
KOİ	: Kamu Ortaklığı İdaresi
s.	: Sayfa
ss.	: Sayfalar arası
TSEK	: Türkiye Süt Endüstrisi Kurumu
Vol.	: Volume
yy.	: Yüzyıl

GİRİŞ

Süt, tüketimi doğumla başlayan ve hayat boyunca sürmesi gereken, içerisinde canlıların yaşayabilmesi ve gelişimini sürdürebilmesi açısından gerekli olan besin maddelerini dengeli bir şekilde bulunduran önemli bir besin kaynağıdır. Doğada herhangi bir alternatifinin bulunmayışı bu besin maddesini daha da önemli kılmaktadır.

Dünyada sütün endüstrileşmesi süreci toplumsal hayattaki değişimler ve teknoloji ile fen bilimleri alanındaki ilerlemelerle şekillenmiştir. Göçle birlikte şehirlerin nüfusu artmış; bu durum tüketim için üretimin yerini daha büyük alanlarda ve daha büyük miktarlarda, kazanç sağlamak için üretimi beraberinde getirmiş; bununla beraber 19.yy boyunca kaydedilen teknoloji ve özellikle kimya alanındaki gelişmeler sütü çok kısa sürede tüketilmesi gereken bir ürün olmaktan çıkarak sütün dayanıklı bir gıda ürünü haline gelebileceğini göstermiştir. Bütün bu adımlar sütün endüstriyel alana intikal etmesinin ilk adımları olarak yorumlanabilir. Bu gelişmeler doğrultusunda İngiltere ve ABD gibi ülkelerde henüz 20.yy başlarında sütçülük alanında birtakım organizasyonlar kurulmuş ve üretici desteklenerek kısa sürede birim hayvandan alınan verimde ciddi artışlar sağlanmıştır.

Türkiye’de ise Cumhuriyet dönemine kadar bu alanda yapılan çalışmalar yeterli olmamış; sütçülük genellikle aile işletmeciliği ve mandıracılık şeklinde kalmıştır. Sadece sütün bol olduğu mayıs, haziran, temmuz gibi ilkbahar-yaz aylarında mevsimlik faaliyetlerde bulunan yayla mandıracılığı dönemin sanayi faaliyeti sayılabilecek çalışmalarını oluşturmuştur.

Bu çalışmada Türkiye’de planlı kalkınma sürecinin henüz başlangıcında kurulan ve sütün endüstrileşmesi sürecinde çok önemli bir rolü olan Türkiye Süt Endüstrisi Kurumu, kuruluşundan özelleştirilinceye kadar incelenmiştir. Çalışmanın ana konusunu TSEK oluşturmakla beraber; öncelikle ilgili endüstrinin hammaddesi olan sütün tüketicideki karşılığından ve dünya ölçeğinde sütün endüstrileşmesi sürecinin temel dinamiklerinden bahsedilmiştir.

Çalışmanın ikinci kısmında ise Türkiye’de planlama düşüncesinin evrimine değinilmiştir. Dolayısıyla neden-sonuç ilişkisi kurulabilmesi için bu kısımda 2.Dünya Savaşı sonrası dinamiklerden DP iktidarına, DP iktidarından 27 Mayıs ve planlamaya giden süreç kısaca incelenmiştir. Devamında ise TSEK öncesinde Türkiye’de uygulanan hayvancılık politikaları süt temelinde incelenmiştir. Bu bölüm ise kendi arasında erken cumhuriyet döneminden başlayarak DP iktidarına kadarki süreç, DP iktidarının süt politikaları ve son olarak Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı-Kırsal Kalkınma-Süt Temelinde Hayvancılık Politikaları ilişkisi üzerinden TSEK’in kuruluşunun açıklanacağı üç bölüme ayrılmıştır.

Çalışmanın dördüncü bölümü ise tezin ana konusunu oluşturan TSEK’e ayrılmıştır. Bu bölümün ilk kısmında TSEK’in yönetim, organizasyon ve mali yapısını inceleyen bir kurumsal analizi yapılmıştır. İkinci kısımda ise kurumun üretim süreci sırasıyla irdelenmiştir. Dolayısıyla bu kısım da kendi içerisinde üretimin yapıldığı fabrika ve müesseseler, çiğ süt alımları ve kurumun üreticiyle olan ilişkileri, kurum tarafından üretilen ürünler ve maliyet analizi, ürünlerin ambalaj-paketlenmesi ve son olarak satış-pazarlama organizasyonu gibi alt bölümlere ayrılmıştır. TSEK üretim detayının incelenmesinden sonra kurumun endüstriyel alandaki payı ve kapasite kullanımı üzerinde durulmuştur. Daha sonra aynı bölüm içerisinde bir Kamu İktisadi Teşebbüsü olarak TSEK’in istihdam politikaları ve kurumda yaşanan grevler üzerinden işçi-işveren ilişkileri incelendikten sonra; son olarak özelleştirilmesi süreci ele alınmıştır. Ancak tezin ana tartışması özelleştirme olgusu olmadığından bu kısımda genel bir özelleştirme tartışması yerine; TSEK’in özelleştirilmesinin kendine özgü dinamikleri elde edilen birtakım veriler doğrultusunda açıklanmaya çalışılmıştır.

Çalışma kaynak kullanımı açısından değerlendirilecek olursa; kurum hakkında elde edilen bilgi ve veriler genellikle kurumun kendi yayınlarından ve KİT raporlarından elde edilmiştir. Bu noktada belirtilmesi gereken bir diğer önemli husus; her zaman bilimsel olarak kabul edilmeyen gazete arşivlerinden de yararlanılmasıdır. Ancak tezde kullanılan gazete arşivlerinin çoğunluğunu kurumun gazetelere verdiği ilanlar oluşturmaktadır. Bu bilgilere Cumhuriyet Arşivi kayıtlarında rastlanılmaması ve kurum tarafından verilen resmi ilanlar olması nedeniyle bu bilgiler bilimsel veri olarak

kabul edilebilir. İlanlar dışında yararlanılan gazete arşivleri ise tartışmasız doğrular olarak değil; okuyucuyu konu üzerinde daha detaylı düşünmeye yöneltecek dipnotlar şeklinde kullanılmıştır. Bunların dışında Ziraat Mühendisleri Odası'nın konuya dair birçok yayını tek tek incelenmiş; sütçülük alanında yapılan kongre ve sempozyumlarda sunulan makaleler elde edilmiştir. Son olarak işçi-işveren ilişkileri kısmında kurum bünyesinde gerçekleşen grevler incelenirken özellikle DİSK arşivinden ve çeşitli sendikaların rapor ve tutanaklarından yararlanılmıştır.

Sonuç olarak çalışmada planlı dönemde kırsal kalkınma bağlamında kurulan TSEK'in kuruluş hedeflerinin ne kadarının gerçekleştirip gerçekleştiremediği, bunların nedenleri ve kurumun bir KİT olarak hem üretici hem de tüketici açısından ne tür işlevler gördüğü araştırılmıştır.

1. SÜT VE DÜNYADA SÜTÜN ENDÜSTRİLEŞMESİ

1.1. Sütün Tanımı ve İnsan Beslenmesindeki Yeri

Genel olarak süt; dişi memeli hayvanların yeni doğurdukları yavrularını besleyebilmek üzere meme bezlerinden bir süre salgıladıkları, içerisinde yavrunun kendi beslenmesini sağlayabilecek duruma gelinceye kadar almak zorunda olduğu bütün besin maddelerini içeren bir sıvı; 1983 yılında yürürlükte olan Türk Standardı (TS) 1018'e göre ve ticari anlamda ise; inek, koyun, keçi ve mandaların meme bezlerinden salgılanan, kendine özgü tat, koku ve kıvamında olan, içerisine başka maddeler karıştırılmamış ve içinden herhangi bir maddesi alınmamış, beyaz veya krem renkli bir sıvı olarak tanımlanmaktadır.¹

Besin değerleri açısından bakıldığında ise inek sütünün % 86,9'u su, %3,54'ü protein, %3,92'si yağ, %4,93'ü karbonhidrat, %0,71'i madensel maddeler ve geriye kalan kısmı da gazlar, vitaminler ve enzimlerden oluşmaktadır.² Dolayısıyla süt; canlıların yaşayabilmesi ve gelişimini sürdürebilmesi bakımından gerekli olan besin maddelerinin çok büyük bir kısmını bünyesinde bulunduran bir gıda olmakla birlikte; süt ve süt ürünleri doğada herhangi bir alternatifi bulunmamasından ötürü oldukça önem taşımaktadır.

Gezici toplumların dünyanın farklı bölgelerinde farklı dönemlerde başlamakla birlikte; genel bir ifadeyle günümüzden 10.000 yıl kadar önce avcılık-toplayıcılıktan, ihtiyaçlarını karşılamak için doğaya bağımlılık yerine, ona hükmetmeyi ve hayvanları avlamanın yanında onları evcilleştirmeyi de öğrenmesiyle birlikte yerleşik düzene geçtiği düşünülmektedir. Evcilleştirmenin kökeni hakkında birçok teori bulunmakla beraber keçi ve koyunun evcilleştirilmesi radyokarbon tarihleme yöntemi ile M.Ö. 6 binlere atfedilmektedir.³ İngiltere'de M.Ö. 4 binli yıllarda, Doğu Avrupa'da M.Ö. 6 binli yıllarda, Güney Doğu Avrupa ve Yakın Doğu'da ise M.Ö. 5-7 binli yıllarda süt kullanımının olduğu anlaşılmaktadır.⁴ Bundan 6 bin yıl öncesine kadar uzanan eski Hint

¹ Türkiye Süt Endüstrisi Kurumu, **Atatürk'ün Doğumunun 100. Yıldönümünde Türkiye'de Süt Sanayii**, Ankara, 1983, s.1.

² M. Oğuzhan Önen, **Süt ve Süt Ürünleri Sektörü**, Ankara: Türkiye Kalkınma Bankası Matbaası, 1999, s.1.

³ Murat Baskıcı, "Evcilleştirmenin Tarihine Kısa Bir Bakış", **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Cilt.53, Sayı.1-4, (Ocak-Aralık 1998), s.84.

⁴ Ali Özden, "Yoğurdun Tarihi", **Güncel Gastroenteroloji**, (Haziran 2008), s.128.

kaynaklarında süte büyük değer verildiğine rastlanmakta; Babil’de bulunan ve 5 bin yıl öncesine ait bir taş yazıtta ise o devirde uygulanan sağım usulü, kullanılan süt kapları ve süzgeçler hakkında bilgi vermektedir.⁵ Yine M.Ö. 3 binli yılların ortalarında Aşağı Mezopotamya’da et ve süt için sığır beslendiği; sütün direk kullanımı yanında yağ ve peynir üretiminde de kullanıldığı belirtilmektedir.⁶

1.2. Sütün Endüstrileşmesi Süreci

İnsanın ve toplumsal yaşamın evriminde böylesine önemli bir yere sahip olan sütün endüstrileşmesinin büyük ölçüde Sanayi Devrimi’nin şekillendirdiği toplumsal koşullarla yakından ilişkili olduğu söylenebilir. Şehirleşmeyle birlikte aile içi tüketim amacıyla inek besleme faaliyeti önemli ölçüde azalmış; buna paralel şehir içerisindeki hayvancılığa elverişli alanlar azalmış ve birçok şehrin sınırları içerisinde sığır beslemenin yasaklanmasıyla süt sığırları daha büyük miktarda süt üretilip dağıtan işletmeler tarafından özellikle kırsal alanda yetiştirilmeye başlanmıştır. Bununla beraber süt dağıtımını ayrı bir ticari uğraş olarak Amerika’da yaklaşık 150 yıl kadar önce gelişmeye başlamış* ve Milattan 2000 yıl kadar önce bilinen tereyağı imalatı, 1878 yılında separatörün** icadıyla birlikte hızla endüstriyel alana kaymış ve ilk olarak 1880-1890 yılları arasında ABD’de endüstrileşebildiği görülmüştür.⁷ Bununla beraber Louis Pasteur’ün 1860-1864 yılları arasında şarabı dayanıklı duruma getirmek amacıyla uyguladığı yeni ısıtma metodu; yani pastörizasyon, 1873 yılında Jacoby, 1886 yılında da Soxhlet tarafından süte uygulanmış ve olumlu sonuçlar alınınca da süt teknolojisi gelişerek endüstri haline gelmiştir.⁸ Ayrıca soğutma maddeleri olarak kullanılan amonyak, freon gibi gazlara özellikle 1850’lerden sonra endüstriyel alanda hâkim olunmasıyla birlikte; özellikle dondurmacılık ticari bir faaliyete dönüşmüş; homojenize makinesinin icadıyla birlikte 20. yüzyıl (yy) başlarından başlayarak 2. Dünya Savaşı sonrası daha da hızlanan bir sanayileşme süreciyle birlikte ciddi gelir getiren ve her

⁵ TSEK, s.7.

⁶ Vladimir Diakov ve S. Kovalev, **İlkçağ Tarihi, Cilt: 1 Ortadoğu-Uzakdoğu-Eski Yunan**, 2. Basım, İstanbul: Yordam Yayınları, 2010, s.85.

* Sütün taşınması noktasında eski dünya şehirlerinin yaşadığı sıkıntıları göstermesi açısından; 1599 yılında bazı Avrupa şehirlerinde görülen bir epidemiyi süresince süt ve sütten yapılan peynir ve tereyağının kullanımının ve satımının Venedik Senatosu tarafından ölüm cezası ile yasaklanmış olması dikkate değerdir.

** Merkezkaç kuvveti oluşturarak yoğunluk farkı aracılığıyla sütün yağını ayıran alet.

⁷ TSEK, s.7.

⁸ Abdullah Çağlar ve M. Yusuf Çağlar, “Süt ve Süt Ürünleri”, **Uluslararası 2. Helal ve Sağlıklı Gıda Kongresi**, Konya, 7-10 Kasım 2013, s.31.

mevsim tüketilen bir süt ürünü haline gelmiş ve paslanmaz çeliğin 20. yy başlarında keşfedilerek süt sanayiinde kullanılmasıyla birlikte süt ve mamulleri kalitesinde gelişme kaydedilmiş; bakır ve alaşımlarından dolayı meydana gelen zehirlenmeler de tamamen nlenebilmiştir.⁹

Grldğu gibi bu süreç; çabuk bozulan bir gıda ürünü olması nedeniyle sütün endüstriyel alana intikal etmesinin teknolojik ilerlemenin tarihiyle de yakından ilgili olduğunu göstermektedir. 1929 krizine kadar milli sütçülük politikalarını ilk uygulayan lkeler İsviçre, Avusturya ve Yeni Zelanda olmakla birlikte; krizin tarım sektörünü ciddi bir şekilde sarsması ve fiyatların düşmesi üretici gelirlerini desteklemek için devlet tarafından sonradan uygulanan programların ortaya çıkmasına yol açmış; bu destek bazı ülkelerde fiyat denkleştirmesi, bazı ülkelerde de rakip mal satışlarını (margarin gibi) düzene sokmak şeklinde kendini göstermiştir.¹⁰ Dolayısıyla 2. Dünya Savaşı'na kadar dünya genelinde sütçülük; 19. yy'ın ikinci yarısından büyük bunalım yıllarına kadar teknolojik gelişme süreci ve 1930'lardan itibaren de korumacı politikaların uygulandığı süreç şeklinde iki dönemde incelenebilir.

İkinci Dünya Savaşı'nın süt üretimi ve hayvan sayısında ciddi düşüşlere yol amasına, hayvan yemi kıtlığına neden olmasına rağmen; ABD gibi bazı ülkeler müttefiklerinin ve kendi ordusunun ihtiyaını karşılamak üzere süt üretimini ciddi derecede artıracakmiş; savaş dönemine kadar ithalat yapan bu ülke savaş sonrası üretim fazlası sorunuyla karşılaşan bir ihracatçı konumuna gelmiştir.¹¹

Süt rnleri denildiğinde akla ilk gelen mamullerden olan yoğurdun Avrupa'da esaslı bir şekilde yayılması ise Pasteur Enstitüsü'nde alışan, Nobel dl almış Rus bakteriyoloğu Metchnikoff'un yoğurdun bağırsaklardaki kokutucu bakterileri ldrdğu ve faaliyetlerine engel olduğu için yaşam suresini uzattığını ileri süren ve örnekleme olarak Kafkasya, Balkanlar ve Türkiye'deki uzun ömürlü insanların dünyanın diğer bölgelerine oranla sayıca üstün olduğunu ifade eden teorisiyle birlikte gerçekleşmiş;

⁹ TSEK, s.11.

¹⁰ Mehmet Aydın, **Sütçülük Politikaları**, Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1977, s.39.

¹¹ Aydın, s.40.

Avrupa’da bu suretle yayılan yoğurt ABD’ye de götürülerek 1932 yılında Dr. J.M.Rossel kendi adıyla kurduğu enstitüde yoğurt kültürü üretmeye başlamıştır.¹²

Süt ve süt ürünlerinin endüstrileşmesi süreci dünya ölçeğinde böyle olmakla birlikte; bu endüstri kolunun öncülerinden sayılabilecek bazı ülkelerin ne tür sütçülük politikaları izlediğine kısaca değinmek faydalı olacaktır. Bu doğrultuda akla gelen ilk ülkelerden bir tanesi İngiltere’dir. İngiltere’de 20. yy’ın başlarından itibaren üreticilerin, alıcıların, işleyicilerin ve hatta dağıtıcıların dahi belirli konsey, birlik ya da komiteler hâlinde örgütlendiği; sütçülük faaliyetlerinin devamlılığı açısından temel ilkelerin devlet tarafından kanunla belirlenerek hükümetlerin insiyatifine bırakılmadığı bir ülke olmakla birlikte; devletin fiyatlar üzerinde üreticiyi gözetten destekleme politikaları, üreticiyi alıcılar karşısında güçlü kılan Bord Sistemi, devletin politika üretme noktasında daima daha önceden oluşturulan özel inceleme heyetlerinin oluşturduğu raporları dikkate alması dikkate değer uygulamalardır.¹³ ABD’de ise 1937 yılında oluşturulan Federal Süt Pazarlama Düzenleri sistemiyle piyasaya istikrar getirmek, düzenli piyasa koşullarını kurarak süt üreticilerine yeterli ve istikrarlı gelir sağlamak ve tüketicilere yeterli sütü sürekli olarak temin etmek amaçlanmıştır.¹⁴ Ayrıca ABD sütün taşınması noktasında ilk ticarileşen ülkelerden olmuş; tren taşımacılığına büyük önem verilmiştir. Henüz 1886’da 200 mile kadar ulaşan trenle süt taşımacılığı, 1916’da 500 mile kadar ulaşmış; bu durum sütün şehirlerde tüketimini artırarak ticari alanda etkinliğini artırmasını sağlamıştır.¹⁵ Danimarka ise kooperatifçilik uygulaması bakımından dikkate değer bir ülkedir. İlk kooperatif süt imalathanesi 1882’de Hjedding, Jutland’da kurulmuş; üyelerinin çiftliklerinde yapılan tereyağını toplayan bu kooperatifler dış pazarların tereyağına prim ödemeleri neticesinde sayıca artarak 1888’de 215’e, 1930’da ise 1400’e ulaşmıştır.¹⁶

¹² Ahmet Kurt, “Yoğurdun Tarihçesi”, *Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, Cilt.1, Sayı.1, 1970, s.73.

¹³ Aydın, ss.89-154.

¹⁴ Nevin Demirbaş, Cem Karagözlü ve Necati Akbulut (hızl.), *Dünya ve Türkiye’de Süt ve Süt Ürünleri Sanayiinde Gelişmeler*, İstanbul: İTO Yayınları, 2002, s.27.

¹⁵ James Kindraka, “The Story of Transporting Milk by Rail”, [Electronic Version] *The Dispatch*, 1990, Vol.8, No.1, <http://www.riverraisinmodels.com/libraryData/milktrains.pdf>, (17 Mart 2014), s.18-19.

¹⁶ Aydın, s.226.

2. İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI ve TÜRKİYE’DE PLANLAMANIN EVRİMİ

2.1. Değişen İktisadi Dinamikler ve Türkiye Ekonomisi

İkinci Dünya Savaşı sonrasında kapitalist ekonomiler uzun süredir içerisinde bulunduğu kriz dönemini aşmaya başlamış; buna bağlı olarak da dünya yeniden şekillenmeye başlamıştır. Nitekim ABD 2. Dünya Savaşı sonrasında altın rezervlerinin %60’ına sahip olmakla birlikte; dünyadaki petrol ve çelik üretiminin %70’i, tütün üretiminin %65’i, ham demir, mısır ve pamuk üretiminin %60’ı, gümüş üretiminin %50’si ile altın üretiminin %40’ı da ABD tarafından gerçekleştirilmektedir.¹⁷ Ek olarak 1938-1948 yılları arasında Batı Avrupa’da 100’den 87’ye düşen net ulusal hâsıla endeksi, aynı dönem içerisinde ABD’de 165’e çıkmıştır.¹⁸ ABD’nin savaş sonrası ekonomik üstünlüğüne işaret eden daha birçok gösterge mevcuttur.* Dolayısıyla bütün bu bilgiler doğrultusunda ABD’nin savaş sonrası süreçte iktisadi ve siyasi bir güç odağı haline geldiği söylenebilir. Dolayısıyla ABD’nin savaş sonrasında temel misyonu sahip olduğu bu üretken sermayeye uluslararası boyut kazandırmak olmuştur.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında ABD önderliğinde gelişen üretken sermayenin uluslararasılaşması sürecinde karşılaşılan en önemli sorunlardan biri, sömürge konumundan “bağımsız” hale gelen “ulus devletlerin” yeni birikim sürecine dâhil edilmesidir. Ayrıca ABD açısından Sovyetler Birliği’nin varlığı ve bağımsızlıklarını yeni kazanan ülkelere model oluşturma potansiyeli, uluslararasılaşma eğilimindeki üretken sermayenin daha dar bir alana hapsedilmesi olasılığını da beraberinde getirmiştir.¹⁹ Bu sorun “kalkınma iktisadı”nın ortaya çık(arıl)masıyla aşılacak istenmiştir. Ayrıca 1944 yılında toplanan Bretton Woods konferansında kurulması kararlaştırılan Dünya Bankası (International Bank for Reconstruction and Development), IMF (International Monetary Fund) ve 1947 yılında imzalanan Gümrük

¹⁷ M.R. Eralp, “Amerika Dünyaya Dış Yardıma Borçludur”, *Türkiye İktisat Mecmuası*, Sayı 2, 1948, ss. 48-53. Aktaran: Tolga Tören, “Dış Yardım”, Fikret Başkaya ve Aydın Ördek (Ed.), *Ekonomik Kurumlar ve Kavramlar Sözlüğü* içinde (179-196), Ankara: Maki Basın Yayın, 2008, s.180.

¹⁸ Mehmet Türkay, “Gelişme İktisadı: Ekonomik Büyüme Merkezli Yaklaşımın Yükseliş ve Gerilemesi”, (*Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Marmara Üniversitesi SBE, 1994), s.63.

* İkinci Dünya Savaşı sonuna kadar Yunanistan’a mali destekte bulunan İngiltere, ekonomik gücünün elvermediği gerekçesiyle 31 Mart 1947’den itibaren yardımların ABD tarafından devam ettirilmesini talep etmiştir. Ayrıca İkinci Dünya Savaşı sonrasında ABD üretim düzeyi dönemin ikinci en yüksek üretim düzeyine sahip olan İngiltere’nin 7 katı hacmindedir.

¹⁹ Tören, s.181.

Tarifeleri Genel Anlaşması (GATT) gibi yeni düzenlemelerle yeni bir birikim sürecine giren üretken sermayenin ihtiyaç duyduğu kurumsal zeminin oluşturulduğu söylenebilir.²⁰ Yine 5 Haziran 1947’de George Marshall tarafından kamuoyuna duyurulan Marshall Planı yeniden şekillenen kapitalist ilişkiler ağını Avrupa’da yayma aracı olarak yorumlanabilir.²¹

Kalkınmanın salt ekonomik ve teknik bir soruna indirgenerek toplumsal yaşam koşullarından dışlanması ve buna bağlı olarak Marshall Yardımları çerçevesinde olumlu gelişme gösteren Batı Avrupa ve Japonya’nın örnek teşkil etmesi “genç devletler”in de Batı’yı yakalamalarının mümkün olacağı düşüncesini beraberinde getirmiş; toplumsal ve ekonomik sisteme “müdahale” kavramını meşru kılan bu düşünceyle birlikte bir ülkenin yatırımlara dönüşecek iç tasarrufları yetersiz kalıyorsa, bu açığın “dış yardım”la kotarılabilceği düşüncesi de hâkim görüş haline gelmiştir.²²

İkinci Dünya Savaşı dünya ölçeğinde yeni iktisadi ve siyasi güç odakları belirlediği gibi; Türkiye’de de farklı bir birikim sürecini beraberinde getirmiştir. Savaş yılları boyunca karaborsa, vurgunculuk, spekülasyon, ücretlerin kısılması, iş saatlerinin artırılması, büyük toprak sahiplerinin ürünlerinin devlet tarafından alınarak bu uygulamanın artan vergilerle finanse edilmesi, Varlık Vergisi kanalıyla azınlıkların sahip olduğu birikimin el değiştirmesi gibi uygulamalar sonucunda burjuvazi güçlenmiştir. Buna karşın halkın yaşam standartları ciddi ölçüde kötüleşmiş; seferberlik uygulamasının beraberinde getirdiği emek kıtlığı tarımsal üretimde önemli gerilemelere yol açmıştır. Türkiye’nin İkinci Dünya Savaşı yıllarında İngiltere ve ABD’den askeri yardım istemesi ve 1942 yılında yürürlüğe konulan Toprak Mahsulleri Vergisi’ne bağlı olarak baş gösteren buğday kıtlığı dolayısıyla dışarıdan buğday yardımı aranması “dış yardım” isteklerinin ilk basamağını oluşturmuştur.²³ Ayrıca savaş sonrasında İngiltere’nin yerini ABD’ye bırakmasının ve Türkiye ile Sovyetler Birliği’nin giderek bozulan ilişkilerinin de Türkiye’yi ABD’ye yakınlaştıran etkenler olduğu söylenebilir.

²⁰ Mehmet Türkay, “Gelişme İktisadının Bir Disiplin Olarak Ortaya Çıkışı”, Tamer İşgüden, Fuat Ercan ve Mehmet Türkay (Ed.) **Gelişme İktisadı Kuram-Eleştiri-Yorum** içinde (112-119), İstanbul: Beta Yayıncılık, 1995, ss.112-119.

²¹ Tören, s.184.

²² Fikret Başkaya, **Kalkınma İktisadının Yükselişi ve Düşüşü**, 6. Basım, Ankara: Maki Basın Yayın, 2009, s.45-46

²³ Gülten Kazgan, **Tanzimat’tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi**, 3. Baskı, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006, s.79.

Türkiye Cumhuriyeti tarihinde 1946 yılı siyasi ve ekonomik açıdan bir dönüm noktası olarak görülebilir. 1910’lu yıllardan beri teşvikler, ayrıcalıklar, devletçilik ve savaş yılları uygulamalarıyla birlikte yerli sermayenin palazlanması ve İkinci Dünya Savaşı sonrasında tek parti rejimlerinin dünya genelinde gözden düşmesiyle birlikte Türkiye de çok partili sisteme geçiş yapmıştır.²⁴ Savaş dönemi koşullarında güçlenen ticaret burjuvazisi ve Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) tarım politikalarından (Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu gibi) rahatsız olan büyük toprak sahipleri ile tarım burjuvazisi ittifak halinde CHP’den koparak, Demokrat Parti (DP) yi kurmuşlardır.

1946 yılında Türkiye’ye gelen Thornburg başkanlığındaki ABD heyetinin hazırladığı Thornburg Raporu olarak bilinen taslakta CHP iktidarının devletçi yapısı eleştirilmiştir.* Bu rapordan bir yıl sonra hazırlanan özel teşebbüsün rolünün ve tarıma verilen önceliğin artırıldığı 1947 Planı, Marshall Yardımları’nın başlatılması için ABD’ye verilen ilk ciddi mesaj olarak yorumlanabilir. Ayrıca Marshall Planı’nın ilan edildikten sonra Türkiye’nin plandan kaynak alamamış olması muhalefet tarafından ciddi bir şekilde eleştirilmiştir.²⁵ Nitekim Türkiye ABD ile 4 Temmuz 1948 tarihinde Ekonomik İşbirliği Anlaşması imzalayarak Marshall Yardımları’ndan yararlanma imkânı elde etmiştir. Bütün bu süreç sonunda Türkiye yeniden yapılanan kapitalist sisteme entegre olmuştur. Dolayısıyla 7 Eylül 1946’da gerçekleştirilen büyük devalüasyon da dikkate alınırsa, 1946 ile başlayan ve DP iktidarına kadar geçen dönem CHP yönetiminin artan iç ve dış baskılar karşısında devletçiliği ciddi bir şekilde tartışmaya başladığı; bir başka deyişle kalkınmanın finansmanı noktasında “dış yardım” fikrine alışmaya çalıştığı bir süreç olarak yorumlanabilir. Savaş sonrası dönemde ABD’nin ürettiği mallara pazar bulabilme sorunun çözümünde “dış yardım” uygulaması şüphesiz çok önemli bir yere sahiptir. Fakat bütün bu bilgiler doğrultusunda Türkiye’nin Marshall Yardımları’ndan faydalanması ABD’nin dayattığı tek yönlü bir süreç değil; iç ve dış dinamiklerin etkileşiminin getirdiği bir süreç olarak nitelendirilebilir.

²⁴ Fikret Başkaya, **Paradigmanın İflası**, 18. Baskı, Ankara: Maki Basın Yayın, 2011, s.280-281.

* Thornburg Raporu için bkz: Sami Güven, **1950’li Yıllarda Türk Ekonomisi Üzerine Amerikan Kalkınma Reçeteleri**, Bursa: Ezgi Kitabevi, 1998.

²⁵ Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM), Tutanak Dergisi, 1948, <http://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d08/c010/tbmm08010037.pdf> (13 Mayıs 2013), ss.4-19.

2.2. DP İktidarının İlk Yılları: 1950-1953

İkinci Dünya Savaşı sonrasında Türkiye’de kısaca bu gelişmeler yaşanmış; büyük toprak sahiplerinin ve tarım burjuvazisinin ticaret burjuvazisiyle ittifakını simgeleyen DP, CHP iktidarının iktisat politikalarından (Milli Korunma Kanunu, Toprak Mahsulleri Vergisi) ve toplumsal baskılardan şikâyetçi olan geniş köylü kitlesini de arkalarına alarak 1950 yılında iktidara gelmiştir. 1950 seçimlerinden kısa bir süre sonra Türkiye’ye gelen Dünya Bankası Heyeti hazırladığı raporda endüstriyel gelişmeye tarımın aleyhine olarak verilen ağırlığın çok fazla olduğu, tarımın ön plana çıkarılmasının zorunlu olduğu ve tarımda verimlilik artırılmadıkça endüstri için gerekli besin ve işgücünün sağlanamayacağını belirtmiş; dolayısıyla Batı Türkiye’ye karşılaştırmalı üstünlükler ve uluslararası işbölümü çerçevesinde tarıma dayalı bir büyüme modelini tavsiye etmiştir.²⁶ Yine 1951 tarihli Barker Raporu’nda da Türkiye’nin traktöre olan büyük ihtiyacından bahsedilmiştir.*

Türkiye’ye biçilen role uygun bir şekilde DP iktidarının ilk yılları da tarımsal gelişme yılları olarak nitelendirilebilir. 1946 devalüasyonu ile beraber ilk adımı atılan dış ticarete korumacılığın gevşetilme süreci, DP’nin 1950 yılı haziran ayında 11704 sayılı Bakanlar Kurulu kararıyla belirlenen ithalat rejimiyle ileri bir boyuta taşınmış ve Türkiye devam eden üç yıl boyunca gümrük tarifeleri dışındaki koruma önlemlerini tasfiye eden bir dış ticaret politikası izlemiştir.²⁷ 1951 yılında ise Yabancı Sermaye Yatırımı Teşvik Kanunu’nda yapılan değişiklikle Maliye Bakanı’na, yabancı yatırımcılara her yıl elde ettikleri kârın, aynı yıl içerisinde ülkeye giren sermayenin %10’unu geçmemek şartıyla bir kısmını yurt dışına aktarma lisansını verme hakkını tanımıştır.²⁸ 1954 yılına gelindiğinde ise Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu ve yabancı sermayeyi petrol aramalarına teşvik etmesi beklenen Petrol Kanunu ile yabancı özel sermayenin yatırımlar noktasındaki kuşkuları giderilmeye çalışılmıştır. DP iktidarının ilk yılları kısaca bu yasal düzenlemelere sahne olurken; ABD’den gelen dış yardımların önemli boyutlara ulaşması, artan tarımda traktörleşme ile birlikte hazine topraklarının

²⁶ Başkaya, *Paradigmanın İflası*, s.289.

* Barker Raporu için bkz: Güven.

²⁷ Korkut Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi**, 15. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi, 2011, s.100.

²⁸ Stefanos Yerasimos, **Az gelişmişlik sürecinde Türkiye 3. Birinci Dünya Savaşından 1971’e**, 3. Baskı, İstanbul: Gözlem Yayınları, 1980, s.723.

ve meraların ekime açılması, seferberliğin sona ermesiyle genç nüfusun tarıma dönmesi ve son olarak hava koşullarının elverişli olması gibi faktörler dikkate alındığında olumlu seyreden bu dönem içerisinde 1953 yılında buğday üretimi 8 milyon tona kadar yükselmiş; öte yandan 1950-1953 aralığında kişi başına düşen gelir yaklaşık olarak %30 artış göstermiş ve dış yardımdaki artışa paralel olarak ülkenin ithalat kapasitesinin artmasına Kore Savaşı'nın neden olduğu yüksek konjonktür de eklenince dış ticaret cephesinde de olumlu bir tablo ortaya çıkmıştır.²⁹

2.3. 1958 Krizi ve Planlamaya Giden Süreç

İç ve dış koşulların etkileşiminden doğan umut veren tablo 1954 yılından itibaren tersine dönmeye başlamıştır. Hava koşullarının normal seyrine dönmesiyle birlikte tarımsal üretimde ciddi bir düşüş yaşanmıştır. Fakat Kore konjonktürünün sona ermesiyle ABD ve Kanada'nın ellerindeki stok buğdayı dünya pazarına sürmesi, yine dış konjonktürdeki tarım aleyhine açılan tarım-sanayi fiyat makası dikkate alındığında hava koşullarının tarım ekonomisinin tek olumsuz faktörü olmadığı; sadece bu geçiş dönemini hızlandıran bir etken olduğu söylenebilir. Dolayısıyla 1950'li yılların ortalarına doğru yapılan dış yardımların ve devletin verdiği tarım kredilerinin toplam kredi hacmi içerisindeki payının azalması emperyalizmin ve yerli iktidarın giriştikleri tarıma dayalı kalkınma modelinden vazgeçtikleri şeklinde yorumlanabilir. ABD'nin dönem itibarıyla kendisinin de tarımsal ürün ihraç eden bir ülke haline gelmesi emperyalizmin az gelişmiş ülkelerdeki politikalarını değiştirmiştir. Peki Türkiye tarıma öncelik veren iktisat politikalarından neden vazgeçmiştir? 1953 yılının sonuna gelindiğinde Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı süresince biriktirmiş olduğu altın-döviz rezervlerinin tamamı tükenmiştir.³⁰ Ayrıca dış krediler daralmış ve Türkiye 1954 öncesi ithalat düzeyini sürdüremez hâle gelmiştir. Bütün bu koşullar hükümete daraltıcı politikalarla başvurması yönünde baskı yapsa da; Menderes hükümeti enflasyonist yöntemi benimsemiştir. 1954'ü izleyen yıllarda ithalatın düşmeye başlaması, dış konjonktürde gözlenen tarımsal ürün fiyatlarının düşmesi, Türkiye'de hızlı bir kentlere göç süreci ile birlikte "özgür" emeğin ortaya çıkması gibi olaylar Türkiye için iç pazara yönelik ithal ikameci sanayileşme modelini uyarmıştır. Farklı bir ifadeyle 1954 ve

²⁹ Başkaya, *Paradigmanın İflası*, ss.287-289.

³⁰ Kazgan, s.85.

sonrasındaki döviz bunalımı yıllarında özel sektör denetiminde ithal ikamesi, sermaye birikiminin sürdürülebileceği tek kanalı oluşturmuştur ve siyasal iktidara tarım-sanayi konusunda aslında yapılacak bir tercihin olmadığını göstermiştir.³¹

1950’li yılların ortalarına gelindiğinde Türkiye tarımsal üretimde ciddi düşüşler yaşayan ve döviz gereksinimi giderek artan bir ülke haline gelmiş; iç yatırım olanaklarının da sınırlı olması nedeniyle yabancı sermayenin ülkeye girmesinin zorunlu olduğu fikri yaygınlaşmıştır.

Tablo 1: 1954-1960 Yabancı Sermaye Yatırımları

Yıllar	İzni Çıkan Yatırımlar	Gerçekleşen Yatırımlar
1954	103.440.000	45.874.000
1955	48.968.000	20.641.000
1956	66.954.000	9.005.000
1957	42.895.000	2.509.000
1958	57.693.000	3.032.000
1959	69.474.000	5.581.000
1960	48.926.000	263.000

Kaynak: Z.Y. Hershlag, Turkey; The Challenge of Growth, Leiden, 1968 Aktaran: Yerasimos, s.741.

Ancak tabloda görüldüğü gibi 1954 tarihli Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu’na rağmen; 1960 yılına kadar sınırlı miktarda sermaye girişi olmuştur.

DP’nin IMF’nin telkinlerine karşın Milli Korunma Kanunu’nu yeniden yürürlüğe koyarak fiyat ve piyasa kontrollerini sağlamaya çalıştığı, bir yandan da köylüye dönük popülist politikalarda ısrar ettiği, dış borçla yürüyen enflasyonist ve “içeriği pek tanımlanmamış kalkınma modeli”³² 1958 yılına gelindiğinde tıkanmıştır. Nitekim 1958 yılı mayıs ayında Organization for European Economic Corporation (OEEC) konseyi; Türkiye Cumhuriyeti hükümeti yetkilileri bir istikrar programını uygulamaya koymazlarsa Türkiye’ye yapılan yardımın durdurulmasına karar vermiş ve

³¹ Şevket Pamuk, **Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme**, 2. Baskı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009, s.250.

³² Pamuk, s.267.

haziran ayında Türkiye'ye gönderilen kurul ise; enflasyonist etkenlerin ortadan kaldırılması, ülkedeki kaynakların ıslahı, ekonominin uzun süreli ihtiyaçları ile ödemeler dengesinin sunduğu olanakları hesaba katan bir yatırım planının yapılmasını içeren programın ilkelerini ortaya koymuştur.³³

Sonuç olarak Menderes hükümeti artan bu baskılara daha fazla direnemeyerek “Ağustos 1958 Kararları”nı kabul etmek zorunda kalmıştır. 4 Ağustos Kararları devalüasyonun yanı sıra, 1953 sonrasında uygulamaya konan dış ticaret kontrollerinin sınırlı ölçüde gevşetilmesini, Milli Korunma Kanunu uygulamalarının fiilen durdurulmasını, kamu işletmelerinde yapılacak zamları ve bütçe açıklarının daraltılmasını kapsıyor; bunların karşılığında başta ABD olmak üzere Batılı devletlerin Türkiye'nin 600 milyon dolarlık dış borcunu erteleyeceğini ve 359 milyon dolarlık yeni kredi taahhüdünü ifade ediyordu.³⁴ Tablo 1’de görüldüğü üzere “Ağustos kararları” sonrasında yabancı sermaye tarafından gerçekleştirilen yatırımlarda sınırlı da olsa bir artış görülmüş; 1960 yılına gelindiğinde ise ciddi bir düşüş göze çarpmaktadır. Bu düşüş emperyalizmin telkinlerinin aksine 1958 yılından başlayarak tarım ürünleri fiyatlarının belli bir seviyede tutulması amacıyla Merkez Bankası tarafından verilen kredilerin daha da artarak; bankanın verdiği kredi hacminin önemli bir kısmını oluşturur hâle gelmesiyle açıklanabilir. 1950’lerin sonunda hem ABD hükümeti hem de emperyalist kuruluşlar enflasyonist finansmandan ve ardı arkası kesilmeyen yardım taleplerinden şikâyet eder hale gelmişlerdir. Örneğin 1961 tarihli OECD gözleminde şu ifadeler yer almaktadır:³⁵

“Dolayısıyla şu açıkça görülmekteydi ki; 1958 yılı ağustos ayında başlatılmış olan istikrarlaştırma programı başlıca hedeflerine ulaşmamıştı. Bu hedefler ülke içindeki ekonominin dengeye kavuşturulması ve Türkiye'nin pek yerinde olarak bağış ve öteki uzun süreli krediler olarak sürekli almayı umabileceği dış yardımı hesaba katarak, ödemeler dengesinin yeniden düzene koyulmasıydı... İşte bütün bunlardan dolayı 1960 yılı başlarında, 1958 yılı istikrarlaştırma programının daha titiz bir biçimde uygulanmasının ivedi bir sorun durumuna geldiği gitgide daha açıkça görülmekteydi.”

³³ OECD, *The Work of the Conference on Financial Assistance to Turkey and on Turkish Debts*, Paris, 1959 Aktaran: Yerasimos, s.750.

³⁴ Boratav, s.111.

³⁵ OECD, *Estudes Economiques: Turquie*, Paris, 1961 Aktaran: Yerasimos, s.753-754.

Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere dış kredi çevreleri ekonominin plana bağlanmasıyla hem verdikleri kredinin “rasyonel” kullanılacağını; hem de yabancı sermaye için daha güvenilir bir ortama ulaşılacağını düşünmektedir.

Dış konjonktürde bu gelişmeler yaşanırken 1950’li yılların sonu değişen ve gelişen iç dinamiklere de sahne olmuştur. 1950’li yılların sonuna gelindiğinde enflasyonist büyümeden büyük kârlar elde eden büyük sanayi burjuvazisi bile “gelişigüzel” iktisat politikalarından şikâyet etmektedir. Öyle ki; Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği’nin 8. Genel Kurul Toplantısı’nda işadamları plansız programsız devlet müdahaleciliğinden şöyle yakınmaktadır:³⁶

“Memlekette son yıllarda şiddetini artıran enflasyon, fiyat ve piyasa istikrarını altüst etmiş, evvela birkaç noktada, daha sonra ise geniş bir cephede darlık ve kıtlıklara sebep olmuştur. Bu hal devam ederken devletin gelişigüzel kontrol ve müdahaleleri bütün piyasayı kaplamıştır. Tevziler, tahsisler, kontroller, fiyat tespitleri işadamını tam bir cendereye sokmuştur. Son derece şamil bir mahiyet alan bu kontrol ve müdahaleler, istikrarlı bir görüş ve düşünce mahsulü olmadığı için, rasyonel bir esastan mahrumdur. Bunun için de her gün değişmekte, tadil edilmekte ve yeniden vaziedilmektedir. Bu hal, işadamlarını tam bir şaşkınlık içinde bırakmaktadır. Delegeler bilhassa bu kararsızlık ve istikrarsızlıktan acı acı şikâyet etmişlerdir.”

Ayrıca CHP’nin 1950’lerin ikinci yarısında muğlak bir planlı kalkınma nosyonu edinmeye başlamasını DP, CHP’nin bürokratik eğiliminden kaynaklandığı şeklinde algılamış ve bu durum DP’nin popülizminin dozunu artırmasına; sanayici kesimin daha muhalif olmasına yol açmıştır.³⁷

1960’lı yılların başı uluslararası kapitalist sistemi benimsemiş ülkelerde serbest piyasa ekonomisi inancının yerini Keynesgil iktisat politikalarına bıraktığı, iktisadi düşünce alanında “kalkınma” fikrinin gelişmekte olan ülkeler açısından revaçta olduğu, birtakım gelişmiş ülkelerde (Fransa, İsveç) de planların uygulamaya konulduğu bir

³⁶ Forum Dergisi, “Odalar Birliği Kongresi”, Şubat 1957 Aktaran: Kazgan, s.88.

³⁷ Çağlar Keyder, **Türkiye’de Devlet ve Sınıflar**, 3. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 1993, s.197.

süreç olarak nitelendirilebilir. Öyle ki 1960'lı yıllar Birleşmiş Milletler tarafından “kalkınma on yılı” olarak ilan edilmiştir.³⁸

Sonuç olarak özellikle 1958 sonrasında emperyalist kuruluşların görüşleriyle Türkiye muhalefetine ileri sürdüğü görüşler paralellik arz etmektedir. Dolayısıyla bütün bu iç ve dış koşulların diyalektiğinin Türkiye’de planlama düşüncesinin maddi koşullarını yarattığı söylenebilir.

2.4. DPT’nin Kurulması

Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (BBYKP) nın hangi şartlar altında, kimler tarafından ve nasıl hazırlandığına geçmeden önce Türkiye’nin siyasi tarihinde önemli bir yer tutan 27 Mayıs 1960 askeri müdahalesinin tarihsel misyonuna kısaca değinmek faydalı olacaktır. 1950’li yılların ikinci yarısı Türkiye’de yeni bir birikim sürecine sahne olmuş; sanayi burjuvazisi uluslararası bağlantılarıyla birlikte güçlenmiş ve burjuvazinin öteki unsurlarına karşı kendi çıkarlarını gözetmeye başlamıştır. Tam da bu noktada 27 Mayıs darbesi sanayi burjuvazisinin, iktidar bloğunun o güne kadar yönetici konumda olan öteki unsurlarıyla çelişkisinin başka yöntemlerle çözülemediği bir ortamda zora dayanan bir çözüm olarak düşünülürse; 27 Mayıs askeri müdahalesinin tarihsel anlamının, siyasal üstyapının tarımsal-ticari sermaye birikiminden sınaî sermaye birikimi modeline geçişin ihtiyaçlarına uyarlanması olduğu söylenebilir.³⁹ Dolayısıyla 27 Mayıs bir kopuştan ziyade; bir devamlılık içermektedir ve dönüştürücü niteliktedir. Nitekim Yıldız Sertel de 27 Mayıs’ı destekleyenlerin devlet kapitalizmine yeni bir yön vermek istediklerini belirtmiş ve bu nedenle 27 Mayısçıların seçtiği kalkınma yolunu “düzenli” veya “güdümlü kapitalizm yolu” olarak nitelemiştir.⁴⁰ 27 Mayıs askeri müdahalesinden sonra 30 Mayıs’ta Cemal Gürsel başkanlığında kurulan 1. Gürsel Hükümetine göre Türkiye’nin en önemli sorununu içerisinde bulunduğu iktisadi koşullardır.

³⁸ Oya Köymen, **Kapitalizm ve Köylülük**, 1. Basım, İstanbul: Yordam Yayıncılık, 2008, s.140.

³⁹ Sungur Savran, **Türkiye’de Sınıf Mücadeleleri Cilt 1: 1908-1980**, 1. Basım, İstanbul: Yordam Yayıncılık, 2010, s.166-167.

⁴⁰ Yıldız Sertel, **Türkiye’de İlerici Akımlar ve Kalkınma Davamız**, 1. Basım, İstanbul: Ant Yayınları, 1969, s.187.

27 Mayıs sonrasında bir planlama örgütünün kurulması noktasında daha önce başlatılan çalışmalara devam edilmiştir.* Nitekim 4 Temmuz 1960'da gazetecilerle yaptığı röportaj sırasında Devlet Başkanı ve Başbakan Cemal Gürsel **“Dışarıdan otoriteler davet ettik. Eğer siz böyle bir müessese kurarsanız biz canı gönülden çalışırız dediler. Çünkü sizin başınıza gelen bütün haller plansızlıktan gelmiştir.”** diyerek planlamaya öncelik verildiğini belirtmektedir.⁴¹

Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) nin kuruluşu aşamasında çalışmalar esas itibarıyla iki farklı kanalda yürütülmüş; Devlet Bakanı Şefik İnan ve Kurmay Albay Şinasi Orel tarafından yürütülen bu çalışmalar; planın kimler tarafından hazırlanacağı ile kurulacak olan örgütün ve hazırlanacak olan kalkınma planlarının sosyal planlamayı içerip içermeyeceği noktalarında farklılık göstermiştir.⁴²

Sonuç olarak planlama görevini yabancı bir gruba vermeyi düşünen ve Tinbergen ve yardımcısı Koopman'ın da görüşlerini alarak hazırladığı taslakta sosyal planlamaya yer vermeyen Şefik İnan'ın projesi tümüyle reddedilirken; Şinasi Orel'in tasarısı askeri yönetimin uzun süre devam edeceğini varsayan içeriği başta olmak üzere birtakım değişikliklerin yapılması isteğiyle iade edilmiştir.⁴³ Bu tutum hükümetin planlama anlayışı ve plandan ne tür beklentileri olduğu hakkında ipucu vermektedir.⁴⁴

Nitekim Şinasi Orel'in hazırladığı taslak istenen düzenlemeler yapıldıktan sonra Milli Birlik Komitesi'ne sunulmuş ve 30 Eylül 1960'da Başbakanlığa bağlı bir müsteşarlık olarak DPT kurulmuştur.⁴⁵

* Temmuz 1958'de Paris'te OEEC yetkilileriyle yapılan mutabakat planında Türkiye devalüasyonun yanı sıra, 10 yıllık bir plan yapılmasını ve bu iş için Tinbergen'in Türkiye'ye davet edilmesini kabul etmiş; bunun üzerine Tinbergen ülkeye gelmiştir.

⁴¹ Kenan Mortan ve Cemil Çakmaklı, **Geçmişten Geleceğe Kalkınma Arayışları**, 1. Basım, Altın Kitaplar Yayınevi, 1987, s.80.

⁴² Ümit Akçay, “Türkiye'nin Kalkınma Sürecinde Bir Aktör Olarak Devlet Planlama Teşkilatı”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi SBE, 2004), ss.52-56.

⁴³ Mortan ve Çakmaklı, s.94.

⁴⁴ Şinasi Orel'in 1955-1958 yılları arasında askeri görevle gitmesine rağmen Washington'da bulunduğu sırada sadece ilgi duyduğu için George Washington Üniversitesi'nin Ekonomi gece kurslarına devam etmesi dikkate değerdir. Detaylı bilgi için bkz: Cemal Mıhçıoğlu, Yine Devlet Planlama Örgütünün Kuruluşu Üzerine”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Cilt.43, Sayı.1-2, (Ocak-Haziran 1988), ss.113-146.

⁴⁵ **Resmî Gazete (RG)**, 5 Ekim 1960, s. 2.

2.5. BBYKP'nin Hazırlanması

1961 Anayasası ile anayasal bir kuruluş halini alan DPT'nin kuruluşundan sonra kalkınma planının hazırlanması ve planlı ekonomiye entegrasyon için bir geçiş dönemi gerekli görülerek; 1961 yılında 1962 yılı için yıllık program hazırlanması ve 1962 yılı bütçesinin bu programa bağlı olarak ele alınması planlanmış; 1963 yılı ise beş yıllık kalkınma planı için başlangıç kabul edilmiştir.⁴⁶ Ancak planlama evresinin erken safhalarında kamu bürokrasisinin planlı çalışma sistemine alışık olmaması zorluk yaratmış; bu sorun 1962 geçiş dönemi planı ile aşılacak istenmiştir.

1962 Planının hazırlanışından sonra BBYKP çalışmaları hız kazanmıştır. DPT'nin hazırladığı “Plan Hedefleri ve Stratejisi” 1961 yılı haziran ayında Yüksek Planlama Kurulu'na sunulmuş; 5 Temmuz 1961 tarihinde Bakanlar Kurulunca kabul edilmiştir.⁴⁷

BBYKP'nin hazırlanması süreci DPT teknisyenleriyle siyasal iktidar arasında çıkan önemli tartışmalara sahne olmuştur. Bu tartışmaların temel noktası, öngörülen iç finansman boyutuna hangi araçlarla ulaşılabileceğidir. Ayrıca bu süreçte vergi sorunu planın iç finansmanı açısından olduğu kadar mevcut vergi sisteminin sorunları nedeniyle de tartışma konusu olmuş; bu doğrultuda 1962 yılı nisan ayında DPT davetlisi olarak Türkiye'ye gelen Cambridge Üniversitesi iktisat bölümünde öğretim görevlisi olan Nicholas Kaldor Türkiye'de yapılması gereken vergi reformu üzerine bir rapor kaleme almıştır. Kaldor'un hazırladığı raporun en önemli ve en çok tartışma yaratan kısmı tarımsal ürünlerin vergilendirilmesi konusudur.* Kaldor'un raporundaki öneriler hükümet tarafından siyaseten “uygulanması güç” olarak nitelendirilmiştir.⁴⁸ Nitekim bu değerlendirmeden yaklaşık on beş gün önce siyasetin bu rapora hangi sebeple karşı çıkacağına dair basında tutarlı öngörüler mevcuttur. 27 Temmuz 1962 tarihli Milliyet, **“...bugün mecliste temsil edilmekte olan bütün partiler, muhtaç oldukları siyasi**

⁴⁶ Necat Erder ve Diğerleri, **Planlı Kalkınma Serüveni: 1960'larda Türkiye'de Planlama Deneyimi Panel**, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 21-23 Kasım 2001, s.18.

⁴⁷ **RG**, 5 Temmuz 1961, s.1-2.

* Kaldor'un hazırladığı rapor 9-15 Ağustos 1962 tarihleri arasında Milliyet gazetesinde yayınlanmıştır.

⁴⁸ **Milliyet**, 8 Ağustos 1962, s.1.

desteği sağlamak için taşradaki büyük ağların menfaatlerini savunmak zorundadır.” diyerek durumu açıkça ifade etmektedir.⁴⁹

Kaldor Raporu doğrultusunda hazırlanan BBYKP, Temmuz 1962’de toplanan Yüksek Planlama Kurulu (YPK) nda ve Bakanlar Kurulu’nda görüşülmesi sırasında tartışmalar gözle görülür hale gelmiş; planda İsmet İnönü’ye göre “küçük çapta” birtakım değişiklikler yapılmıştır.⁵⁰ YPK toplantısında “ekonominin temel kalkınması”, “toprak reformu” ve “vergiler” hususunda uzlaşmaya varılamadığı sebebiyle, konunun netlik kazanması için çalışmalara bir hafta ara verilmiştir.⁵¹ Ancak tartışmalı konuların ertelendiği dönemde hükümetin vergi kanunu tasarısını açıklaması gerginliği tırmandırmış ve bu duruma DPT sert tepki göstererek istifaların yaşanabileceğini ifade etmesi üzerine; Başbakan Yardımcısı Ekrem Alican, Maliye Bakanı Ferit Melen’in açıkladığı vergi tasarısını savunarak buna karşı çıkanların rejimi değiştirmekten yana olduklarını ifade etmiştir.⁵² Bu noktada plancıların önermelerinin sistem karşıtı radikal bir eğilim taşıyıp taşımadıkları sorusu akla gelebilir. Sosyal Planlama Dairesi Başkanlığı yapmış olan Necat Erder, Attila Sönmez’in Halkevleri’nde yaptığı konuşma sırasında kendisine sorulan “Bu plan niye sosyalist?” sorusuna, “Kapitalist bir ülkede sosyalist bir plan hazırlanır mı?” yanıtını verdiğini belirterek hazırladıkları planın “kapitalist düzen içerisinde kalkınma” hedefinde olduğunu belirtmektedir.⁵³

Bütün bu uyuşmazlıklar DPT müsteşarı Osman Nuri Torun, İktisadi Planlama Daire Başkanı Atilla Karaosmanoğlu, Sosyal Planlama Daire Başkanı Necat Erder ve Koordinasyon Dairesi Başkanı Ayhan Çilingiroğlu’nun 26 Eylül 1962’de istifalarını İsmet İnönü’ye sunmalarıyla sonuçlanmış; istifa eden bu ekip, “siyaset kalkınma yanlısı değil” diyerek görüş ayrılıklarının boyutunu açıkça ifade etmiştir.⁵⁴

⁴⁹ **Milliyet**, 27 Temmuz 1962, s.3.

⁵⁰ Aslı Yılmaz, “Türkiye’de Planlama Politikası ve Yönetimi”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi SBE, 2012), s.211.

⁵¹ **Milliyet**, 4 Ağustos 1962, s.7.

⁵² **Milliyet**, 8 Ağustos 1962, s.1.

⁵³ Erder ve Diğerleri, s.11.

⁵⁴ Mortan ve Çakmaklı, s.222.

Nitekim plan yoğun tartişmalardan ve içeriğinde yapılan önemli değişikliklerden sonra; 21 Kasım 1962’de meclis oyundan geçerek; 3 Aralık 1962’de yürürlüğe girmiştir.⁵⁵

⁵⁵ **RG**, 3 Aralık 1962, s.1-140.

3. TÜRKİYE’DE SÜT TEMELİNDE HAYVANCILIK POLİTİKALARI

BBYKP bağlamında sütün endüstrileşmesi üzerinden TSEK’in kuruluşuna geçmeden önce; Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşundan itibaren izlediği süt politikalarına kısaca değinmek faydalı olacaktır. Sütün endüstrileşmesi sürecinde doğrudan ya da dolaylı bütün etkileri dikkate alındığında hayvancılık politikaları çok önemli bir veridir. Bu nedenle bu bölümde süt ve hayvancılık politikaları bir bütün içerisinde alınmaya çalışılmıştır.

Cumhuriyet dönemine kadar bu alanda yapılan çalışmalar yeterli olmamış; sütçülük aile işletmeciliği ve mandıracılık şeklinde kalmış; süt üretiminin fazla olduğu Mayıs, Haziran, Temmuz aylarında mevsimlik faaliyette bulunan yayla mandıracılığı bu dönemin sanayi faaliyeti sayılabilecek çalışmalarını oluşturmuştur.⁵⁶ Büyük şehirlerdeki yoğurt imalathaneleri de çok eski olmamakla birlikte; ülkedeki en eski süt işletmelerinin 19. yüzyılın sonlarında Kars* ilinin Ruslar tarafından işgal edildiği dönemde, o yörelere kurulan mandıralar olduğu; silindir sistemi ile süt tozu yapan en eski fabrikanın da yine Kars’ta kurulduğu görülmektedir.⁵⁷

3.1. 1923-1950 Arası Dönem

Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) nin açılışından sonra hayvancılık konusu ilk kez Fethi Okyar başkanlığındaki 5. İcra Vekilleri Heyeti döneminde, 5 Eylül 1923 tarihli hükümet programında yer almış; hayvanların çoğaltılması için damızlık ahırlar açmak, halkın sahip olduğu hayvanları ücretsiz olarak aşılama ve hayvan hastalıklarına karşı verilen mücadeleyi artırmak gibi faaliyetlerin İktisat Vekâleti’nin görevleri arasında olduğu ifade edilmiştir.⁵⁸ Yine 13 Eylül 1923 tarihinde TBMM’de sürdürülen ziraat ve hayvancılık işleri için bütçeden 500 bin lira ödenek ayrılması hususunda yapılan görüşmelerde, Ziraat Bankası’nın hayvan ıslahatı için aynı yıl içerisinde 200 boğa ve ineği getireceği, bu hayvanların çiftliklere taksitle satılacağı,

⁵⁶ Ahmet Kurt, “Türkiye Süt Sanayinin Durumu ve Geliştirme Politikaları”, **Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi**, Cilt.19, Sayı.1-4, 1988, s.211.

* Rusça fabrika-imalathane anlamına gelen Zavot keilmesi Kars ilinde o tarihlerden kalmıştır.

⁵⁷ TSEK, s.16.

⁵⁸ TBMM, Tutanak Dergisi, 1923, <http://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d02/c001/tbmm02001014.pdf> (27 Mayıs 2013), s.425.

ülkenin hayvan ihtiyacının kısa sürede karşılanması çok güç olduğu ve içerden sağlanamadığı takdirde dışarıdan getirileceği İktisat Vekili tarafından belirtilmiştir.⁵⁹ Fakat aynı hususta iki gün sonra yapılan görüşmelerde İzmit Mebusu Mustafa Bey hayvan hastalıkları sebebiyle hayvan kıtlığı yaşandığını; ancak İzmit'te ordu tarafından terk edilen hayvanların halka verilmek yerine zenginlere satıldığını ve bu hayvanların hemen kesildiğini ifade ederek; ihtiyaç duyulan hayvanların kesilmek yerine halka verilerek bu hayvanlardan sonuna kadar yararlanılması gerektiğini savunmuştur.⁶⁰

Cumhuriyetin ilk yılları daha evvel yaşanan savaşlar, salgın hayvan hastalıkları ve birtakım yanlış politikalar nedeniyle hayvan sayılarında önemli kayıplar gözlenmiştir. Öyle ki; 1912 tarım sayımına göre 7 milyon görünen sığır sayısı 1927 yılında 4 milyona; yine 1912 yılında 19 milyon olarak belirlenen koyun varlığı 1927'ye kadar 10 milyon civarında gerilemiş; bu olumsuz koşullar altında cumhuriyetin kurucu kadroları hayvancılığa dair birtakım kurumsal düzenlemelere giderek 1923 yılında İktisat Vekâleti bünyesinde Hayvan Üretimi Şube Müdürlüğü kurulmuştur.⁶¹ Ayrıca savaş sırasında Milli Hükümet tarafından kurulmuş Veteriner İşleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyetin ilanından sonra yeniden yapılandırılarak; genel müdürlüğe İstanbul'da bulunan Veteriner Yüksek Okulu Müdürü Ali Rıza Bey atanmış; 1924-1925 döneminden itibaren uygulamaya konulan Ali Rıza Bey'in hazırladığı raporda genel olarak hayvan hastalıklarının önlenmesi ile hayvan ıslahına yönelik çalışmalara ve bu işlevlerin yerine getirilmesi için gereksinim duyulacak veteriner hekimlerin yetiştirilmesine yer verilmiştir.⁶² Son olarak 1924 yılında yürürlüğe giren yasa ile İktisat Vekâleti; Ziraat ve Ticaret Vekâletlerine ayrılmış; hayvancılıkla ilgili işler Ziraat Vekâleti bünyesine alınmıştır.⁶³

⁵⁹ TBMM, Tutanak Dergisi, 1923, <http://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d02/c002/tbmm02002018.pdf> (27 Mayıs 2013), s.94.

⁶⁰ TBMM, Tutanak Dergisi, 1923, <http://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d02/c002/tbmm02002019.pdf> (27 Mayıs 2013), s.112.

⁶¹ Sadi Aral ve Yavuz Cevger, "Türkiye'de Cumhuriyetten Bugüne İzlenen Hayvancılık Politikaları", **Türkiye 2000 Hayvancılık Kongresi**, 31 Mart-2 Nisan 2000, s.40.

⁶² R. Tamay Başağaç Gül, "Türkiye'de Tarım Bakanlığı Bünyesinde Kamu Veteriner Hekimliği Örgütlenmesinin Dünü - Bugünü", **Veteriner Hekimler Derneği Dergisi**, Cilt.78, sayı.2, (2007), s.59.

⁶³ TBMM, Tutanak Dergisi, 1924, <http://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d02/c007/tbmm02007004.pdf> (27 Mayıs 2013), ss. 120-128.

3.1.1. Hayvan Islahı Kanunu

Cumhuriyetin ilk yıllarında hayvancılık konusunda alınan önlemlerden bir tanesi de 1926 yılında yürürlüğe giren Hayvan Islahı Kanunu'dur. 1924 yılında gerçekleştirilen İzmir İktisat Kongresi'nde; İstanbul Bölgesi Veteriner Hekimi Cafer Fahri Bey hayvanların sayıca artırılması, ıslah edilmesi ve bulaşıcı hayvan hastalıklarının önlenmesinin gerekliliğini kongreye sunduğu raporda belirtmiş; ayrıca Kongre'de "Çiftçi Grubu"nun "Ziraatte Hayvan Meselesi" başlığı altında sunduğu, aynı önlemleri içeren bütün talepleri oybirliğiyle kabul edilmiştir.⁶⁴ Nihayet "Islah-ı Hayvanat Kanunu" 7 Haziran 1926'da TBMM'de kabul edilmiş; 29 Haziran 1926 tarihinde de Resmi Gazete'de yayınlanarak yürürlüğe girmiştir.⁶⁵ Yasa Cumhuriyet kurulduktan sonra hayvancılıkla ilgili geniş çapta düzenlemeler içeren ilk kanun olması nedeniyle oldukça önemlidir. Kanun birçok hüküm içermekle birlikte öne çıkan maddeleri şöyle sıralanabilir:⁶⁶

- a. Aygır ve boğa sahipleri hayvanlarını her yıl köy veya mahalle İhtiyar Meclisleri'ne muayene ettirmekle; il ve ilçelerde görevli veteriner hekimler ise bu heyetleri denetlemek ve damızlık olarak ayrılan hayvanlara resmi belge vermekle görevlendirilmiş,
- b. Bireylerin sahip olduğu ya da devlet kuruluşlarında damızlık olarak ayrılan ve veteriner hekim onaylı belgesi bulunan bütün hayvanların barış ya da seferberlik halinde, her ne sebeple olursa olsun ordu emrine alınmaları yasaklanmış,
- c. Islah çalışmalarına yönelik her türlü uygulamanın idaresi, denetlenmesi, ıslah kurumlarında çalışacak uzmanların belirlenmesi gibi işlerin özellikle Ziraat Bakanlığı'na bağlanması kararlaştırılmış ve Ziraat Bakanı başkanlığında merkezi Hayvan Islah Komisyonu kurularak; komisyon

⁶⁴ R. Tamay Başağaç Gül, "Türkiye'de İki Dünya Savaşı Arasında Veteriner Hekimliği Hizmetleri ve Hayvancılık Politikaları Üzerine Araştırmalar", **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, Sayı.15, (2004), s.233.

⁶⁵ **RG**, 29 Haziran 1926, s.1.

⁶⁶ Halis Yerlikaya ve Atilla Özgür, "Cumhuriyet Döneminde Hayvan Islah Kanunu", **Veteriner Hekimler Derneği Dergisi**, Cilt.77, Sayı.1, (2006), s.40-41.

üyeleri arasında bürokratların dışında Veteriner ve Ziraat Yüksekokullarının zootekni öğretim üyelerine de yer verilmiştir.

d. Ortak alınacak damızlıklara harcanmak, kastrasyon* ve benzeri uygulamalar ile tazminat için harcanmak üzere İl Genel Meclisleri'nin 1927 yılından itibaren fasıl açmaları zorunlu kılınmış ve uygun yerlerde bakanlıkça ıslah amaçlı hara, inekhane, deneme istasyonu gibi kurumların açılabilceğı, buralarda yetiştirilebilecek ve ıslahı yapılacak hayvanların Hayvan Islahı Komisyonlarınca belirlenecek olan köylere ücretsiz olarak; damızlık sahibi birey ve şirketlere ise bedeli karşılığında verilebileceğı belirtilmiş,

e. Bakanlığın bölgede gereksinim duyulan damızlık aygırları yarısı illerdeki özel işletmelerden, yarısı da yabancı ırklardan olacak şekilde ithalat yoluyla olmak üzere 10 yıl içerisinde karşılayacağı hesaplanarak; valilikler veya bakanlıkça damızlık sahiplerine yapay mera oluşturmak ya da mevcut meraları ıslah etmek üzere tohumlukların verileceğı ve yaz aylarında ücret karşılığı kullanılmak üzere meralar hazırlanabileceğı karara bağlanmış,

f. Kişi ya da devlet kurumlarının ellerinde bulunan damızlık sertifikasına sahip hayvanlara her ne şekilde olursa olsun kötü davrananlara, bu kişilerin görevi ve yaptıkları işe bakılmaksızın en az 1 hafta hapis cezası verileceğı, hayvanların resmi makamlara iade edileceğı ve telef olan varsa tazmin ettirileceğı hükme bağlanmıştır.

Ayrıca yasa ilerleyen süreçte bazı düzenlemelere maruz kalmış; 1931 yılında yasanın 4. maddesinde yapılan değışiklikle; tiftik keçilerinin ihracını yasaklayan hükümler saklı kalmak koşuluyla tüm hayvanların ihracı serbest bırakılmış; sadece bazı hayvanların ihracı gerektiğinde bakanlıkça yasaklanabilir hâle getirilmiştir.⁶⁷

Sonuç olarak yasada yapılan bazı değışikliklerle yasa özünü yitirmiş olsa da; bu kanun Osmanlı döneminde büyük çaba harcanan; fakat birtakım nedenlerle planlı ve

* Kastrasyon: Kısırlaştırma

⁶⁷ Yerlikaya ve Özgür, s.41.

devamlı bir fiili uygulamaya dönüşemeyen hayvan ıslahının kapsamlı bir plana bağlanması nedeniyle erken cumhuriyet dönemi hayvancılık politikaları açısından oldukça önemlidir. Ancak kanunun başarısı istatistiksel verilerle ileriki bölümlerde tartışılacaktır.

3.1.2. Atatürk Orman Çiftliği

1925 yılı başlarında Mustafa Kemal ülkenin önde gelen ziraatçilerini çağırarak bir çiftlik yeri aramalarını emretmiş; ancak bu grubun önerilerinin aksine ısrarla çiftliğin kurulmuş olduğu bölgeyi işaret ederek böylesine çorak ve bataklık bir bölgenin ancak böyle bir projeye ıslah edilebileceğini savunmuştur.⁶⁸ Çiftlik yerinin belirlenmesinin ardından Mustafa Kemal kurulacak olan çiftlikle ilgili uzmanlardan görüşlerini talep etmiş ve Ziraat Vekâlet'inin yabancı uzmanlarından olan Schmid bu girişimi, **“Bu arazide ziraat yapmak ya sabrı tüketir ya da parayı”** şeklinde yorumlamıştır.⁶⁹ Çiftlik için ilk aşamada Abidin Paşa'nın eşi Faika Hanım'dan 20 bin dönüm arazi alınmış, civardaki arazi sahiplerinin de topraklarını satmak istemeleriyle Balgat, Etimesgut, Çakırlar, Macun, Güvercinlik, Tahar ve Yağmurbaba civarlarından birkaç arazi daha satın alınarak 102 bin dönümlük arazi üzerinde “Gazi Orman Çiftliği” oluşturulmuş ve satın alınan arazi için toplamda 100-120 bin lira para ödenmiştir.⁷⁰

1927 yılına gelindiğinde ise çiftlik bünyesinde ilk süt pastörizasyon fabrikası kurularak ilk kez şişeli-günlük pastörize süt üretimi yapılmış; yine aynı tarihlerde Silivri tipi tava yoğurdu yapan bir yoğurthane ile dönen yayıkta tereyağı ve lüle kaymağı üreten bir işletmeye de aynı çiftlikte yer verilmiş; daha sonra ise Bursa ili Karacabey Harası'nda plakalı pastörizatör, döner yayık ve malaksörleri bulunduran bir imalathane faaliyete geçmiş ve son olarak yine Bursa'da silindir sistemi ile süttozu ve ayrıca eritme peynir imal eden SAYAS adlı fabrika 1934 yılında üretime başlamıştır.⁷¹ Dolayısıyla bütün bu girişimler Türkiye süt endüstrisi için atılan ilk adımlar olmakla birlikte; dünya ölçeğinde bakıldığında dönem itibarıyla henüz çok cılız bir süt endüstrisinden bahsedilebilir.

⁶⁸ Yaşar Semiz, “Atatürk Çiftlikleri ve Bunların Hazineye Devri”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı:26, (Güz 2009), s.158.

⁶⁹ Semiz, s.159.

⁷⁰ Semiz, s.160.

⁷¹ TSEK, s.17.

3.1.3. 1929-1950 Dönemine Ait Bazı İstatistikler

Grafik 1. 1929-1950 Yılları Arası Canlı Hayvan Sayısı

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), **İstatistik Göstergeler 1923-2011**, Ankara: TÜİK Matbaası, 2012, s. 207.

İstatistiklere göre 1929-1939 yılları arasında hayvan sayısında ciddi bir artış gözlemlenmiştir. Dönem itibariyle koyun sayısı yaklaşık olarak %150, kıl keçisi sayısı %34, tiftik keçisi sayısı %91,5, sığır sayısı %93 ve son olarak manda sayısı %84,3 oranında artış göstermiştir. Ayrıca 1927-1939 yılları arasında başta Suriye, Yunanistan, Rusya ve 1930'dan itibaren Filistin olmak üzere birçok ülkeye toplam 9.403.851 baş ve 74.187.848 TL değerinde kasaplık hayvan ihracatı gerçekleştirilmiş; ayrıca deri, yapağı, tiftik ve yünün gibi hayvansal ürünlerin de ihracatı gözlemlenmiştir.⁷² Tüm bu istatistikler doğrultusunda 1929-1939 yılları arası, hayvancılık ve hayvancılık ekonomisi bakımından takip eden döneme kıyasla büyüme dönemi olarak nitelendirilebilir.

1939-1950 yılları arasında ise hayvan sayılarında belirgin düşüşler göze çarpmaktadır. Bu durum İkinci Dünya Savaşı konjonktürüyle önemli ölçüde açıklanabilir.

⁷² Gül, *Türkiye'de İki Dünya Savaşı Arasındaki Veteriner Hekimliği Hizmetleri ve Hayvancılık Politikaları Üzerine Araştırmalar*, s.243.

Grafik 2. 1929-1950 Yılları Arası Süt Üretimi (ton)

Kaynak: TÜİK, s. 209.

1929-1939 yılları arasında toplam süt üretimi hayvan sayısına paralel bir şekilde artış göstermiş; yaklaşık olarak %60 oranında artarak 2,9 milyon tona ulaşmıştır. 1939-1950 yılları arası ise savaşın getirdiği olumsuz koşulların süt sektöründeki girişimleri aksatmasıyla hayvan sayısına paralel bir şekilde süt üretiminde de ciddi düşüşler göze çarpmaktadır. 1945 yılında görülen büyük düşüşü ise daha önceki tabloda verilen hayvan sayıları açıklamamaktadır. Dolayısıyla bu yılın tarımsal üretiminde büyük düşüş yaşanması dolayısıyla hayvanların beslenmesinde önemli bir kriz yaşandığı ve bu krizin süt verimine yansıdığı düşünülrse bu durum belli bir ölçüde açıklanmış olur.⁷³ Fakat Türkiye’de mevcut dönem itibariyle kaydedilen üretim düzeyi nüfusla ilişkilendirildiğinde diğer ülkelerle yapılan karşılaştırmalar savaşın bu konuda tek neden olmadığını kanıtlar niteliktedir. Öyle ki; 1950 yılına gelindiğinde Türkiye’de savaş öncesine oranla kişi başına düşen yıllık süt miktarı %10 civarında düşerken; savaş boyunca ciddi zarar gören Norveç’te %35, İngiltere’de ise %56 artış göstermiştir.⁷⁴

⁷³ İlhan Tekeli ve Selim İlkin, **İkinci Dünya Savaşı Türkiye’si 2. Cilt**, 1. Baskı, İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2014, s.292.

⁷⁴ TÜİK, s.195; Aydın, s.59.

Tablo 2: Çeşitli Ülkelerde İnek Sütü Veriminin Gelişimi (kg.)

ÜLKE	SAVAŞ ÖNCESİ	1955	Değişim (%)
Avusturya	1955	2140	+9
Belçika	3195	3760	+18
Finlandiya	1900	2470	+30
Fransa	1854	2010	+8
Yunanistan	710	800	+13
Norveç	1703	2340	+37
B. Amerika	1950	2640	+35
Türkiye	510	535	+5

Kaynak: FAO, Commodity Series, Bulletin no.24 ve FAO, Production Yearbook, 1957 ve 1975 Aktaran: Aydın, s.45.

Tabloda da görüldüğü gibi savaştan çok ciddi zarar gören ülkeler hayvan başına olan verimlerini ciddi ölçüde artırırken Türkiye’de görülen artış çok sınırlı düzeyde kalmıştır. Dolayısıyla bu noktada Cumhuriyetin erken dönemlerinden itibaren başlatılan ıslah çalışmalarının son derece verimsiz olduğu söylenebilir. Bu çalışmaların başarısız olması; 1925 yılında başlatılan esmer ırka dayalı kültür ırkı sığır ithalinin sayı ve çeşitlilik açısından sınırlı olması, dünyada yapay tohumlama çalışmalarını Sovyetler Birliği’nden sonra uygulayan ilk ülke Türkiye olmasına karşın uygulamanın yaygınlaşamaması, yerli ırklardan ne ölçüde yararlanabileceğini belirlemeye yönelik yeterli çalışmalar yapılmadan ithalata dayalı bir melezleme politikasının güdülmesi gibi faktörlerle açıklanabilir.⁷⁵

Türkiye’de gıda maddelerinin üretimi, satışı ve kontrolü ile ilgili bütün yetkiler 06.05.1930 tarihinde yürürlüğe giren 1593 sayılı “Umumi Hıfzıssıhha Yasası”

⁷⁵ Ayhan Eliçin ve Diğerleri, “Türkiye’de Hayvan Islahı, Sorunlar ve Öneriler” **İkinci Hayvancılık Kongresi**, Ankara: TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, 17-19 Haziran 1991, s.132-133.

gereğince Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'na verilmiş; bu yasanın sütle ilgili olan 170. maddesinde süt ticareti yapanların veya üretenlerin Belediyelerden izin almak zorunda olduğu belirtilmiş ve bu yasaya ilerde birtakım madde ve talimatnameler de eklenmişse de sütün kalitesinde önemli faktörler olan taşıma, muhafaza ve satış koşullarına dair herhangi bir mevzuata rastlanılmamıştır.⁷⁶

Sonuç itibarıyla erken cumhuriyet dönemi süt politikaları özetlenecek olursa; süreç hükümetleri sektörün gelişmesi ve insanların süt ve süt ürünlerine ulaşmasında sürekliliği noktasında tutarlı ve gerçekçi politikalar üretememiş; köylü kendi gelenekleri çerçevesinde kapalı bir ekonomik programın yarattığı kısıtlılığa karşın kendi ihtiyaç ve beslenmesini asgari düzeyde temin edebilmiş ve sınırlı bir gelişme kaydedilebilmiş; yönetimler zaman zaman süt ve süt ürünlerinin ithalatını destekleyen politikalar uygulamış; doğal imkânları Türkiye'den çok daha kısıtlı olan ülkeler sektör bazındaki politika ve ekonomik programları sayesinde Türkiye'ye korunmuş süt ürünlerini rahatça ihraç edebilmişler ve söz konusu ülkelerde özellikle süt ve süt ürünleri sektörü özel kanunlarla düzenlenmiş; etkili örgütler faaliyete geçirilerek üretim-sanayi-pazarlama ve tüketim ilişkileri ortak payda prensibi içerisinde yürütülmüştür.⁷⁷ Ayrıca sözü edilen ülkelerde süt ve süt ürünleri sektörü kendi inisiyatifine bırakılmayarak uzun vadeli plan ve kararlara bağlanmış; buna karşılık Türkiye'de ise sektör tamamıyla kendi haline bırakılmış; zaman zaman süt üretimini ve endüstrisini olumsuz etkileyecek politikalara da maruz kalmıştır.

3.2. 1950-1960 Arası Dönem

1950-1960 arası dönem genel olarak hayvancılık sektörü açısından önemli girişimlerin gerçekleştiği bir süreçtir. Bunlardan en önemlileri; Et ve Balık Kurumu (EBK), Yem Sanayii ve Türk Anonim Şirketi ve Yapağı Tiftik Anonim Şirketi'dir. EBK; devlet öncülüğünde hayvancılığın kalkındırılmasına öncülük etmek üzere İktisadi Devlet Teşekkülü olarak kurulmuştur.⁷⁸ Devletin elinde hayvancılıkta üretimin

⁷⁶ TSEK, s.112.

⁷⁷ Doğan Vardarlı, "Cumhuriyet Döneminde Süt ve Süt Ürünleri Politikaları", **Milli Süt ve Süt Ürünleri Sempozyumu**, Ankara: Milli Prodüktivite Merkez Yayını, 1989, s.59-60.

⁷⁸ Sadullah Yamak, "Kamu İşletmelerinin Serbest Piyasa Ekonomisine Uyumlaştırılmasında Etkin ve Etkili Yönetim Modeli Et ve Balık Kurumu Örneği", (**Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Dumlupınar Üniversitesi SBE, 2008), s.75.

rasyonelleşmesini sağlayacak bir araç olmasının yanı sıra ulusal et endüstrisini kurma ve bu konudaki girişimlere öncülük etme amacı güden EBK; sadece devlet eliyle üreten değil; üretici ve yetiştiricilerin ekonomik organizasyonundan istikrarlı ve güvenli bir piyasa oluşturmaya kadar çok yönlü hedefleri olan ve bu görevleri yerine getirmek için kurulan bir oluşumdur.⁷⁹ Yem Sanayi Türk Anonim Şirketi; yem maddelerinin üretimini teşvik etmek amacıyla 1956'da devlet teşekkülü olarak kurulmuş ve özelleştirildiği 1996 yılına kadar, 1955 yılında özel sektör tarafından kurulan Kartal Kesif Yem Fabrikası'yla birlikte Türkiye'de yem fabrikalarının kurulmasına öncülük etmiştir.⁸⁰ Yapağı Tiftik Anonim Şirketi ise ülkede yapağı ve tiftik pazarlamasında üretici çıkarlarını korumak, üreticiden doğrudan alımlar yapmak ve ince elyafı yapağının ülkede üretimini teşvik etmek gibi görevlerle 1955 yılında kurulmuştur.⁸¹ Bütün bu girişimler hayvancılığın önemli kollarında endüstrileşme doğrultusunda devlet tarafından atılmış önemli adımlardır.

1950-1960 arası dönemin ilk yılları Marshall Yardımlarının da önemli derecelere ulaşmasıyla, tarımda traktörleşmenin ivme kazandığı bir dönemdir. Ancak tarımda teknoloji kullanım yanlış anlaşılmış ve sınırlı da olsa sağlanan toplam tarımsal üretim artışı, verimlilik artışından değil; hayvancılığın temel girdisi ve ülkenin en önemli doğal kaynaklarından çayır ve meraların yok edilerek tarım alanlarına dönüştürülmesiyle elde edilmiş; öyle ki 1950 yılında toplam çayır ve mera alanı 37,8 milyon hektar iken 1960 yılına gelindiğinde bu alan 28,6 milyon hektarla sınırlı kalmıştır.⁸²

1950'li yılların başları bazı hayvanların ticareti, hayvanların alım-satım işlemlerinin düzenlenmesi gibi konularda çeşitli yasal düzenlemelere sahne olurken; 1956 yılı Nisan ayında süt ve süt ürünlerinin üretim, satış yerleri ile süt sağlanan hayvanların yaşadıkları ve sağımalarının yapıldıkları yerlerin sağlık koşullarının belirlenmesi uyarınca bir yönetmelik yayınlanmış; yönetmeliğe göre.⁸³

⁷⁹ Aral ve Cevger, s.9.

⁸⁰ Tolga Yıldırım (hızl.), "Yem Sanayi Sektör Profil Araştırması", **Yem Sanayi Sektör Raporu**, İstanbul, 2005, s.5.

⁸¹ Aral ve Cevger, s.9-10.

⁸² Aral ve Cevger, s.8-9.

⁸³ Savaş Volkan Genç, "Demokrat Parti Dönemi Hayvancılık Politikaları ve Veteriner Hekimliği Hizmetleri", **(Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Ankara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, 2011), s.78.

- a. Şehir ve kasabalarda sütlerin üretildiği yerler, süt toplama merkezleri, tereyağı, kaymak, yoğurt ve peynir üretim yerlerinin işletmeye açılabilmesi için bina ve tesisatında yerel sıhhat, ziraat, veteriner ve diğer ilgili kurumlar tarafından yapılacak incelemeler sonucunda çalışmasında bir sakınca olmadığı belirlendikten sonra faaliyete geçmesine belediye tarafından izin verileceği hüküm altına alınmış,
- b. Süt ve süt ürünleri üretimi yapan yerlerde bulaşıcı hastalık taşıyan, *“halkın istikrah ve nefretini mucip bir cilt hastalığına duçar olan kimselerin”* çalışmaları yasaklanmış,
- c. Süt sağlanan hayvanların belediyelerce veteriner hekim kontrolü altında tutulması ve ilgili kanun ve tüzük gereğince gereken muayenelerin yapılması zorunlu kılınarak; süt toplama merkezleri, pastörizasyon üniteleri, tereyağı, yoğurt, kaymak ve peynir üretim yerlerinin hijyenik şartları belirtilmiştir.

İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla durgunlaşan sütçülük alanındaki girişim ve yatırımlar 1950'li yıllarda yeniden canlanmıştır. 1952 yılında yürürlüğe konulan nüfusu 100.000'in üzerinde olan veya bu miktardan az bile olsa Bakanlar Kurulu'na tensip ve ilan edilen şehirlerde özel kap ve şişelerde satışa çıkarılacak süt ve tereyağlarının pastörizasyonu zorunluluğunu düzenleyen kanunla birlikte sektörde bir canlanma görülmüştür.⁸⁴ Bununla beraber bu dönem itibariyle sektörde görülen gelişmeler kısaca özetlenirse; 1950-1953 yılları arasında Recep Vardarlı tarafından İstanbul Küçükçamlıca'da Tikveşli Çiftliği adı ile kurulmuş; 1250 litre/saat kapasiteli bir şişeli pastörize süt tesisi faaliyete geçmiş; tanınmış tarih yazarı Şevket Süreyya Aydemir ile Enver İren'in Ankara'nın Kayaş semtinde Kayaş Pastörize Süt Fabrikası adı ile ortaklaşa kurdukları şişeli pastörize süt üreten fabrika 1954 yılında çalışmalara başlamış; bunlara sonradan kâseli yoğurt ve şişeli ayran üniteleri de eklenmiş; İstanbul'da Mehmet Sabit Tutnar adında Gümölcinelili bir tütün tüccarının Beşiktaş'ta kurduğu şişeli pastörize süt ve paketli pastörize tereyağı üreten Beşiktaş Süt Fabrikası (3000 ton/yıl) 1953 yılında işletmeye açılmış; Eskişehir ve Alpullu Şeker Fabrikaları

⁸⁴ Vardarlı, s.62.

kendi çiftliklerinde üretilen sütlerin değerlendirilmesi ve fabrika personelinin süt, yoğurt, peynir ve tereyağı ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla 1 ton/saat kapasiteli küçük işletmeyi 1954 yılında Sarımsaklı'da; 1955 yılında da Eskişehir'de faaliyete açmış; İstanbul'un Pendik ilçesinde önce pastörize süt yapmak üzere kurulmuş olan daha sonra pülverize süt tozu üretimine geçen Santral Süt Tozu A.Ş. adı altındaki süt tozu fabrikası da 1956 yılında açılmış; 1952 yılında UNICEF ile Türkiye'nin ortaklaşa yürüttüğü "Milk Conservation Program" çerçevesinde; arasa, bina, elektrik, sıhhi tesisatı Atatürk Orman Çiftliği tarafından; pastörize süt-dondurma-tereyağı-süt tozu makine ve ekipmanlarıyla soğutma kompresörleri, buhar kazanları ve laboratuvar malzemeleri de UNICEF tarafından sağlanan tesisin kuruluşuna 1954 yılında başlanmış; 1957'de faaliyete geçen tesise (yılda 18.000 ton süt işleme kapasiteli) sonradan şişeli yoğurt ve ayran bölümleri de eklenmiştir.⁸⁵

Bu fabrikaların dışında Ankara'da yıllık kapasiteleri sırasıyla 2.500 ve 3.000 ton olan İncesu ve Zaroğa fabrikaları da başta pastörize içme sütü olmak üzere, yoğurt ve ayran imalatı gerçekleştirmiş; Kars ve Bursa'da da kapasiteleri 3.000 ton/yıl dolaylarında olan iki süttozu tesisi faaliyet göstermiştir.⁸⁶

Dolayısıyla 2. Dünya Savaşı sonrası ABD, İngiltere gibi ülkelerin girişimleri dünya süt endüstrisinde en büyük paya sahip olma amacı taşırken; Türkiye'de daha ziyade şehirlerin içme sütü ihtiyacının karşılanması için tesisler kurulması yönünde adımlar atılmıştır. Bu noktada 1950'li yılların ortalarına doğru ABD'nin Public Law 480 yasası çerçevesinde Türkiye'ye gönderdiği üretim fazlası olan ve "yardım" propagandası altında ucuz fiyata sattığı süttozuyla piyasalarda damping yaptığını ve yerli süt üreticisini olumsuz yönde etkilediğini söylemek mümkündür.⁸⁷ Sonuç olarak bütün bu uygulamaların ne tür sonuçlar doğurduğunu gözlemlemek açısından 1950-1960 arası hayvan sayıları ve süt üretimi istatistiklerine kısaca bakılacaktır.

⁸⁵ TSEK, s.17.

⁸⁶ Tümer Uraz, "Türkiye'de Süt Endüstrisinin Otuz Yılı", **5. Türkiye Sütçülük Kongresi**, Ankara: ZMO Yayını, 20-21 Mayıs 1993, s.15.

⁸⁷ Osman Nuri Koçtürk, **Yeni Sömürgecilik Açısından Gıda Emperyalizmi**, TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası Yayını, 2009, s.10.

Grafik 3. 1950-1960 Arası Canlı Hayvan Sayısı

Kaynak: TÜİK, s. 207.

Grafik verileri incelendiğinde 1950-1960 arası dönemde toplam koyun sayısında %49, kıl keçisi sayısında %28,5, tiftik keçisi sayısında %51, sığır sayısında %22,8 ve manda sayısında %20'lik bir artış göze çarpmaktadır. Ancak sözü edilen dönemin tarımsal üretim verileriyle karşılaştırıldığında hayvancılığın tarımın çok gerisinde kaldığı söylenebilir.

Grafik 4. 1950-1960 Yılları Arası Süt Üretimi (ton)

Kaynak: TÜİK, s. 209.

İstatistiklere göre 1950-1960 arasında toplam süt üretimi yaklaşık olarak %32 oranında artarak 1960 yılında 4 milyon civarına gelmiştir. Ancak grafikte 1954 yılında önemli bir düşüş gözlenmektedir. Günümüzde yaygın olan kapalı besiciliğin dönem itibariyle yaygın olmadığı ve açık besicilik yapıldığı düşünülürse; 1954'te yaşanan bu düşüş olumsuz hava koşulları ile açıklanabilir.

Ayrıca dönem itibariyle toplam koyun sütü üretiminde devlet kurumlarının payları artış göstermek yerine az da olsa bir düşüş yaşamıştır. Öyle ki; 1950 yılında Karacabey, Çifteler, Konya, Sultansuyu, Karaköy, İnanlı, Boztepe Haraları ve Merinos Çiftliği'nden elde edilen koyun sütü miktarı toplam koyun sütünün %21'ini oluştururken; 1959 yılına gelindiğinde buralara ek olarak Çukurova ve Kumkale Haraları'nın da koyun sütü üretimine dâhil olmasıyla birlikte bu oran %20'de kalmıştır.⁸⁸

Ayrıca 1940 yılında yürürlüğe giren Milli Korunma Kanunu'nun hükümlerinden yararlanılarak 1956-1957 yılları arasında beyaz peynire tavan satış fiyatı uygulanmış; bu uygulama esasen zor durumda olan peynir üretiminde ciddi kayıplara neden olmuş; peynirin karaborsaya intikaliyle birlikte uygulamadan spekülasyon peşindeki stokçular yararlanarak üretici ve tüketici kayba uğramıştır.⁸⁹

Sözü edilen dönem içerisinde hayvan başına düşen verim ise bir önceki döneme benzer şekilde diğer ülkelere oranla son derece düşük kalmıştır. Öyle ki 1957 yılında Türkiye'de inek başına düşen yıllık verim hala 500-550 arası iken; İngiltere'de bu oran 2500'lere; aynı enlemde bulunduğumuz İspanya'da 1690'a, Portekiz'de ise 1450'ye ulaşmıştır.⁹⁰ Dolayısıyla hayvan başına verim konusu Türkiye'de plan öncesi döneme damgasını vuran önemli bir sorun olmuştur. Belirtilen dönemde çayır ve mera alanlarında görülen düşüş etkili bir sebep olmakla birlikte; Avrupa ve Amerika'da da dönem içerisinde bu alanların yüz ölçümleri çok azalmış; ancak bu ülkeler kesif yemler sayesinde ciddi verimler elde edebilmiştir.⁹¹ Nitekim BBYKP'nda 1962 yılı verileri göze alınarak önemli ürünlerin 1967 yılı için verim tahminleri yapılırken tarım ve

⁸⁸ Genç, s.100.

⁸⁹ Vardarlı, s.66.

⁹⁰ Mecdi Emiroğlu, "Ankara Süt İstihlakine Coğrafi Bir Bakış", **DTCF Dergisi**, Cilt.19, Sayı.1-2, s.18-19.

⁹¹ Emiroğlu, s.23.

hayvancılık alanında beklenen en fazla artış sığır sütü veriminde olmuştur.⁹² Bu konuda alınacak önlemlerin yani veteriner hizmetleri ve iyi yemleme gibi politikaların ancak plan döneminin sonuna doğru etkisini göstereceği de belirtilmiştir.⁹³

3.3. BBYKP-Kırsal Kalkınma-Süt Temelinde Hayvancılık Politikaları

Genel bir anlam ifade eden “Kalkınma” olgusunun içerisinde yer alan ve daha spesifik bir alana denk düşen “kırsal kalkınma” kavramının tanımı; kalkınma olgusuna bakış açısıyla birlikte çeşitlilik kazanmaktadır. Çalışmanın ilk bölümünde klasik sömürgeciliğin tavsiye edildiği bir dönemde kalkınma kavramının emperyalist güç odakları tarafından ne tür ihtiyaçlara cevap verecek şekilde üretildiğinden kısaca bahsedilmiştir. Dolayısıyla bu noktada bu bakış açısıyla uyumlu olarak kırsal kalkınma;

“Feodal ve yarı feodal ya da kapitalizm öncesi ilişkilerin yaygın olduğu, genel olarak ancak tüketim amacıyla üretim yapıldığı, yahut yine tüketim nesneleri edinmek amacıyla çok sınırlı düzeylerde üretim fazlasının elde edilebildiği, yüzeysel ve az çeşitli örgütlenmelerin olduğu kapalı bir ekonomik ve toplumsal yapılanmadan; genel olarak pazarda satmak amacıyla üretimin yapıldığı, teknolojik gelişmelerden gereğince yararlanılarak daha fazla gelirin elde edilebildiği, bireysel-toplumsal-kurumsal ilişkilerin çok çeşitlenip yaygınlaştığı, özellikle de kentsel yerleşmelerle işlevsel olarak bütünleşik bir ekonomik ve toplumsal yapılanmaya geçiş”⁹⁴

olarak tanımlanabilir. Bir başka ifadeyle kırsal kalkınma; Türkiye’de genellikle kendi kendine yeten, çok sınırlı bir üretim fazlası yaratabilen, örgütlenmemiş ve izole durumdaki kırsal yapıdan; üretim fazlası yaratabilen, pazar ekonomisi düzeyine çıkmış, hem örgütler hem ilişkiler bakımından farklılaşmış ve kentlerle işlevsel olarak bütünleşmiş bir yapıya hızlı, kolay ve kontrollü bir şekilde geçişin aracı olarak yorumlanabilir.⁹⁵

⁹² DPT, BBYKP, Ankara, 1963, s.154.

⁹³ DPT, s.158.

⁹⁴ Yücel Çağlar, “Orman Köylüleri ve Küçük Üreticilik Üzerine”, 11. Tez Kitap Dizisi Sayı: 7 Türkiye’de Tarım Sorunu içinde, İstanbul: Uluslararası yayıncılık, 1987 Aktaran: Muzaffer Bakırcı, Türkiye’de Kırsal Kalkınma, 1. Baskı, Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2007, s.37.

⁹⁵ Mübeccel Kıray, Toplumbilim Yazıları, Ankara: Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Yayınları, 1982, s.229.

1960'lı yıllar ve sonraki dönem ekonominin plan temeline oturtulması, beş yıllık kalkınma planlarının hazırlanması ve bu doğrultuda iktisadi ve sosyal perspektiflerin belirlenmesi itibariyle “planlı dönem” olarak nitelendirilmektedir. BBYKP'nin yayınlandığı dönem itibariyle hızlı nüfus artışı göze çarpmaktadır. Buna ek olarak kırsal alanda gizli işsizlik, şehirlere göç ile birlikte açık işsizlik baskısı plan içeriğinde bahsedilmiş; dolayısıyla BBYKP istihdam meselesini çözmeyi temel hedef haline getirerek; ekonomik ve sosyal maliyeti yüksek olan işsizliğin önlenmesi için şehirlere akının yaratılacak yeni iş imkânlarıyla dengeli olmasını sağlamayı ve tarım bölgelerinde tarım dışı faaliyet imkânlarını artıracak programlar hazırlamayı ana ilke olarak belirlemiştir.⁹⁶

Kırsal kalkınma kavramı Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı dışında hazırlanan ilk planlarda doğrudan yer almamış; toplum kalkınması, köy kalkınması, kalkınmada öncelikli yöreler, köy ve köylü sorunu ve bölgesel gelişme başlıkları altında incelenmiştir. Nitekim BBYKP'de kırsal kalkınma, toplumsal kalkınma başlığı altında ele alınmış; parantez içerisinde köy kalkınması kavramı da kullanılmıştır. Bu durum belirtilen dönemde Türkiye nüfusunun yaklaşık olarak %70'inin kırsal alanda yaşıyor olması sonucunda genel anlamda bütün topluluğu kapsamaya gereken toplum kalkınması kavramının, köy kalkınması olarak algılanmasıyla açıklanabilir.⁹⁷ Dolayısıyla bu noktada toplum kalkınması kavramına kısaca değinmek faydalı olacaktır.

BBYKP'de toplum kalkınması dernek-kooperatif gibi teşkilatların kurulması, çeşitli hizmet ve çalışmaların yapılması, idare ile toplulukların işbirliğinin sağlanmasıyla beraber kitleleri eğitecek, çalışmaya yöneltecek, toplum yapısında istenen değişiklikleri gerçekleştirecek ve toplumsal enerjiyi yaratıcı bir şekilde harekete geçirecek bir kalkınma metodu olarak tanımlanmıştır.⁹⁸ Kavramın içeriği noktasında Geray; toplum kalkınmasını köye yönelen diğer çalışmalardan ayırt eden özelliklerin çalışmaların halkın kendine yardım için giriştiği çabaların devlet olanaklarıyla desteklenmesi ve toplum kalkınmasının gereksinimlerden değil; yani topluluk gerek

⁹⁶ DPT, s.36.

⁹⁷ Bakırcı, s.105.

⁹⁸ DPT, s.101.

duysa da duymasa da kamu yararı gözetilerek üretilen projeleri içermesi olduğunu ifade etmektedir.⁹⁹

BBYKP’de 1967 yılı sonuna kadar her ilden bir ilçenin, 1977 sonuna kadar da tüm köylerin toplum kalkınmasının kapsamına alınması öngörülmüş; bu bölgelerde il görevlilerinin özel olarak desteklenmesi, ilin tüm basamaklarındaki görevliler için toplum kalkınması konusunda özel bir eğitim uygulanması, illerdeki köy tipleri, çalışma yöntemleri ile ilgili varsayımlar açıkça saptanarak; yapılan çalışmaları değerlendirmede kullanılan yöntemlerden bir örnek durum oluşturulması, bu çalışmaların sürekli olarak izlenerek; bir yandan da elde edilen sonuçlara dayanılarak gerekli örgütlenmeler sağlanması hedeflenmiştir.¹⁰⁰ Deneme bölgelerinde girişilen çalışmaların bu hedefleri dışında amaçlanan kırsal alanları ilgilendiren köy gerçeklerini ve kırsaldaki yerel toplulukları daha iyi tanımak, köy düzeyinde çalışmakta olan kamu görevlilerine ek olarak toplum kalkınması için çalışma yaptırma ihtiyacının olup olmadığının belirlemek, bugünkü köy yönetim şeklinin toplum kalkınması amaçları için yeterli olup olmadığını denetlemek ve köy topluluklarına hangi yerel önderler kanalıyla yaklaşılabileceğini saptamak gibi hususlar da dikkate değerdir.¹⁰¹

1963 ve 1964 yıllık programlarına göre deneme çalışmalarının yürütülmesi görevi Devlet Planlama Teşkilatı’nda iken; BBYKP’de öngörülmeyen Köy İşleri Bakanlığı’nın kurulması üzerine bu görev Bakanlar Kurulu kararıyla bu bakanlığa devredilmiştir.¹⁰²

1963 yılı programı doğrultusunda öncelikle 6 ilde deneme çalışmaları başlatılmış; 1964 yılında 6 ilçe daha bu sayıya eklenmiş; 1965 yılında toplum kalkınması deneme tasarılarından farklı olarak Köy İşleri Bakanlığı’nın yoğun çalışma yaptığı ve büyük çoğunluğunu orman köylerinin oluşturduğu 17 deneme alanı daha belirlenmiş; 1966 yılında 8 ilçenin daha belirlenmesiyle toplamda 32 ilin 37 ilçesi deneme kapsamına alınmış; 1967 yılında bu çalışmaların değerlendirilmeden yeni deneme ilçeleri seçilmeyeceği belirtilse de Köy İşleri Bakanlığı 1968 başında 9 ilde 16

⁹⁹ Cevat Geray, **Planlı Dönemde Köye Yönelik Çalışmalar**, Ankara: Sevinç Matbaası, 1974, s.312-313.

¹⁰⁰ DPT, ss.103-105.

¹⁰¹ Cevat Geray, **Kırsal Türkiye’de Toplum Kalkınması ve Kooperatifçilik**, Ankara: Aydın Matbaacılık, 1981, s.47-48.

¹⁰² Geray, *Planlı Dönemde Köye Yönelik Çalışmalar*, s.320.

ilçeyi orman köylerini kalkındırma amacıyla deneme ilçelerine eklemiş ve toplamda 41 ilin 53 ilçesi deneme alanı olarak seçilmiştir.¹⁰³

Toplum kalkınması yönteminin uygulanması bağlamında kırsal alanda ne tür gelişmelerin yaşandığına dair Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü tarafından düzenlenen Köye Hizmet Yarışması'nda ödül kazanan eserler olan; dönemin Çelikhan Kaymakamı Ayhan Bilge'nin "Kamberli'de Halk Devlet Elele" isimli çalışmasıyla, sözü edilen Kamberli'de köy yönetiminde bulunan ve 1969'da muhtarlığa getirilen Halit Ender'in "Kamberli Köyü'nde Kalkınma Çabaları" isimli çalışması önemli ipuçları içermektedir.¹⁰⁴

Ayhan Bilge'nin sözü edilen çalışmasına göre; köyde toplum kalkınması uygulaması 1963 yılında köyün yerleşim durumu, sorunları, köylünün davranışları, önderlik tipleri gibi konuları içeren envanter ve sosyal araştırmalar çabasıyla başlamış; ilk kez 1964 yılında yöneticiler, köyün büyük çoğunluğu, muhtar ve ihtiyar kurulu üyeleri bir araya gelmiş; muhtar ve ihtiyar kurulu yönetimindeki toplantıda bütün köylülerin konuşturulmasına dikkat edilerek köyün sorunları sıralanarak bunların çözümü noktasında köylü ile devlet katılışlarının neler olacağı tartışıldıktan sonra bir çözüm takvimi hazırlanmıştır.¹⁰⁵ Nitekim hazırlanan takvim doğrultusunda yapılan çalışmalarda dikkate değer olumlu sonuçlar gözlenmiş; bu sayede; dekar başına ortalama 100 kilo buğday alan köylü yaklaşık 300 kilo buğday almaya başlamış; zeytin üretimi artmış; köye mengene kurulmasıyla birlikte zeytinyağı kalitesinde gözlenen artış satış fiyatlarında da kendini göstermiş; sulama alanlarının artmasıyla birlikte sebzeçilik yapılmaya başlanmış; kadaastro çalışmalarına başlanarak tapusu olmayan toprakların önemli bir kısmı tapuya bağlanmış; devlet ile köylü arasında bir yaklaşma ve işbirliği başlamış ve köye elektrik ile telefon hizmetinin gelmesiyle birlikte sosyal hayat değişmiştir.¹⁰⁶ Yapılan bu çalışmaların önemli bir kısmı köylü ile devletin ortaklaşa katkılarıyla gerçekleşmiştir.

¹⁰³ Geray, *Kırsal Türkiye'de Toplum Kalkınması ve Kooperatifçilik*, s.48-49.

¹⁰⁴ Ayhan Bilge, "Kamberli Köyünde Halk ve Devlet Elele"; Halit Ender "Kamberli Köyü'nde Kalkınma Çabaları", Hasan Serinken ve Feyzullah Ertuğrul (Ed.), **Kalkınma Önderleri** içinde (197-248); (249-261), Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1971.

¹⁰⁵ Bilge, s.225-226.

¹⁰⁶ Bilge, ss.242-245.

Tablo 3: Kamberli Köyü’nde Yapılan Çalışmalar

Yapılan İş ya da Hizmet	Köy Katkısı Para Değeri (TL)	Devlet Katkısı (Ayni-Nakdi)
Yol	15000	Makine
İçme Suyu	5000	2000 metre boru
Okul	-	Tamamı devlet
Elektrik	55000	25000
İkinci su	3000	Boru-çimento
Telefon	1000	Telefon makinası
Umumi hela	4000	2000
Yolcu bekleme salonu	5000	4000
Mezarlığı ağaçlandırma	500	Fidan
Minareye amplifikatör	1500	-

Kaynak: Ender, s.260.

Görüldüğü gibi Kamberli Köyü’nde köylü-devlet işbirliği içerisinde birtakım ilerlemeler kaydedilmiştir. Ancak tek bir örnekten yola çıkarak yapılan deneme çalışmalarının oldukça başarılı olduğunu söylemek hatalı olacaktır. Öyle ki deneme çalışmalarının durdurulmuş olduğu 1969 yılı başlarında kapsama alınan 53 ilçeden yalnızca 22’sinde araştırma yapılarak bunlardan sadece 6’sına ilişkin raporlar çoğaltılabilmiş; ildeki kamu görevlileri için düzenlenmesi gereken seminerler 35, ilçe seminerleri ise 38 yerde yapılabilmiş; köylerde görev yapan kamu görevlileri için öngörülen “saha elemanları semineri” yalnızca 13 ilçede düzenlenmiş; köy önderi

kamplarının sayısı 13'te kalmış ve toplamda 18 ilçeye “değerlendirme gezisi” düzenlenmesine rağmen sadece 4 ilçede bu çalışma yapılmıştır.¹⁰⁷

Görüldüğü gibi yapılan çalışmalar planlananlara göre oldukça sınırlı ve yüzeysel kalmıştır. Bu durum, çeşitli kuruluşların uyum içerisinde çalışmalarını gerektirecek toplum kalkınması ya da köy çalışmaları için gerekli olan merkezi bir örgütün olmaması; dengesiz ve adaletsiz bir toprak dağılımı nedeniyle köylü ürünün, verimin ve gelirin artırılması amacıyla yapılan çalışmalardan doğacak ürün ve gelir artışının kendisine değil toprak sahibine gideceğini bildiğinden bu girişimlere parasını ve emeğini koymak istememesi; pazara götürecek ürünü olmayan köylü için yol yapımında çalışmak, yoldan yararlanabilecek durumda olanların yararına olarak kendisine yüklenmiş bir angarya olarak görülmesi; tarım kesiminde çalışanların gereği gibi örgütlenememesi ve deneme alanlarında kooperatifleşmeye yeteri kadar önem verilmemesi; örgütlenmiş piyasadaki tarım kredilerinin çiftçiye dağılışı toprak dağılışındaki adaletsizliğe paralel bir biçimde krediye en çok muhtaç olanlar Ziraat Bankası kaynaklarından sınırlı ölçüde yararlanırken, bazı tacirlerin bankadan aldıkları kredileri köylüye fahiş fiyatla dağıtması; köylünün yöneticiye olan güvensizliği nedeniyle köylü-devlet işbirliğinin sağlanmasının güçlüğü ve teşvik fonlarından yararlanmak için yapılması gereken uzun işlemlerin köylü için yorucu ve zaman alıcı olması gibi faktörlerle açıklanabilir.¹⁰⁸

Sonuç olarak Türkiye’de kırsal kalkınmayı sağlamak amacıyla planlı dönemde benimsenen politika ve uygulamaların önemli bir kısmı benzer özelliklere sahip olmakla beraber bu uygulamaların çoğunun temel özelliği; yukarda sözü edilen sebeplerle yerel halkın katılımını içermemeleri ve merkezi karar organlarınca yukardan aşağıya doğru tepeden inme bir anlayışla oluşturulmalarıdır.¹⁰⁹

Görüldüğü gibi kırsal kalkınma bağlamında dönem itibariyle yapılan çalışmalar köyün ve köylünün temel sorunu olan toprak mülkiyeti sorununu aşmaktan ziyade köyün fiziksel durumunu dikkate almış ve bu doğrultuda politikalar üretmiştir.

¹⁰⁷ Geray, *Kırsal Türkiye’de Toplum Kalkınması*, s.50.

¹⁰⁸ Geray, *Köye Yönelik Çalışmalar*, ss.330-334.

¹⁰⁹ Zühre Çelik, “Planlı Dönemde Türkiye’deki Kırsal Kalkınma Politika ve Uygulamaları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Planlama*, Sayı.32, (2005/2), s.68.

Dolayısıyla Cumhuriyetin ilanından itibaren aşarın kaldırılması, Köy Kanunu, okul-yol-su-sıtma savaşları, Köy Enstitüleri, tarım kooperatifleri, Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu gibi araçlarla bir türlü çözilemeyen köy ve köylü sorunu dikkate alındığında; toplumsal kalkınma kavramı daha önceki araçlardan sadece isim olarak farklılaşan bir slogandan ibaret görülebilir.¹¹⁰

BBYKP süt ve süt ürünleri ile ilgili de birtakım bilgiler ve hedefler içermektedir. Bunlardan ilki Tarım bölümünde “Üretim Hedefleri” başlığı altındadır ve buna göre süt üretiminde 1963-1967 yılları arasında yaklaşık olarak %20’lik bir artış, yine aynı yıllar arasında koyun sütü veriminde %16,7’lik, sığır sütü veriminde ise yaklaşık olarak %53’lük bir artış hedeflenmiş; buna ek olarak 1967 yılında toplam hayvan ürünleri üretiminin %33’ünden fazlasını sütün oluşturması planda yer almıştır.¹¹¹ Ayrıca planda “Süt Mamulleri Sanayii” başlığı altında sütün mevcut üretim aşaması ve plan kapsamında hedeflenen süt endüstrisine dair saptamalar yer almıştır. Bütün bu bilgiler kısaca özetlenirse:¹¹²

a. Mevsimlere ve ülkenin çeşitli bölgelerine göre büyük değişiklikler gösteren süt üretimi nedeniyle bazı bölgelerin süt ve süt ürünleri ihtiyacının sürekli bir şekilde karşılanamadığı; bu durum hastaların ve çocukların sağlığını olumsuz bir şekilde etkilediği belirtilmiştir. Bu bakımdan süt üretiminin gereği gibi değerlendirilmesi ve süt fazlalığı olan yerlerden üretimin işlenerek ihtiyacı olan bölgelere yollanması, süt hayvancılığına elverişli olan bölgelerde üretimin kararlı bir duruma sokularak geliştirilmesi ve değerlendirilmesi süt endüstrisinin planlamasının temelini oluşturmuştur.

b. Süt üreticileri gelir seviyesi düşük ve örgütlenmemiş durumda olduğu ifade edilmiş; sütü işleyecek sınai kuruluşların yetersizliği ve pazarlamadaki eksikliğin süt fiyatlarında büyük dalgalanmalara yol açtığı ve üreticilerin gelir seviyesinin daha da düştüğü ileri sürülmüştür. Bu

¹¹⁰ Fehmi Yavuz, “Birinci ve İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planlarında Köy ve Köylü Sorunu”, **Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Cilt.23, Sayı.2, s.1.

¹¹¹ DPT, ss.153-158.

¹¹² DPT, ss.215-220.

nedenle süt hayvancılığına yönelen iktisadi işletmeler görülmemekte, üretici gerekli yatırımları yapamamakta ve hayvan başına süt verimi çok düşük kalmaktadır.

c. Yoğurt üretiminin %22'si, tereyağı üretiminin %5,5'i sınai kuruluşlar tarafından, geri kalanı ise evlerde gerçekleşmektedir. Özel sektörün elinde bulunan imalathanelerin çoğu ilkel durumdadır ve iyileştirilmeleri gerekmektedir. Dönem itibariyle süt tozu üreten fabrikalar sadece Ankara, İstanbul, Bursa ve Kars'ta mevcut olup; bu fabrikalar %60 kullanılmayan kapasite ile çalışmaktadır ve üretimin niteliği kullanılan teknik dolayısıyla oldukça düşüktür.

d. Plan döneminde halkın süt ve süt ürünleri ihtiyaının daha iyi şekilde karşılanması için yurdun çeşitli yerlerinde ileri tesisler kurulması gerektiği belirtilmiştir. Ayrıca başta büyük şehirler olmak üzere çeşitli yerlerde pastörize süt fabrikaları kurulacağı ifade edilmiş; doğu bölgesinde kurulacak süt tozu, peynir ve tereyağı işletmelerinin doğu bölgesini kalkındıracağı ve yurdun süt eksikliği bulunan bölgelerinin ihtiyaının karşılanmasında etkin olacağı dşnlmştir.

e. Bütün bunlara ek olarak devlet kesiminin elindeki fabrikaların kurulacak olanlarla beraber tek bir kurum tarafından idare olunacağı, yurdun çeşitli yerlerinde üreticinin sütünü toplayacak ve bunu işleyecek tesislerin kurulacağı, özel teşebbüsün elindeki çoğu ilkel üretim tesisi için niteliği düzeltici ve maliyet düşürücü tedbirler alınacağı ve belediyelerin gıda tüzüğünün süt ve süt ürünleri ile ilgili hükümlerini daha sıkı bir şekilde uygulayacağı ifade edilmiştir.

Görüldüğü gibi BBYKP süt ve süt ürünlerinin endüstrileşmesi bağlamında önemli hükümler içermektedir. Bu hedefler doğrultusunda atılan ilk ve en önemli adım TSEK'in kuruluşudur.

4. TÜRKİYE SÜT ENDÜSTRİSİ KURUMU

4.1. TSEK Kuruluşu

TSEK'in nasıl bir sürecin sonunda ve hangi sorunlara çözüm beklentisi içerisinde kurulduğunu anlamak için kanun teklifine, meclisteki görüşmeler sırasında nasıl değerlendirildiğine ve sonuç olarak ne tür bir yasal düzenlemeye sahip olduğuna kısaca değinmek faydalı olacaktır.

TSEK'in kurulmasına dair kanun teklifi Cumhuriyet Senatosu Kars üyesi Sırrı Atalay ve beraberindeki 51 kişi tarafından verilmiştir. Bu gruba bakıldığında göze ilk çarpan nokta grup üyelerinin Kars, Erzurum ve Sivas gibi süt üretiminin yaygın olduğu bölgelerin üyeleri olmalarıdır. Kanun teklifinin gerekçeleri cumhuriyet döneminden itibaren izlenen süt politikalarının sonuçlarını özetler niteliktedir. Bu gerekçeler özetlenecek olursa:¹¹³

- a. Üretici ve tüketici olarak nüfusun büyük bir kısmını çeşitli yönlerden ilgilendiren, milli gelirin yarısına yakınıni teşkil eden zirai gelirin %20'sinden fazlasını oluşturan süt ve süt ürünleri üzerinde en az durulan mevzulardan birisi olmuştur. 70 milyon baş hayvan karşılığında elde edilen yıllık süt üretimi ortalaması 4 ila 5 milyon ton civarında olup bu seviye oldukça düşüktür. Ayrıca süt üretimi ilkel şartlarda gerçekleştirilmekte, üretilen süt değerlendirilememekte ve sağlıklı bir şekilde tüketilmektedir.
- b. Süt üretimi bu şartlar altında mevsim ve bölgeler arasındaki dengesizliklerle ziyan olmaktadır. Süt üretimi bazı bölgelerde yüksek olduğu halde, bazı bölgelerde çok düşük olmaktadır. Bazı mevsimlerde satış imkanı temin edilemeyince üretici fiyat düşüklüğünden sıkıntı çekmekte ve bazı mevsimlerde de üretim azlığı sebebiyle az da olsa fiyat artışları görülmektedir. Öyle ki süt fiyatları mevsim ve bölgelere göre %40 ila %100 arasında iniş çıkışlar göstermektedir.

¹¹³ TBMM, Tutanak Dergisi, 1963, www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d01/c016/mm_01016068ss0066.pdf (6 Haziran 2013), ss.1-4.

c. Ziraat ile uğraşan nüfusun büyük bir kısmı sadece hayvancılıkla ilgilenmektedir. Geçim ve kaderleri süt ve süt ürünlerine bağlı halkın “kalkınabilmesi” için süt üretiminin artırılması, iyi nitelikte hayvan yetiştirilmesi ve hayvanların verimli süte sahip olmaları için yem konusunda önlemler alınmalıdır. Süt üretiminde bir günde bir inekte bir kilo artış temininin milli gelire kazandıracağı miktar Planlama Dairesi hesaplarına göre yılda en az 500 milyon liradır. Ancak süt üretiminde artış kadar sütün iyi değerlendirilmesi de önemlidir. Üretilen sütün iç ve dış pazar taleplerine göre en ekonomik ve sağlıklı bir şekilde mamul haline getirilmesi gereklidir.

d. Süt ve süt ürünlerini arz ederken devamlı bir fiyat politikasına ihtiyaç vardır. Öyle ki sağlam bir ekonomiye sahip Batı-Almanya dahi süt fiyatlarında prim ödemekte ve devlet himayesinde süt endüstrisi bulundurmaktadır. Üretimi artırma hususunda fiyat değeri ve fiyat istikrarı önemli olmakla birlikte en farklı fiyat piyasası hayvancılıkta görülmektedir. Dolayısıyla özel sektörün de bu konuda bir ilerleme kaydedemediği görülmekle birlikte; süt ve mamullerinin bir teşkilata bağlanması devlet garanti ve himayesinde organize edilmesi şarttır.

e. Beslenme açısından çok önemli bir konumda olan süt ve mamulleri teknolojik usullerle doğal özellikleri ve beslenme değerleri kaybolmadan üretilmelidir. Bu nitelikleri taşıyan tesisler Atatürk Orman Çiftliği dışında bulunmamaktadır. Ortak Pazar’a girme düşüncesi söz konusu olduğuna göre, Ortak Pazar’ın fiyat politikaları, süt üretimi ve kalitesi hayvancılığımızı yakından ilgilendirmektedir. Dolayısıyla üretim maliyeti, çiğ ve mamul olarak fiyat seviyelerinin ayarlanması bu açıdan da önem teşkil etmektedir.

f. UNICEF Yugoslavya, Yunanistan, İran, İsrail, Mısır, Hindistan ve diğer dünya ülkelerinde çok sayıda fabrika ve tesisler meydana getirmiş; ancak Türkiye’de mevcut ilgisizlik sonucu bu tür tesisler kurulamamıştır. Bütün

bu gerekçelerle sütçülüğün gelişmesi ve geniş halk topluluklarının bu yolla kalkınması TSEK ile mümkün olabilecektir.

TSEK'in kurulmasına dair kanun teklifi kurulan Geçici Komisyon'da Maliye ve Tarım Bakanları ile Ankara Üniversitesi Ziraat ve Veteriner Fakülteleri temsilcilerinin de hazır bulunduğu toplantılarda müzakere edilmiş; devlet öncülüğünde bir süt endüstrisinin kurulması doğrultusunda 5 yıllık kalkınma planına da uyularak süt üretiminin yüksek olduğu bölgelerde örnek tesisler oluşturulmak üzere TSEK'in kurulmasının yerinde olacağı bildirildikten sonra kanun teklifinin kurumun maksadını ifade eden kısmının Geçici Komisyon'da görüşülmesi sırasında "süt üretiminin artırılmasının" bu amaçlar arasında yer alması teklif edilmişse de böyle bir görevin çalışmaları aksatacağı ve kurumu esas hedefinden saptıracağı düşüncesiyle reddedilmiştir.¹¹⁴ Kanun teklifinin mecliste görüşülmesi sırasında ise daha önce kanun gerekçesinde belirtilen sorunlar üzerinde durulmuştur. Ancak görüşme esnasında Tokat bölgesi temsilcisi Mehmet Kazova olaya farklı bir açıdan yaklaşarak; memlekette sütün yeterli derecede bulunmadığını, ıslah istasyonlarının ticarethane gibi çalıştığını ifade ederek bu sorunlar aşılmadan kurulacak olan fabrikayı, hububat yetişmeyen bir ülkede ofis siloları açmaya ve oralara memurlar yerleştirmeye benzetmiştir.¹¹⁵ Ayrıca maddelerin görüşülmesi esnasında tesislerin kuruluşu aşamasında yabancı sermaye ile ortaklık yapılıp yapılamayacağı tartışılmış; sonuç olarak diğer maddede bulunan hakiki ve hükmi şahıs ifadesinin mutlak Türk şahsiyeti şeklinde bir anlam içermediği ve dönem itibarıyla Türkiye'de özel yabancı sermayeyi herhangi bir alanda yatırım yapmaya teşvik etmek için bir kanunun yürürlükte olduğu gerekçesiyle tartışmalara son verilmiştir.¹¹⁶

Sonuç olarak 30.04.1963 tarihinde kabul edilip; 9 Mayıs 1963 tarihinde RG'de yayınlanmasıyla TSEK resmen kurulmuştur.¹¹⁷

¹¹⁴ TBMM, Tutanak Dergisi, 1963, www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d01/c016/mm_01016068ss0066.pdf (6 Haziran 2013), s.4.

¹¹⁵ TBMM, Tutanak Dergisi, 1963, www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d01/c016/mm_01016068.pdf (6 Haziran 2013), s.167.

¹¹⁶ TBMM, Tutanak Dergisi, 1963, www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d01/c016/mm_01016068.pdf (6 Haziran 2013), ss.169-171.

¹¹⁷ RG, 9 Mayıs 1963, s.1.

4.1.1. Yönetim ve Organizasyon Yapısı

75 milyon sermaye ile Tarım Bakanlığı'na bağlı olarak kurulan TSEK'in kuruluş amacı ilgili kanunda;

“...müstahsilin istihsal ettiği sütü işlemek ve değerlendirmek, özel sektörü teşvik ve ona önderlik etmek ve fiilen öğretmek maksadıyla memleketin stratejik bölgelerinde örnek tesisler kurmak ve işletmek suretiyle Türkiye’de süt endüstrisinin gelişmesini sağlamaktır. Kurum kuracağı örnek tesislerle ilgili her türlü ticari ve mali faaliyetlerde bulunabilir; işletmeler, müesseseler ve bu müesseseler içinde laboratuvarlar kurup işletebilir. Süt istihsalı işleme ve kıymetlendirme konularında Kurum kooperatifleşmeyi teşvik eder. Tarım kooperatifleri ile ortak olarak tesisler kurabilir. Mevcut tesislerine onları ortak alabilir ve kendi tesislerinden bazılarını, çalışma gayelerini kaybetmemek şartıyla bu kooperatiflere gerçek ve rayiç bedeli mukabili devredebilir.”¹¹⁸

şeklinde ifade edilmiştir. Kurumun kooperatifçiliğe verdiği önem; nüfusun önemli bir bölümünün kırsal alanda yaşadığı, GSMH’nin en büyük payını tarımın oluşturduğu ve tarım sektöründe küçük üreticiliğin hâkim olduğu bir dönemde, geçimlik üretimden piyasa için üretime geçişi mümkün kılacak bir yapının oluşumu doğrultusunda kurulmasıyla ilgilidir. Özel sektöre öncülük etme konusu ise TSEK’e özgü olmamakla birlikte; Türkiye’de devlet işletmeciliğinin ikincil amaçları arasında yer almaktadır. Ancak kurumun kooperatifçilik ve özel sektöre öncülük hususundaki başarısı ileriki bölümlerde tartışılacaktır.

Yönetim yapısı ile ilgili olarak ise kuruluş kanunun 4. maddesinde;

“Kurumun bu kanunda yazılı yetkileri kullanmak üzere, bir başkan ve üç üyeden müteşekkil bir yönetim kurulu bulunur. Genel Müdür Yönetim Kurulu’nun tabii üyesidir. Başkan ve bir üye Tarım Bakanı’nın, bir üye Başbakanın ve bir üye de Maliye Bakanının teklifi ve Bakanlar Kurulu kararı ile tayin olunur.”¹¹⁹

ifadesi yer almaktadır. Buna göre TSEK’in ilk yönetim kurulu başkanı olarak Zeki Muslu, başbakanlığı temsilen yönetim kurulu üyeliğine ziraat mühendisi Adnan

¹¹⁸ RG, 9 Mayıs 1963, s.1.

¹¹⁹ RG, 9 Mayıs 1963, s.1.

Aker, maliye bakanlığını temsilen yönetim kurulu üyeliğine Mehmet Kartal ve ilk genel müdür olarak da Yem Sanayii Türk A.Ş. genel müdürü Burhanettin Doruk atanmıştır.¹²⁰ TSEK bir KİT olması ve yönetim kadrolarının belirlenmesinde siyasal iktidarın bu denli etkin olması sebebiyle zaman zaman iktisadi çıkarların önceliği yerine siyasi kriter ve kaygılarla yönetilen bir kurum olmuştur. Nitekim bu durum değişen iktidar odaklarıyla birlikte kurumun yönetici kadrosunun da değişmesi şeklinde kendini göstermiştir.¹²¹ Bu değişiklikler kurum yönetiminde zaman zaman sıkıntılara yol açmış; nitekim 1979 yılında TSEK Genel Müdürlüğü'ne getirilen MHP Gaziantep milletvekili Cengiz Gökçek'in kardeşi Lütfü Gökçek göreve beraberindeki 20-25 komandoyla gelerek kurumdaki herkesin imza yetkisini kaldırmaya çalışmıştır.¹²²

Şekil 1: TSEK Örgüt Yapısı

Kaynak: TSEK, Türkiye Süt Endüstrisi Kurumu 15. Yıl, Ankara, 1979, s.3.

TSEK çok sayıda fabrikanın merkezden sevk ve idare edilmesindeki güçlükleri dikkate alarak 4 olan müessese sayısına 1981 yılında aldığı kararla 10 Ocak 1982'den itibaren İstanbul, İzmir, Adana ve Kars'a ilaveten Diyarbakır, Erzurum, Van, Trabzon,

¹²⁰ BCA, Tarih: 17/9/1963, Sayı: 22216, Dosya:3189, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 173.49.20; Tarih: 30/9/1963, Sayı: 22686, Dosya: 3191, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 173.52.7; Tarih: 5/12/1963, Sayı: 24526, Dosya: 3190, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 174.61.11; Tarih: 13/1/1964, Sayı: 25686, Dosya: 3190, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 175.2.12.

¹²¹ **Cumhuriyet**, "11 KİT'e Yeni Genel Müdür Atandı", 12 Aralık 1979, s.3.

¹²² **Milliyet**, "7 Bakanlığın Üst Düzeyinde Atamalar Yapıldı", 11 Aralık 1979, s.12.

Eskişehir, Burdur, Bolu ve Ankara/Lalahan işletmeleri de eklenerek 12'ye çıkartmış ve diğer fabrikaları bunlara bağlı işletmeler haline getirmiştir.¹²³

TSEK'in tüzel kişiliğinde 1983 yılında önemli bir değişiklik yapılmıştır. KİT'leri yeniden düzenleyen 11.4.1983 tarih ve 60 sayılı Kanun Hükmünde Kararname (KHK) ve bu KHK'yi değişik şekliyle yürürlüğe koyan 19.10.1983 tarih ve 2929 sayılı kanunla TSEK lağvedilerek yerine Türkiye Tarım Ürünleri Kurumu adında yeni bir iktisadi devlet teşekkülü kurulmuş ve TSEK'e bağlı müesseseler bu yeni kurumun müesseseleri olarak belirlenmiştir.¹²⁴ Ancak 18 Haziran 1984 tarih ve 18435 sayılı mükerrer RG'de yayımlanan 233 sayılı Kamu İktisadi Teşebbüsleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararname çerçevesinde Türkiye Tarım Ürünleri Kurumu lağvedilmiş ve TSEK iktisadi devlet teşekkülü statüsünde yeniden yapılandırılmıştır.¹²⁵ 233 sayılı KHK'nin eki cetvelde TSEK'e ait müesseselere yer verilmediğinden Kurum Yönetim Kurulu 30.11.1984 gün ve 8 sayılı Kararıyla mevcut müesseselerini kaldırarak fabrikalarını Genel Müdürlüğe bağlı birer işletme haline getirmiştir.¹²⁶ Son olarak 3 Kasım 1984 tarihinde kurumun hukuki bünye, amaç, faaliyet konuları, teşkilat yapısı, müessese ve iştirakleriyle bunlar arasındaki ilişkileri düzenleyen ana statüsü RG'de yayımlanmıştır.¹²⁷

TSEK 27 Mayıs 1992 tarihli RG'de yayımlanan 20 Mayıs 1992 tarih ve 92/3088 sayılı Bakanlar Kurulu kararıyla özelleştirme kapsamına alınarak 22 Ocak 1993 tarihli Yüksek Planlama Kurulu kararıyla onaylanan ana sözleşme değişikliği çerçevesinde "SEK Süt Endüstrisi A.Ş." unvanı ile anonim şirkete dönüştürülmüştür.¹²⁸

4.1.2. Mali Yapısı

TSEK'in mali tablolarına ilişkin bulunabilen en iyi veriler Yüksek Denetleme Kurulu'nun denetlemiş olduğu KİT'lere ait yıllık genel raporlardır. Bu raporlar doğrultusunda kurumun mali yapısı kısaca irdelenecektir.

¹²³ TSEK, *Atatürk'ün Doğumunun Yüzüncü Yılında Türkiye'de Süt Sanayii*, s.70.

¹²⁴ RG, 22 Ekim 1983, s.21.

¹²⁵ RG, 18 Haziran 1984, s.196.

¹²⁶ TBMM, *Kamu İktisadi Teşebbüslerinin Denetimine Ait 1986 Yılı Komisyon Raporu*, Ankara, 1988, s.754.

¹²⁷ RG, 3 Kasım 1984, ss.9-16.

¹²⁸ RG, 27 Mayıs 1992, s.15.

Tablo 4: TSEK Mali Tablo

YILLAR	SERMAYE (Bin TL)			KAYNAKLAR (Bin TL)			VARLIKLAR (Bin TL)			Net Satış	GSYİH'ya
	Esas	Ödenmiş	Ödenme Oranı	Öz	Yabancı	Toplam	Edinme Değeri	Birikmiş Amortisman	Stok	Hasılatı (Bin TL)	Katkı (Tüketici)
1965	75.000	11.600	15,5%								
1966	75.000	14.100	18,8%								
1967	75.000	22.000	29,3%								
1970	75.000	59.216	79,0%	59.741	75.400	135.141			1.419		
1971	250.000	94.265	37,7%	95.262	60.167	155.429			1.026		
1972	250.000	163.231	65,3%	164.045	42.175	206.220			2.781		
1973	300.000	271.095	90,4%	272.374	12.986	285.360			1.807		
YILLAR	SERMAYE (Milyon TL)			KAYNAKLAR (Milyon TL)			VARLIKLAR (Milyon TL)			Net Satış	GSYİH'ya
	Esas	Ödenmiş	Ödenme Oranı	Öz	Yabancı	Toplam	Edinme Değeri	Birikmiş Amortisman	Stok	Hasılatı (Milyon)	Katkı (Tüketici)
1974	400	347	86,8%					52	21	99	
1975	400	332	83,0%					65	61	148	
1976	400	397	99,3%					86	61	272	
1977	400	399	99,8%	66	1.075	1.141	1.060	123	72	370	38
1978	400	399	99,8%	-77	1.461	1.384	1.112	166	77	474	62
1979	3.000	1.374	45,8%	469	1.312	1.781	1.499	221	110	908	113
1980	3.000	1.838	61,3%	394	2.070	2.464	1.994	268	210	1.943	345
1981	3.000	1.848	61,6%	780	2.627	3.407	2.482	337	397	3.025	766
1982	3.000	2.165	72,2%	474	3.777	4.251	3.168	425	527	4.603	1.100
1983											
1984											
1985	30.000	9.427	31,4%	12.042	4.667	16.709	17.661	6.822	2.332	18.108	4.894
1986	30.000	9.652	32,2%	13.971	11.381	25.352	24.632	9.124	5.574	27.217	5.609
1987	30.000	9.652	32,2%	17.062	15.171	32.233	35.962	13.343	4.725	39.429	9.076
1988	30.000	9.652	32,2%	27.518	28.468	55.986	42.894	24.629	9.752	70.402	16.328
1989	30.000	15.285	51,0%	22.775	9.931	32.706	42.638	24.510	15.017	140.597	33.619
1993	30.000	30.000	100,0%	-240.309	650.012	409.703	546.678	336.323	68.143	1.109.949	199.788

Kaynak: Tablo 1964-1993 yılları arası yayımlanan KİT Raporlarına dayanarak hazırlanmıştır.

* 1982 yılı ve sonrası GSYİH'ye katkı verileri üretici fiyatları ile hesaplanmıştır.

Tabloda görüldüğü gibi TSEK'in mali açıdan en önemli sorunu finansman sıkıntısıdır. 30.000.000.000 TL sermayesi bulunan kuruma 1988 yılı itibariyle ödenen miktar 9.652.000.000 TL'dir. Bu nedenle kurum çoğu kalkınmada öncelikli yörelerde bulunan fabrikalarında işletme sermayesi kifayetsizliği nedeniyle süt üretimini teşvik edici fiyat ve süt alım politikaları izleyememiştir.¹²⁹ Nitekim bu durum KİT Denetim Raporlarına da yansımış; cüzi bir karla çalışacak olan süt endüstrisi tesislerinin faizle temin edilecek kredilerle kurulmasının sakıncalı olduğu; faiz külfetinin azalması için derhal kuruma taahhüt edilen sermayenin ödenmesi gerektiği belirtilmiştir.¹³⁰

4.2. TSEK Üretimi

4.2.1. Fabrika ve Müesseseler

TSEK'in fabrika ve müesseseleri kuruluş tarihleri itibariyle sıralandığında; Kurumun ilk fabrikası Adana Müessesesi 28.4.1968 tarihinde işletmeye açılmış; bunu 29.4.1968 tarihinde İzmir, 14.10.1968 tarihinde İstanbul ve 15.12.1968 tarihinde de Kars Müesseseleri izlemiştir. Bu işletmelerin açılması için 1968 yılı içerisinde 166.770.184 TL. yatırım yapılmıştır. Kurum 1973 yılına kadar dört müessese halinde devam etmiş ve 1973 yılı sonlarında Kastamonu ve Edirne/Havsa Fabrikaları, 1974 yılında da Burdur, Çankırı ve Muş Fabrikaları devreye girmiştir. Bu tesisler için toplam 59.227.404 TL. yatırım yapılmıştır. 1976 yılında Trabzon, Ağrı, Diyarbakır, Van, Erzincan, Urfa/Siverek, Sivas, Niğde/Aksaray ve Afyon fabrikaları açılmış; bunlar için 159.628.767 TL. harcanmıştır. 1977 yılında Eskişehir, Erzurum, Muğla/Yatağan, Çorum, Kırşehir, Kahramanmaraş, Bitlis/Adilcevaz, Hakkâri/Yüksekova, Elazığ ve Bayburt fabrikaları açılmıştır. 1978 yılında Adıyaman ve Giresun fabrikaları açılmış ve özel sektörden Bolu Fabrikası devralınmıştır. Tunceli Fabrikası 1979 yılında, 1981 yılında ise Amasya, Çanakkale/Çan ve Sinop fabrikaları işletmeye açılmış ve 1982 yılı Haziran ayında Zonguldak/Devrek, Temmuz ayında ise Siirt Fabrikası, 1983 yılında Ankara/Lalahan Fabrikası ve son olarak 1989 yılında Balıkesir fabrikası faaliyete geçirilmiştir.

¹²⁹ Kurt, "Türkiye'de Süt Sanayiinin Durumu ve Geliştirme Politikaları", s.218.

¹³⁰ TBMM, **Kamu İktisadi Teşebbüslerinin (1964-1965-1966 Faaliyet Yılları) Denetimi Sonuçları Hakkında Rapor**, 1968, s.102.

Ayrıca Bala ve Polatlı’da 171.294.773 TL yatırımla 1000 Başlık 2 Pilot Üretim Çiftliği kurulmuşsa da daha sonra bunun işlevsel bir sapma olduğu belirtilerek Devlet Üretim Çiftlikleri Genel Müdürlüğü’ne devredilmiştir.¹³¹ 1971 yılında ise TSEK, UNICEF olanaklarından da yararlanarak, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı, Refik Saydam Enstitüsü, Hacettepe Üniversitesi Gıda ve Beslenme Enstitüsü ve Sümerbank’la eşgüdüm geliştirerek İstanbul Müessesesi’ne bağlı SEKMAMA Tesislerini açmıştır.¹³² İlk 4 işletmenin açılması sürecinde İsviçre’den alınan krediler önemli boyutlara ulaşmıştır.¹³³ Genel itibariyle işletmelerin açılması planlanan zaman dilimine uymamış; bazı tesisler geç de olsa açılırken, bazı tesisler ise hiç açılamamıştır. Mardin ili Mazıdağı ilçesinde inşa edilen TSEK’e bağlı Mardin Süt ve Peynir Fabrikası’nın süt karıştırma tankları ve süt depolama tankları daha 1978 yılında temin edilmiştir.¹³⁴ Nitekim 1989 yılına gelindiğinde fabrikasının makineleri sökülerek Isparta’ya taşınmış; “Verimlilikten yoksun” gerekçesiyle iptal edilen fabrikanın üretim binaları mevcut cumhurbaşkanı Turgut Özal’ın “Cezaevleri fabrika olacak.” sözlerinin aksine askeri karakola dönüştürülmüştür.¹³⁵ Ayrıca Kars’ta uygulamalı eğitim vermeyi, bölge köy çocuklarının bu eğitimle öğrendiklerini kendi çiftliklerinde uygulamasını hedefleyen, yatılı olması ve bir yıl sürmesi planlanan “Peynircilik ve Sütçülük Okulu” için 1964 yılında girişimler başlamış; fakat bu okul da bir türlü açılamamıştır.¹³⁶ Nitekim Erzurum’daki işletmenin de açılması planlanan yıllar sonra gerçekleşmiştir. Erzurum’daki fabrika inşaatı yabancı ülkelere gitmek isteyen işçilerin sermayeleri ile kurulan kooperatife verilmiş; uzun süre bekleyen ve yabancı ülkelere gitmek için kendisine sıra gelmeyen işçilerin paralarını geri almasıyla kooperatif dağılmış; fabrikayı kurma işi devlete kalarak ancak 1977 yılında işletme faaliyete açılabilmiştir.¹³⁷ Ayrıca Aydın-Şahinkuyu ve Kayseri-Karasu bölgelerindeki yarım kalmış binalar da 1991 yılı itibariyle satışa çıkarılmıştır.¹³⁸

¹³¹ TSEK, *Türkiye Süt Endüstrisi Kurumu 15. Yıl*, s.7.

¹³² TSEK, *Türkiye Süt Endüstrisi Kurumu 15. Yıl*, s.33.

¹³³ **Milliyet**, “İsviçre Süt Endüstrisi Kurumuna Kredi Açtı”, 27.02.1970, s.9.

¹³⁴ *Referanslarımızdan Bazıları*, 2012, <http://www.petekmakina.com/files/Petek%20Referans1.pdf> (4 Nisan 2014)

¹³⁵ **Milliyet**, “Doğuda Fabrikalar Kışla Oldu”, 22.11.1989, s.5.

¹³⁶ **Hürriyet**, “Kars’ta Peynircilik ve Sütçülük Okulu Açılıyor”, 20.12.1964, s.20.

¹³⁷ **Cumhuriyet**, “Kooperatif Dağılınca Fabrikayı Kurma İşini Devlete Kaldı”, 03.04.1972, s.5.

¹³⁸ **Hürriyet**, “Satılık Taşınmaz Mal”, 30.05.1991, s.28.

Görüldüğü gibi şehirlerde sütü işleyen fabrikaların kurulması hususunda TSEK ve ilgili devlet kuruluşları planlama açısından sınıfta kalmıştır. Ayrıca TSEK'in fabrikaların inşaat aşaması için gerekli olan personeli duyurmak için gazetelere verdiği ilanların sürekliliği de bu aşamada personel eksikliklerinin de yaşandığını göstermektedir.

4.2.2. İştirakler

TSEK kendi bünyesinde faaliyete geçirdiği tesislerin yanı sıra çeşitli işletmelere de sermaye tahsis ederek iştirakler oluşturmuştur. Konya'da özel teşebbüs tarafından kurulmakta olan Konya Süt Sanayii Anonim Ortaklığı'na 1.200.000 lira ile %15'lik bir payla iştirak eden TSEK 1975 yılında kurumun sermayesinin yükseltilmesiyle birlikte kendisi de artırıma giderek %27.5 oranında bir paya sahip olmuştur.¹³⁹ 1975 yılında Turhal'da özel teşebbüs tarafından kurulmakta olan Turhal Süt ve Mamulleri Anonim Şirketi'ne 100.000 liralık %1 oranında payla katılan TSEK, şirketin sermayesini artırmasıyla kendisi de ortaklık payını artırmış ve %25'lik bir paya sahip olmuştur.¹⁴⁰ Yine 1971 yılında Polsan Süt ve Gıda Sanayii Anonim Şirketi'ne 1.000.000 TL ile %25 oranında katılma payına sahip olan TSEK; 1974 yılında kurumun sermayesini artırmasıyla kendisi de sermayesini artırmış ve mevcut ortaklık payını aynı oranda muhafaza etmiştir.¹⁴¹ Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın 1976 diliminde DPT tarafından Malatya'da bir fabrika yapılması öngörüldüğünden; 1974 yılında sermayesinin büyük bir kısmı yurt dışındaki işçilerin taahhütleriyle gerçekleşen Doğanşehir Süt Ürünleri Anonim Şirketi'ne hem yatırımın bir an önce tamamlanması hem de özel sektörü teşvik etmek amacıyla 7.500.000 liraya yükseltlen sermayesine 3.000.000 lira ile iştirak etmiştir.¹⁴² Son olarak 1975 yılı itibarıyla sermayesinin %23.53'lük kesimi TSEK'e, %23.53'lük kısmı kendisine ait olan Bingöl Süt Yem ve Besi A.Ş.'nin %50'lik bir diğer kısmı ise Belediyeler ve Özel İdareye aittir.¹⁴³ Görüldüğü gibi TSEK'in şimdiye kadar bahsedilen bütün iştirakleri süt endüstrisi

¹³⁹ BCA, Tarih: 3.11.1967, Sayı: 90256, Dosya:15229, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No:212.77.7; Tarih: 19.2.1975, Sayı: 95077, Dosya: 154-186124, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 327.13.17.

¹⁴⁰ BCA, Tarih: 18.9.1970, Sayı: 12737, Dosya:154-951386, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No:256.64.14; Tarih: 10.9.1975, Sayı: 106887, Dosya: 154-1311634, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 340.72.18.

¹⁴¹ BCA, Tarih: 20.3.1971, Sayı: 21167, Dosya: 154-117428, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 263.17.6; Tarih: 16.9.1974, Sayı: 89527, Dosya: 154-1171454, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 320.64.6.

¹⁴² BCA, Tarih: 14.10.1975, Sayı: 107897, Dosya: 154-1311835, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 341.77.19.

¹⁴³ DPT, İDT KİT ve KİT İştiraklerinin Sermaye Yapıları 1975, 1975, s.42.

alanında faaliyet göstermektedir. Bu noktada özel bir durum ihtiva eden Kıbrıs T. San. İşlet. Holding ise demir-çelik sektöründe faaliyet göstermektedir. Sermayesinin %50'si Kıbrıs Türk Cemaati Meclisi İnkişaf Sandığına ait olan bu işletmenin diğer %50'lik kısmı beş İDT (SEK-EBK-MKE-TZDK-Sümerbank) ve bir KİT (Petkim) tarafından karşılanmıştır.¹⁴⁴

TSEK bunların yanı sıra iflasın eşiğine gelen veya çeşitli nedenlerle kapanmış olan özel sektör süt ve peynir fabrikalarıyla da ilgilenmiştir. Öyle ki 1981 yılı itibariyle kapanma durumunda olan Turhal ve Konya Süt ve Peynir Fabrikaları'nın TSEK'e satışı için birtakım görüşmeler yapılmış; dönemin Genel Müdürü Erdoğan Pekel Doğu Anadolu bölgesindeki fabrikaların büyük önem taşıdığını; ancak bu iki fabrikanın da iştirakçi olunan kuruluşlar olması nedeniyle önemli olduğunu ve son olarak görüşmelerde ortak bir devir fiyatında buluşulamadığını ifade etmiştir.¹⁴⁵ Çalışmanın ileriki bölümlerinde ele alınacak olan TSEK'in ciddi bir kapasite sorunu mevcutken özel sektörün batan kuruluşlarıyla ilgilenmek pek rasyonel görünmemektedir.

Görüldüğü gibi TSEK genellikle kendi faaliyet alanı içerisinde yer alan işletmelerle iştirak oluşturmuş; Kıbrıs T. San. İşlet. Holding ise kurumun iştirak politikasından ziyade genel olarak Kamu Kesimini ilgilendiren bir girişim olarak düşünülebilir. Diğer dikkate değer noktalar ise 1975 yılı itibariyle Kıbrıs T. San. İşlet. Holding dışındaki altı iştirakten hiçbirinde TSEK dışında kamu payı bulunmaması ve bu iştiraklerin tümü Belediyeler, Özel İdareler, Kooperatifler ve özel şahıslarla TSEK'in iştiraki halinde olması, Bingöl Süt Yem ve Besicilik hariç TSEK dışında kalan sermayenin ağırlık taşımasıyla TSEK'in kontrol mekanizmaları açısından etkili olmaması ve TSEK iştiraklerinin de kendi aralarında hiçbir sermaye bağı olmamasıdır.¹⁴⁶

4.2.3. Çiğ Süt Alımları

Süt endüstrisi sütün üretim aşamasından başlayıp; işlendikten sonra tüketiciye ulaşmasına kadar bütün evreleri kapsayan bir gıda endüstrisi koludur. Bütün bu süreç;

¹⁴⁴ DPT, *İDT KİT ve KİT İştiraklerinin Sermaye Yapıları 1975*, s.41.

¹⁴⁵ *Cumhuriyet*, "Batan 2 Süt Fabrikası Daha SEK'e Satılmak İsteniyor", 05.12.1981, s.5.

¹⁴⁶ DPT, *İDT KİT ve KİT İştiraklerinin Sermaye Yapıları 1975*, s.41.

süt üretimi- biriktirme ve soğutma- toplama- ulaşım- işletmeye alınış- işleme- ambalaj- depolama- dağıtım- bireysel tüketim döngüsü şeklinde ifade edilebilir. TSEK üretimi de bu doğrultuda incelenecek olup; bu bölümde sütün üretiminden fabrikada işleme aşamasına kadar olan süreç ele alınacaktır.

Tablo 5: TSEK Yıllara Göre Süt Alım Miktarı (1968-1989)

Kaynak: TSEK, “Türkiye Süt Endüstrisi Kurumu”, [Broşür], 1990, s.10.

* Veriler KİT Raporları ile kontrol edilmiş; önemli bir farka rastlanılmamıştır.

Tabloda görüldüğü gibi kurumun süt alımları sürekli artan bir çizgide olmayıp; zaman zaman düşüşler göstermiştir. Ancak bunu açıklarken konuyu TSEK bazında tek yönlü ele almak eksik ve hatalı olacaktır. Yani kurumun uyguladığı alım politikaları ve teşviklerin yanında mevcut üretim tipi, üretilen sütün kalitesi, diğer süt endüstrisi kuruluşları gibi faktörler de TSEK ve üretici arasındaki ticari ilişkiyi belirleyici niteliktedir.

Bütün endüstriyel alanlarda olduğu gibi süt endüstrisinde de kaliteli ürün elde etmenin en önemli unsuru kaliteli hammadde teminidir. TSEK’in çiğ süt alımında uyguladığı kontrol mekanizmasına geçmeden önce dönem itibarıyla Türkiye’deki mevcut üretim şekli ve bu üretim şeklinin yarattığı sorunlar üzerinde kısaca durulması gereklidir.

Tablo 6: Türkiye’de Hayvan Türlerine Ait Laktasyon Dönemleri

Hayvan Türleri	Başladığı Ay	Bittiği Ay	Laktasyon Süresi	Yoğun Süt Üretimi Günü	Yoğun Süt Üretimi/Lak . Süresi	Yoğun Süt Üretimi/Yıl
İnek	Ocak	Ekim	300	133	44%	37%
Manda	Şubat	Eylül	255	105	41%	29%
Koyun	Şubat	Temmuz	180	65	36%	18%
Keçi	Şubat (1/2)	Temmuz (1/2)	150	50	33%	14%

Kaynak: Nesrin Kaptan, **Süt Endüstrisi ve Organizasyonu**, Ankara: Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Yayınları: 795, 1982, s. 21.

* Laktasyon: Doğumdan sonra başlayan süt veriminin hayvanın sütü kestiği kuruda kalma devresine kadar olan süre.

Tabloda dönem itibariyle Türkiye’de süt üretiminin yapısına göre en uzun laktasyon süresinin inek türüne ait olduğu, en kısa üretim döneminin ise küçükbaş hayvanlara, özellikle de keçi türüne ait olduğu görülmektedir. Laktasyon ve yoğun üretim dönemi belirli aylara sıkışmış; bu durum üretimde büyük dalgalanmalara yol açarak ilgili sanayi dalını çiğ süt temini bakımından zorda bırakmıştır. Dolayısıyla süt üretiminin doğa koşullarına son derece bağlı olduğu bu dönem, üretimin yaz ve bahar aylarında lokalize olduğu, bir başka ifadeyle mera vejetasyonuna bağlı kalan hayvancılığın hala sürdürülegeldiği bir süreçtir.¹⁴⁷ Ağır otlatma, kuraklık ve şiddetli soğuklar, erken otlatma, yakma ve yabancı otların istilası ve meraların büyük çoğunluğunun köyün ortak malı oluşuyla beraber kullanımında bütün köylünün hak sahibi olması; ancak doğru kullanımı, ıslahı gibi konularda hiç kimsenin sorumluluğu olmaması gibi nedenlerle giderek bozulan meralar beraberinde verim düşüklüğünü de meydana getirmiştir.¹⁴⁸ Süt üretiminin mevsimlere göre değişen bu karakteri; sütlerin kullanım amacını belirleyerek fiyat farklılıklarına yol açmıştır. Ayrıca dönem itibariyle toplumun tüketim alışkanlıklarına bağlı olarak süt talebi kış dönemlerinde yükselmiş; yazın ise düşük seviyelerde kalmıştır.

Türkiye’de süt üretimi Cumhuriyetin başından itibaren küçük aile işletmeciliği içerisinde, diğer tarımsal faaliyetlerle birlikte sürdürülmüştür. Yani süt üreticisi deyince sütçülüğü gelişmiş ülkelerdeki gibi işgücü ve arazi varlığının tamamını süt üretimine

¹⁴⁷ Kaptan, s.25.

¹⁴⁸ Ömer Bakır, **Mera Vejetasyonunun Teşekkülü, Kompozisyonu ve Bozulması**, Ankara: Mars Matbaası, 1964, ss.6-11.

tahsis eden ve gelirinin tamamını inekçilikten sağlayan bir işletmeciyi düşünmek mümkün olmamış; sütçülük ülkede yaygın olan karma tarımsal üretim sisteminin hayvancılık kısmının bir parçası olarak kalmıştır.¹⁴⁹ Öyle ki 1976 yılı itibariyle yalnızca hayvancılık yapan işletmelerin toplam tarımsal işletmeler içerisindeki payı sadece %2 dolayındadır ve son derece parçalı bir yapı gösteren üretim birimlerinin çoğunda günde 3-5 kilo kadar süt üretilmektedir.¹⁵⁰ 1980’li yıllara gelindiğinde dahi küçük üretim birimlerinde (aile işletmelerinde) verimi düşük hayvanlardan sağılan sütün azlığı, üretimin özellikle sıcak mevsimlerde artması, eğitim eksikliği, hayvan sahibinin parasal yetersizlikleri gibi nedenlerle sütün hayvandan temiz sağım yerlerinde alınması, sağım makinelerinin veya sağıma elverişli temiz kapların kullanılması, sütün süzülmesi, soğutulması ve hemen en yakındaki süt toplama merkezine ulaştırılması olanaksız olmakla birlikte fabrikalara gelen süt asitlik ve temizlik bakımından elverişsiz olup; fabrikanın sütü kabulü halinde mamul kalitesi düşmüş; reddedilmesi halinde ise üreticinin morali bozularak kimi zaman üretimden vazgeçmiş; kimi zaman da sütleri kabul eden pazarlar bularak sütünü değerlendirmiş ya da hilelere başvurmuştur.¹⁵¹

Tablo verilerine göre süt alım miktarlarının dönem dönem dalgalı seyir izlemesinde özellikle 1970’li yıllarda üretime başlayan özel süt endüstrisi kuruluşları da etkili olmuştur. Örneğin süt alımlarının düştüğü 1978 yılı, 1975’te faaliyete geçen Pınar Süt Mamulleri Sanayi A.Ş.’nin süt alım miktarında ciddi bir yükseliş gösterdiği bir dönemdir. Benzer şekilde bu özel kuruluşların alım miktarlarının düşmesine paralel TSEK alımlarında önemli artışlar görülmüştür.

Kurum süt alımlarında kendince bir kontrol sistemi geliştirmiştir. Üretici ve/veya üretici örgütlerince fabrikaya getirilen çiğ sütler TSEK’te önce platform testlerinden geçirilmiş; duyu nitelikleri için duyu kontrol, kimyasal yapıları için asitlik kontrolü, kuru madde içeriklerinin saptanması amacıyla yoğunluk kontrolü yapılmış; ek olarak laboratuvara alınan çiğ sütlerin fiziksel-kimyasal kontrol ve

¹⁴⁹ Alhas Başaran, “Türkiye Süt Endüstrisi Kurumu’nun Süt Üreticileri ile İlişkileri ve Bölgeler İtibariyle Çiğ Süt Üretiminin Değerlendirilmesinde Kurumun ve Özel Sektör İşletmelerinin Etkinliği”, **İkinci Hayvancılık Kongresi**, Ankara: TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, 17-19 Haziran 1991, s.287.

¹⁵⁰ Tümer Uraz ve Diğerleri, “Türkiye’nin Süt Üretimi, Sorunları, Dış Alımı ve Satımı”, **İkinci Hayvancılık Kongresi**, Ankara: TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, 17-19 Haziran 1991, s.274.

¹⁵¹ Kaptan, s.42.

analizleri yapılmıştır.¹⁵² Ayrıca istendiği zaman yetiştiricinin ahırlarının alım müesseselerince kontrolü TSEK tarafından şart koşulmuş; aksi takdirde üreticinin ürünleri alınmamış; fakat müessesenin de yardımıyla aksaklıklar ortadan kaldırıldığında tekrar üreticinin sütü alınabilmıştır.¹⁵³ Ancak dönem itibariyle mevcut üretim tipi küçük aile işletmeciliğine dayandığından bu kontrollerin çiğ süt kalitesinde bir artış sağladığı pek de söylenemez. Çünkü üretici bu kontrollerden geçemeyeceğini düşündüğünde ya hileye başvurmuş; ya da kalitesiz sütünü hiçbir kontrol sistemi olmayan mandıralara satmayı tercih etmiştir. Öyle ki süte kesilmemesi için soda vb. maddeler karıştırılarak yapılan hileler dönem basınında sık sık yer almıştır.¹⁵⁴ Bu işin önemi kavrayan bazı özel işletmeler ise zaman içerisinde başlangıçta batı ülkelerinde uygulandığı biçimde üreticinin evine kadar ulaşmış; onları temiz süt elde etme yönünde bilinçlendirmeye çalışarak ürünlerini garanti altına almak istemiştir.¹⁵⁵ Örneğin Pınar Süt, 1979 yılında henüz sadece 3 ilde süt alımı yapmasına rağmen; üretici ile arasında bir bağ kurmayı hedefleyerek kendi ismi altında gazete yayımlamaya başlamış; bunları ücretsiz dağıtarak üreticiyi verimlilik, hayvanların hastalıklardan korunması ve beslenmesi, temiz süt elde etme gibi konularda bilinçlendirmeye çalışmıştır.

Aile işletmelerinde üretilen sütün bir nakliye aracının masrafını karşılayacak seviyede olmaması nedeniyle süt toplama aracı normal yükü sağlamak amacıyla köy köy dolaşmış; soğutma olanağı olmayan bu araçlarda süt tazeliğini yitirerek asiditesi yükselmiştir.¹⁵⁶ Bu durum sütün ısıl işleme tabi tutulmasını, yani pastörize ya da sterilize edilmesini engellemiştir. Sütün üretici veya örgütlerince fabrikaya getirilmesi kalite açısından bu tür sorunları yarattığı gibi; üretici ile kurum arasında toplayıcı, nakliyecisi gibi araçların doğmasına da neden olmuş; bu durum TSEK'in ödediği fiyatta üretici payının düşmesine yol açmıştır. Bu sorunlara karşın kurum bazı bölgelerde süt toplama merkezleri kurarak üretici ile doğrudan ilişki kurma çabasına girişmiştir. Ancak batı bölgesindeki süt toplama merkezleri alım faaliyetlerinde önemli bir rol oynamışsa da; doğu bölgesindeki merkezler son derece etkisiz kalmışlardır. Nitekim Yönetim

¹⁵² TSEK, *Türkiye Süt Endüstrisi Kurumu 15. Yıl*, s.25.

¹⁵³ Turan Güneş, "Türkiye Sütçülüğünde Organizasyon ve Pazarlama", **Türkiye 1. Sütçülük Kongresi**, Ankara: TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, 20-22 Haziran 1974, s.26.

¹⁵⁴ Zühtü Yöney, "Süte kesilmesin diye soda karıştırıyorlar", **Hürriyet**, 4.10.1977, s.3.

¹⁵⁵ Uraz, *Süt Endüstrisinin 30 Yılı*, s.21.

¹⁵⁶ Kaptan, s.43.

Kurulunun 13.06.1985 tarihli ve 324 sayılı kararıyla Tunceli, Siverek, Siirt, K. Maraş ve Mazıdağı işletmeleri süt toplama merkezi olarak yeniden teşkilatlandırılmışsa da; 1986 yılında Siirt, Mazıdağı, Tunceli ve Siverek'te süt alım faaliyeti yapılmamış; ayrıca bu merkezlere ait makine ve teçhizatın önemli bir bölümü de sökülerek başka işletmelere gönderilmiş ve bu merkezlerde süt alım ve işleme imkanı kalmamıştır.¹⁵⁷

Süt temininde çiğ süt fiyatları ve verilen destekler de etkili olmuştur. TSEK fabrikalarının süt alım fiyatları yaz, kış veya mevsimlik olmak üzere genel müdürlük tarafından tespit edilmiştir.¹⁵⁸ Kuruluşundan özelleştirilmesine kadar kurumun süt alımı fiyat politikası en genel ifadeyle üreticiyi memnun etmemiştir. Dolayısıyla geleneksel hayvancılık modelinin bir türlü değişememesi, modern hayvancılık tesislerinin kurulamaması ve hatta mevcut tesislerin de zaman içerisinde kapanması süt alım fiyatlarının üreticinin emeğini karşılayacak düzeyde olmamasıyla açıklanabilir. Ancak dönem itibariyle ilkel mandıraların yaygınlığı dikkate alınırsa kurumun yine de bir ölçüde üreticinin lehine fiyat ve destek politikaları izlediği söylenebilir. Nitekim sütünü TSEK ya da bazı özel kuruluşlara satamayan üreticiler bu mandıralara maliyetinin de altında satmak zorunda kalmışlardır. Örneğin Bursa'nın İnegöl ilçesindeki üreticiler 480 liraya ürettikleri sütü mandıralara 280-300 liraya satmak zorunda kaldıklarını ve devletin üreticiye ödediği destekleme primini alamadıklarını; önlem alınmazsa ineklerini satışa çıkaracaklarını ifade ederek 1.200 kilo sütü dökmüşlerdir.¹⁵⁹ Bu noktada TSEK'in süt alım fiyatlarının bölge süt alım fiyatlarının belirlenmesinde oldukça etkili olduğu söylenebilir. Öyle ki 1987 yılı itibariyle Ankara'da süt 100 TL iken 1 litre süt alış fiyatına 110 TL veren kurum, litre başına da 30 TL teşvik primi vermiş; bundan hemen sonra serbest piyasada sütün fiyatı 135 TL'ye çıkmıştır.¹⁶⁰

Kurumun 1979 yılında basılan kendi yayınında mevcut üretim tarzının sorunları açıkça ortaya konmuş; bu sorunlar karşısında TSEK'in ne tür misyonlar yüklendiği ifade edilmiştir.¹⁶¹ Buna göre; ülkenin kırsal alanlarında tüm üretim alanlarında olduğu gibi süt üreticileri de parasal olanaksızlıkları nedeniyle yerel süt

¹⁵⁷ TBMM, *Kamu İktisadi Teşebbüslerinin Denetimine Ait 1986 Yılı Komisyon Raporu*, s.758.

¹⁵⁸ Güneş, s.24.

¹⁵⁹ **Cumhuriyet**, "Sütçüler Eylem Yaptı", 05.06.1989, s.16.

¹⁶⁰ Ali Rıza Aksoy, "Ankara Bölgesi Şartlarında Süt Sığırı Sürüsü İşletmelerinde Süt Alım Maliyeti ve Maliyeti Etkileyen Faktörler", **Seminer 2**, Ankara, 1987, s.7.

¹⁶¹ TSEK, *Türkiye Süt Endüstrisi Kurumu 15. Yıl*, s.57-61.

ağaları, aracı ve tefecilerce ve hatta gezici ve geçici mandıralarca sömürülmekte; bu durum ülke sütçülüğünün gelişmesini engellemektedir. Özellikle Doğu ve Güney Doğu Anadolu Bölgesi'nde üreticilerin örgütlenmemiş oluşu, fiziksel altyapı yetersizlikleri, ulaşım zorlukları ve bunların hepsinin ötesinde üreticilerin bilinçsiz ve çok düşük yaşam düzeyleri nedeniyle üreticiler süt üretimini geliştirecek emek ve sermaye yoğun yatırımlar yapamamakta; sömürü daha büyük boyutlarıyla belirginleşmektedir. Bu şartlar altında kurum bir yandan üreticiyi desteklerken; diğer yandan tüketiciyi aşırı fiyat artışlarından korumaya çalışarak hem üretimi geliştirmek; hem de süt ve mamulleri tüketimini artırmayı hedeflemiştir. TSEK fiyat politikasında bu sosyal öncelik yer alırken; Kurum aynı zamanda 440 sayılı yasanın “Basiretli bir tüccar gibi çalışmak” zorunluluğunu emreden hükmü de yerine getirmeyi ve olanaklar içerisinde zarar etmemeyi ya da zararı en aşağı indirmeyi hedeflemiştir.

Görüldüğü gibi üreticinin sorunlarını çok net bir şekilde ortaya koyan TSEK; süt ve mamulleri tüketimini artırmayı amaçlayarak hem üretici hem de tüketici bakımından toplumsal fayda hedefinde olduğunu ifade etse de; aynı zamanda kar amacı güden bir kuruluş olduğunu da ifade ederek çiğ süt alımı fiyatlamasında sınırlarını açıkça ortaya koymuştur. Dolayısıyla kurum yasal yapısı gereği kar olanağı görmediği hiçbir alım faaliyetine, süt endüstrisine katkısını gözetmeksizin katılmamak durumunda bırakılmıştır.

Tablo 7: TSEK Çiğ Süt Alımına Ödenen Para

Yıllar	Ortalama Fiyat (TL/Lt)	Yıllar	Ortalama Fiyat (TL/Lt)
1969	1,363	1977	4,557
1970	1,355	1982	30,4
1971	1,472	1983	38,5
1972	1,692	1984	63,8
1973	2,028	1985	85,9
1974	2,425	1986	110,9
1975	3,882	1987	135,1
1976	4,054	1988	300

Kaynak: TSEK, *Türkiye Süt Endüstrisi Kurumu 15. Yıl*, s.23; Demirbaş, Karagözlü ve Akbulut, s.128.

* 1969-1977 arası ortalama fiyatlar TSEK yayını toplam ödenen miktar verileri kullanılarak 1 litre = 1,03 kg üzerinden hesaplanmıştır.

TSEK'in 1969-1988 arası dönem boyunca çiğ süt alımlarında litre başına ödediği fiyat sürekli olarak artış göstermiştir. Elbette bu veriler tek başına hiçbir anlam

ifade etmemektedir. Dönemin fiyat hareketleri dikkate alınırsa; İzmir Süt Fabrikası'na süt temin eden Germencik Süt Kooperatifleri Müdürü'nün;

“Süt fiyatları tam anlamıyla gülünç durumdadır. Fabrika sütleri 150 kuruşa almaktadır. Bundan çeşitli nedenlerle yapılan kesintiler nedeniyle üreticinin eline ancak 140 kuruş geçmektedir. Şişe suyu 35 kuruş olup; litresi 140 kuruşa satılırken bizim elimize 1 lt süt için 140 kuruş geçmektedir. Oysa sütler tüketiciye 3-5 lira arasında intikal etmektedir. Bugün fabrikaya süt veren işyerlerinin %80'i kapanmış durumdadır. Kooperatifler de kapanma tehlikesi altındadır.”¹⁶²

sözleri süt ve mamullerinin satış fiyatlarında üretici payının son derece düşük olduğunu ve izlenen fiyat politikasının üreticiyi zorda bıraktığını göstermektedir. Doğa koşullarına fazlasıyla bağlı üretim koşullarında süt verimini artırmada çok önemli bir yere sahip olan yem fiyatlarının çiğ süt alım fiyatlarıyla karşılaştırılması çok daha anlamlı bir tablo ortaya çıkaracaktır.

Tablo 8: Süt ve Yem Fiyatları (1980-1990)

Yıllar	Süt (TL/Lt)	Yem (TL/Lt)	Süt/Yem*
1980	26	16	1.63
1985	135	45	3.00
1990	1033	544	1.90

Kaynak: N. Yılmaz, “Süt Fiyatındaki Düşüş Üreticide Endişe Yarattı”, Gıda Dergisi, Mayıs 2001, s.12. Aktaran: Demirbaş, Karagözlü ve Akbulut, s.129.

* 1 kg süt bedeli ile alınabilecek kesif yem miktarı.

Görüldüğü üzere on yıllık süreç içerisinde üreticilerin ellerine geçen birim fiyatlar sürekli artış gösterse de üreticiler 1980'li yılların ilk yarısında elde ettiği alım gücünü ikinci yarısında kaybetmiştir. Öyle ki bu on yıllık süre içerisinde sütün yem karşısında görece değerlendirildiği 1984 yılında Ankara'nın köylerinde yapılan bir çalışmaya göre sütün maliyetinin artmasında en etkili sebebin yem fiyatları olduğu saptanmış; 1-5 ineği olan işletmelerde 1 litre sütün maliyeti 36,3 TL, 6-10 ineği olan

¹⁶² **Cumhuriyet**, “Üreticiler Sütlerinin Şişe Suyu ile Aynı Fiyata Satılışından Yakındılar”, 24.07.1972, s.5.

işletmelerde 44,3 TL, 11-34 ineği olan işletmelerde sütün maliyeti 49,8 TL olarak hesaplanmıştır.¹⁶³ Bu çalışma üretimin çok küçük miktarlar halinde bölünerek aile işletmeciliği şeklinde kalmasını bir yönden açıklamaktadır. Üreticiler ellerindeki süt hayvanı sayısının son derece sınırlı olması nedeniyle tarlasını yem yetiştirmeye ayırmamış; mecburen meradan istifadeye terk etmiş; bu da söz konusu değilse kepek, küspe, sanayi yemi, mısır, pancar posası, hatta ot ve samanı da parayla satın almış ve bu durum yem maliyeti dolayısıyla süt maliyetlerini oldukça artırmıştır.¹⁶⁴

Türkiye’de ilk kez süt alımında bir baz fiyat uygulamasını gerçekleştiren TSEK; diğer yandan geliştirdiği prim yöntemiyle de üreticiyi teşvik etmeyi amaçlamıştır. Öyle ki süt üreticilerinin kooperatif üyesi olmaları halinde kooperatif primi, sütün fabrikalara ulaştırılmasında ulaşım primi, süt alımlarında baz alınan %3,5 yağlı inek sütünde her bir dizyem yağ miktarı için yağ primi, sütün ilk aşamada soğutulması için soğutma primi ödenmiştir.¹⁶⁵ Sütün yağ içeriğine ve soğutulmasına ödenen bu primler; üreticinin süttten yağ çekmek vb. girişimlerle hileye başvurmamasını bir ölçüde engellemeye yöneliktir. Ayrıca zaman zaman bu primlere zam yapılmıştır.¹⁶⁶ Primlerin en önemli özelliği kooperatifleşmeyi teşvik etmesidir. Öyle ki kooperatif üyesi olanlara direk verilen primler yanında; sütün soğutulmasında kooperatif tarafından yapılmasına, kurum olanaklarıyla yapılmasından çok daha fazla prim verilmiştir. Ancak sütün yağ içeriği ve soğutmasına verildiği gibi bakteriyolojik kalitesi için de prim verilmemiş; bu durum sütleri bakteriyolojik yönden kirli üreticilerde süte birtakım koruyucu maddeler katma eğilimini devam ettirmiştir.¹⁶⁷ Ayrıca kurum ülkenin doğu ve batı bölgelerinde farklı fiyat politikaları izlemiş; doğuda çiğ süte verilen fiyatlar biraz daha fazla olmuştur.¹⁶⁸

Yine TSEK sütün değerlendirilmesi, üretimin özendirilerek artırılması, fabrikalara yeterli süt akışını sağlayabilmek için Türkiye’de ilk kez 1974 yılında süt üreticilerine avans dağıtma kararı almıştır. 1974 yılında Doğu ve Güneydoğu Anadolu

¹⁶³ Aksoy, s.4.

¹⁶⁴ Osman Ötoker, “Şehirlerde İçme Sütü Sorunu”, 1. **Türkiye Sütçülük Kongresi**, Ankara: TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, 20-22 Haziran 1974.

¹⁶⁵ TSEK, *Türkiye Süt Endüstrisi Kurumu 15. Yıl*, s.55.

¹⁶⁶ **Milliyet**, “Çiğ Süt Alım Fiyatı 9 Liradan 13 Liraya Çıkarıldı”, 04.10.1979, s.1.

¹⁶⁷ Uraz, *Türkiye’de Süt Endüstrisinin Otuz Yılı*, s.26.

¹⁶⁸ **Cumhuriyet**, “SEK Süt Alım Fiyatını 5 Lira Artırdı”, 16.09.1983, s.9.

bölgelerinde belirlenen birkaç ilde başlatılan bu uygulama kapsamında, 1974-1977 arasında çıkarılan avans kararnamesi ile dağıtılması öngörülen miktar 600 milyon lira olup; 1978 yılında 200 milyonluk bir kararname daha çıkarılmış; süt avansı dağıtımı bölgelerde üreticilerin üyesi bulunduğu Süt Kurumu yetkililerince miktar olarak belirlenmiş; 1978 yılı için parasal avans birimleri; her saf ve yarım kan inek başına ilk 10 ineğe kadar 3000 TL, 10 ineekten sonrakiler için her ineğe 2000 TL, her yerli ırk için inek başına 10 ineğe kadar 1500 TL, 10 ineekten sonraki her bir inek için 1000 TL, kooperatif örgütlere tanınan avans miktarları %10 daha fazla olarak saptanmıştır.¹⁶⁹

Burada da kurumun öncelikli hedeflerinden birinin üreticilerin kooperatif örgütler çatısı altında birleştirilmesi olduğu açıkça görülmektedir. Ancak alınan bu kararların ne derece uygulandığı tam bilinmemektedir. Nitekim 1978 yılında TSEK'in tam kapasite ile çalışmasını sağlamak üzere süt üreticilerine nakdi ve ayni avans dağıtılması için Merkez Bankası'nca 800 milyon liralık kredi imkanı sağlanmış; ancak alınan kredi cari harcamalarda ve yatırımlarda kullanılmış; istenilen miktarda süt alınamayarak kurum 1979 yılında da atıl kapasite ile çalışmaya devam etmiştir.¹⁷⁰ Bununla da kalmamış; 1980 yılında Merkez Bankası'nın daha önce verdiği kredinin 1 milyar 300 yüz milyona çıkarılması kararlaştırılmış; bu meblağın süt üreticilerine ayni ve nakdi avans olarak verileceği öne sürülmüştür.¹⁷¹ Kurum bünyesinde daha sonraki yıllarda çalışan bir ziraat mühendisinin TSEK ve üreticiler arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışması avans sistemi hakkında daha detaylı bilgiler vermektedir.¹⁷² Buna göre; Nakdi Avans talebinde bulunan süt üreticilerine, çiğ süt pazarlama faaliyetinde bulunan kooperatiflere ve hatta üreticilerin sütlerini toplayarak kurum işletmelerine getiren toplayıcılara 6 aylık dönemde teslim etmeyi taahhüt ettikleri sütün, kurumca saptanan taban fiyatın yarısı peşin olarak ödenir. Avanslar verildiği ayı takip eden aydan başlamak üzere 6 eşit taksitte ve verilen süt için tahakkuk ettirilen bedelden mahsup edilerek geri alınır. Ayni Avans ise yem, inek ve ekipman-araç temini şeklinde verilen avanslardır. Bunlardan yem ve ekipman temini 6 eşit taksitte, inek temini ise 12 eşit

¹⁶⁹ TSEK, Türkiye Süt Endüstrisi Kurumu 15. Yıl, s.61.

¹⁷⁰ T.C. Başbakanlık Yüksek Denetleme Kurulu, **Yüksek Denetleme Kurulunun Denetimine Giren Kamu İktisadi Teşebbüsleri 1979 Yılı Genel Raporu**, Ankara, s.156.

¹⁷¹ **Hürriyet**, "Süt Üreticilerine 1,3 Milyar Lira Avans Verilecek", 04.09.1980, s.3.

¹⁷² Başaran, s.290.

taksitte süt parasından mahsup edilerek geri alınır. Bu avanslardan herhangi bir faiz alınmaz.

Avans sistemi, kış döneminde hiçbir nakit geliri olmayan küçük üreticinin gelecekte üretecekleri süte mahsuben ürünlerini eder fiyatının altında satarak bu dönemi geçiştirmeye çalıştığı koşullarda küçük üreticinin ayakta kalması için önemli bir unsur olmakla birlikte; dönem itibariyle avans sisteminin nakdi avans biçimine yoğunlaşması, avansın üretici tarafından zorunlu ihtiyaçlarına harcanmasına yol açarak ciddi bir üretim artışı sağlamamıştır.¹⁷³

Bakanlar Kurulu'nun 29.5.1981 tarihli süt alımında uygulanacak esaslar hakkında kararı çerçevesinde kurumun rasyonel kapasite kullanım imkanlarına ulaşana kadar üreticiden aldığı sütün litresi başına satın alınan bölgelerin ekonomik yapısı dikkate alınarak 5 TL'ye kadar prim verilmesi, bu uygulama nedeniyle doğacak görev zararının 500 milyonu geçemeyeceği ve bunun için TSEK'e kamu bankaları aracılığıyla kredi sağlanması öngörülmüştür.¹⁷⁴ Yine Bakanlar Kurulu'nun 29/4/1987 tarihli ve 87/11705 sayılı kararıyla süt üreticilerine teşvik primi ödenmesi kararlaştırılmış; buna göre; süt üreticilerinin belirli şartlara sahip süt işleme tesislerine sattıkları beher litre süt için teşvik primi ödeneceği; Teşvik Priminin miktarının Para ve Kredi Kurulu'na belirleneceği; prim ödemelerinin Destekleme ve Fiyat İstikrar Fonu'ndan karşılanacağı ve gerekli kaynağın T.C. Ziraat Bankası'na aktarılacağı belirtilmiştir.¹⁷⁵ Ayrıca Para ve Kredi Kurulu'nun belirlediği esaslara göre:¹⁷⁶

- a. Teşvik Priminin sadece çiğ süt üreten çiftçilere, üretici kooperatiflerine ve tüzel kişilere verilmesi,
- b. Tek vardiyada yılda asgari 2500 ton çiğ süt işleme kapasitesine sahip olan ve aynı zamanda tesislerinde plakalı pastörizatör ve/veya UHT sistemi bulunan süt ve mamulleri imal eden süt işleme tesislerine satılan beher litre süt için 35 TL,

¹⁷³ Ahmet Saltık, **Sürdürülebilir Kalkınma Yaklaşımı Açısından Kars'ta Hayvancılık, Süt Değerlendirme ve Kars Süt Fabrikası**, Ankara, 2003, s.53-54.

¹⁷⁴ RG, 17 Haziran 1981, s.4-5.

¹⁷⁵ RG, 3 Mayıs 1987, s.3.

¹⁷⁶ RG, 3 Mayıs 1987, s.4-5.

- c. Tek vardiyada yılda asgari 1000 ton çiğ süt işleme kapasitesine sahip olan ve aynı zamanda tesislerinde plakalı pastörizatör ve/veya çift cidarlı kazan bulunan süt ve mamulleri imal eden süt işleme tesislerine satılan beher litre süt için 25 TL prim ödeneceği,
- d. Bu şartlara sahip süt işleme tesislerinin Tarım Orman ve Köy İşleri Bakanlığı'na müracaat edeceği ve uygunluğu tespit edilenlerin Ziraat Bankası'na bildirileceği,
- e. Primin süt işleme tesislerinin üreticilere verdiği müstahsil makbuzu karşılığında Ziraat Bankası tarafından, birer aylık dönemler esas alınarak müteakip ay içerisinde yapılması kararlaştırılmıştır.

Tablo 9: Yıllara Göre Teşvik Primi Tutarları

Dönem	Tutar (TL)
1987	25-35
1989	55-70
1990	90-120
1994	1500-2000
1995*	3000

Kaynak: Fahri Yavuz, “Türkiye’de Besi ve Süt Hayvancılığı Politikalarının Analizi”, **Türkiye 1. Besi ve Süt Hayvancılığı Sempozyumu**, İzmir, 2-3 Aralık 1999, s.43.

* Prim uygulaması Ocak 1995’te kaldırılmış; 1 Aralık 1995’te tekrar yürürlüğe girmiştir.

Mayıs 1987’de uygulamaya konulan sistemle Haziran-Aralık 1987 döneminde 20 milyar 311 milyon lira üreticilere teşvik primi olarak ödenmiştir.¹⁷⁷ Ancak bu uygulamanın sorunsuz bir şekilde sürdürüldüğünü söylemek imkânsızdır. Öyle ki Mayıs 1988’den 1989’a kadar söz konusu primler ödenmemiş; bu tutarların bir kısmının esas amacına aykırı bir şekilde daha sonra topluca ödeneceği ileri sürülmüştür.¹⁷⁸ Yine 1991

¹⁷⁷ **Hürriyet**, “Sütçülere Teşvik”, 26.01.1988, s.4.

¹⁷⁸ Vardarlı, s.77.

yılında kendilerine ödenmesi gereken litre başına 120 TL primin ödenmesi nedeniyle Bolu'ya bağlı Güney Köyü'nde üreticiler süt dökme eylemi yaparak sütlerini dereye dökmüş; TSEK fabrika müdürü ise teşvik primlerinin Ziraat Bankası tarafından ödendiğini dolayısıyla kendilerinin sorumlu tutulamayacağını ifade etmiştir.¹⁷⁹

Tablo 10: Ziraat Bankası Tarafından Yıllar İtibariyle Ödenen Teşvik Primi

Dönem	Tutar (TL)
1987	17.794.359.000
1988	20.870.678.000
1989	44.394.457.000
1990	106.215.844.000
1991	115.507.825.000
1992*	140.255.724.000

Kaynak: Hasan Yaygın, “Süt Sanayii Yatırımlarına Yönelik Teşvikler”, **5. Türkiye Sütçülük Kongresi**, Ankara: ZMO Yayını, 20-21 Mayıs 1993, s.73.

* 17.11.1992 itibariyle

Uygulanan prim yöntemine detaylı bir şekilde bakıldığında primin getirilen süt miktarına göre alt ve üst sınırları olduğu görülmektedir. Örneğin 1987 yılı itibariyle TSEK 500 litre süttten az getirene 20-25 TL; daha fazla süt getiren üreticilere 30 TL civarında prim vermiş; yine belirli bir tarihte belirli bir miktar süt üreten üretici belirlenmiş; bu miktarı geçen üreticiye TSEK geçtiği her litre süt için 10 TL prim vermiştir.¹⁸⁰ Ancak bu noktada belirtmek gerekir ki süt fabrikaları alınacak süt miktarı için üretici ile sözleşme yapma eğiliminde olmuşlardır. Nitekim İstanbul Süt Fabrikası üreticinin sütünü devamlı olarak fabrikaya vermesini istemiş; ancak süt miktarının taahhüt edilen tutardan %10 eksik veya fazla olabileceğini belirterek fabrikanın üreticinin fazla sütünü alıp almamakta serbest olduğunu belirtmiştir.¹⁸¹ Dolayısıyla

¹⁷⁹ **Hürriyet**, “Süt Dökün Süt Döktürün”, 10.07.1991, s.3.

¹⁸⁰ Aksoy, s.7.

¹⁸¹ Güneş, s.26.

kuruluşun üretici için garanti bir müessese olduğunu söylemek oldukça güçtür. Ayrıca dönem itibariyle fabrika ve imalathanelerin kuruluş yerlerini ya da süt alacakları bölgeleri düzenleyen herhangi bir düzenleme bulunmadığı için bazı bölgelerde devlet fabrikaları, özel fabrikalar ve mandıralar aynı anda aynı köyden süt almaya çalışmışlar; buna ek olarak sütün azaldığı ancak talebin arttığı sonbahar kış dönemlerinde mandıralar geçici olarak alım fiyatlarını yükseltmişlerdir.¹⁸² Bu durum da üretici ile TSEK arasında sürekli ve karşılıklı güvene dayanan bir ilişkinin oluşmasını önlemiştir.

Bütün bu teşvik uygulamalarının üretici, süt endüstrisi ve tüketici açısından önemli sonuçları olmuştur. Örneğin bu uygulamayla A grubu olarak nitelendirilen ve yılda asgari 5000 ton çiğ süt işleme kapasitesine sahip tesislerde kapasite kullanım oranı %17'den 1991 yılında %30'lara yükselmiştir.¹⁸³ Ayrıca 2500 ton/yıl kapasiteli işletmelerde ilk yıl (1987) %13, ikinci yıl %24 ve üçüncü yılda da %24,1'lik kapasite artışı sağlanmıştır.¹⁸⁴ Ayrıca sığırcılık sektöründe ıslah ve destekleme politikalarının etkinliğinin incelendiği bir çalışmada teşvik primi politikalarının süt üretimi artışında önemli derecede etkin olduğu tespit edilmiştir.¹⁸⁵

Süt üretimini artırmak için 1980'li yıllarda başlatılan bir diğer çalışma yem sübvansiyonlarıdır. Türkiye'de sanayi yeminin kullanımını teşvik etmek için 1.1.1985 tarihinden itibaren sanayi yemine yem fatura bedeli üzerinden %20 oranında destekleme yapılmış; 1.5.1987 tarihinden itibaren bu oran %25'e çıkarılmış; 1.5.1988'den itibaren kilo başına 40 TL olan karma yem desteği 15.8.1989'da kaldırılmıştır.¹⁸⁶

Tablo 11: Yıllara Göre Yem Destek Miktarı (1985-1989)

Yıllar	Destekleme Ödemesi Milyar TL
1985	28

¹⁸² Ayhan Öner, "Süt ve Mamullerinde Fiyat ve Destekleme Politikası", **Türkiye 3. Sütçülük Kongresi**, Ankara: ZMO Yayını, 7-8 Aralık 1978, s.6.

¹⁸³ TBMM, Tutanak Dergisi, 1992, <http://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d19/c022/tbmm19022036.pdf> (16.06.2014), s.333.

¹⁸⁴ Uraz ve Diğerleri, s.278.

¹⁸⁵ Fahri Yavuz, Ömer Akbulut ve Atilla Keskin, "Türkiye Sığırcılık Sektöründe Islah ve Destekleme Politikalarının Etkinliği Üzerine Bir Araştırma", **TUBİTAK**, Vol.27, 2003, ss.645-650.

¹⁸⁶ Akif Altınbaşak, "Türkiye'de Hayvancılığa Yönelik Teşvik Uygulamaları", **Gazi Üniversitesi Endüstriyel Sanatlar Eğitim Fakültesi Dergisi**, Sayı.3, Haziran 1995, s.166.

1986	62
1987	115
1988	206
1989	135

Kaynak: Remzi Akyıldız, Mustafa Ergül ve Murat Zincirlioğlu, “Türkiye’de Karma Yem Üretimi ve Teknolojisi”, **İkinci Hayvancılık Kongresi**, Ankara: TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, 17-19 Haziran 1991, s.112.

Tablo verileri incelendiğinde yem sübvansiyonunun tıpkı süt teşvik primleri gibi dönem itibarıyla reel enflasyondan dolayı yeterli olmadığı söylenebilir. Nitekim 1988 yılı sonlarında yem satış fiyatı 172 lira iken uygulanan sübvansiyon oranı %23 olmasına karşılık; 1989 yılında 308 liraya yükselen fiyat karşısında bu oran %13’e gerilemiştir.¹⁸⁷ Yem desteklemesinin uygulanması sırasında bazı yolsuzluklar ve aksamalarla da karşılaşılrsa da birtakım yararları da olmuştur. Bu destek sayesinde karma yem üretimi ve dolayısıyla tüketimi yılda ortalama 600 bin ton civarında artmış; bunun 216 bin tonu süt yemi olmakla beraber süt değeri açısından bakıldığında 540 bin ton dolayında üretim artışı görülmüş; ithal edilen hayvansal ürünler nedeniyle zor duruma düşen hayvan yetiştiricilerinin mağduriyeti bir dereceye kadar telafi edilmiş ve destekleme için devlet tarafından ödenen paralar alışverişlerin belgeli olması vasıtasıyla stopaj, gelir vergisi ve KDV yoluyla bir ölçüde devlete geri dönmüştür.¹⁸⁸

TSEK’in çiğ süt alımlarında bahsedilmesi gereken bir diğer önemli konu da kurumun işleyiş mekanizmasının yarattığı sorunlardır. Farklı bir ifadeyle; devlet kuruluşunun hantal yapısından kaynaklanan sorunlardır. Kurum çalışanı tarafından yapılan TSEK-üretici ilişkisini inceleyen çalışmada kurumun çiğ süt alımı mekanizması ifade edilmiştir.¹⁸⁹ Buna göre Kurum işletmeleri her gün en az bir kere, yazın sıcak bölgelerde günde iki kere süt toplamak mecburiyetindedir. Bunun için ya üreticiler fabrikaya gelir; ya da fabrika üreticilere gider. Üreticiler 15 günde bir para almak için işletmeye gelir veya kurum görevlileri köylere para dağıtmaya gider. Bu gibi temaslar asgari ve mecburidir. Buna ilaveten İşletme Müdürleri ve teknik elemanlar üreticiyi sık

¹⁸⁷ Vardarlı, s.74-75.

¹⁸⁸ Akyıldız ve Diğerleri, s.112-113.

¹⁸⁹ Başaran, s.290-291.

sık ziyaret eder; toplantılar yaparak üreticinin sorunlarını yerinde tespit etmeye çalışırlar. İşletmelerde görevli veterinerler üreticileri periyodik olarak ziyaret ederek veya üreticinin daveti üzerine ineklerin kontrollerini yaparak; hasta hayvanlara tedavi uygular; gerekli durumlarda ise cerrahi müdahalede bulunurlar. Bunun karşılığında sembolik bir ücret alınır.

Ancak bu uygulamaların kurumun erken dönemlerinde geçerli olduğunu söylemek imkânsızdır. Öyle ki 1973 yılı itibariyle Türkiye'nin yaklaşık olarak %30 süt üretimine sahip Ağrı-Kars bölgesindeki üreticiler;

“Süt vermek için fabrikadakilerin yolunu gözlerken, ürünümüzü çürütüyoruz. Saat 09:00 ile 17:00 arası çalışıyorlar. Devlet dairesi gibi... Malımızı veriyoruz, ondan sonra paramızı almak için günlerce, aylarca kapılarını çalıyoruz. Olmaz böyle sistem”

diyerek isyan etmişler; aynı bölgede mandıracılık yapan, sabah 03:00'te kalkıp köy köy dolaşarak günde bir ton süt toplayan, ayrıca üreticiye süt toplama zamanından 6 ay öncesinde inek başına kredi veren bir köylü ise üreticinin ayağına giderek mallarının çürütülmemesi gerektiğini ifade etmiştir.¹⁹⁰ Dolayısıyla kurumun çalışma tarzı zamanla üreticiyle arasında büyük bir güven problemi yaratmış; köylü ürününü mandıralara satmaya; fabrikalar da düşük kapasiteyle çalışmaya mahkum olmuştur. Dolayısıyla 1991 yılında sözü edilen bu uygulamalar özel sektörün devreye girmesi, üreticinin kısmen de olsa bilinçlenmesiyle birlikte kurumun alım organizasyonunu geç de olsa revize etmesi şeklinde yorumlanabilir. Nitekim kurum tarafından ancak 1990'lı yıllarda pratiğe geçen bu uygulamalar özel sektörde örneğin Pınar Süt'te 1979 yılında uygulanmaktadır. 1979 yılında henüz sadece İzmir, Manisa ve Aydın köylerinden süt almasına rağmen bölgede toplamda 18 adet süt toplama merkezi ve ünitesi kurmuş; her gün üreticinin sütünü toplayarak İzmir'deki fabrikasına ulaştırmıştır.¹⁹¹

Çiğ süt alımlarında bir diğer önemli faktör ise dönem boyunca uygulanan dış ticaret politikalarının yarattığı etkidir. Örneğin 1986 yılında peynir ithalatının serbest bırakılmasıyla normalin çok altında bir çiğ süt talebi görülmüş; süt üreticileri neredeyse

¹⁹⁰ Hürriyet, “İşte Sütçülüğümüzün Hali” 30.05.1984, s.15-16.

¹⁹¹ Pınar, Sayı.1, Ocak-Şubat 1979, s.4-5.

bedava denilebilecek fiyatlarla sütlerini satmaya razı oldukları halde alıcı bulamamışlar; kurum bu dönemde süt alımını azaltmış; ancak o günün şartlarında yüksek denilebilecek fiyatlarla üreticinin sütü alınmıştır.¹⁹² Fakat kurum zaman zaman alım fiyatlarını düşürme eğiliminde olmuştur. 1981 yılında TSEK'in alım fiyatlarını düşürmesi TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası tarafından basın açıklamasıyla eleştirilmiş; bu tutum Tarım ve Orman Bakanlığı tarafından düzeltilerek süt fiyatları tekrar yükseltilmiştir.¹⁹³

Son olarak dönemin toplumsal hareketleri de kurum ile üretici arasındaki ilişkiyi belirleyici niteliktedir. 1990 Ağustos'unda kurum işçilerinin greve gitmesiyle 7 gün süt alımı yapılmamış; kurum dışındaki alıcılar günlük 600 ton civarında talep bekleyen süt ile karşılaşınca ilk iş fiyatları düşürmüşler; 7 günün her gününde süt alım fiyatları önceki güne nazaran daha da düşmüş; bu durum karşısında isyan eden üreticiler sütlerini yere dökerek gösteriler yapmışlardır.¹⁹⁴

Planlı dönemin henüz başında üreticinin sütünü değerlendirmek üzere kurulan TSEK'in tutarlı bir alım politikası izlemediği söylenebilir. Buna karşın Avrupa Ekonomik Topluluğu sıvı süt ve krema hariç bütün süt mamullerini kapsayan ve yetiştiricilere yeterli gelir sağlama esasına dayanan bir fiyat ve pazar ayarlama organizasyonu kurmuş; 1968 Nisanından itibaren çiftliklerde ve mandıraya teslimde %3,7 yağlı sütün hedef fiyatı tespit edilerek ortak fiyat sistemine geçilmiştir.¹⁹⁵ Türkiye'de ise izlenen fiyat politikası sabit bir organizasyona dayandırılmamıştır. 24 Ocak 1980 tarihinde yürürlüğe giren istikrar tedbirleriyle birlikte devletin tarım ve hayvancılığa karşı koruyucu tutumu değişerek; süt piyasalarının düzenlenmesinde TSEK'in müdahale düzeyleri azaltılmıştır.¹⁹⁶ Teşvik ve avans gibi yöntemlerle üretici koşullarını geliştirmek hedeflense de bu uygulamaların sürekli olmayışı, uygulandığı aksaklıklar ve enflasyonist ortamda verilen desteklerin giderek reel değerini kaybetmesiyle üreticinin mevcut sorunları devam etmiş; bununla beraber

¹⁹² Başaran, s.296.

¹⁹³ TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, **27. Dönem Çalışma Raporu**, Ankara, 1982, s.21.

¹⁹⁴ Başaran, s.296.

¹⁹⁵ Güneş, s.25.

¹⁹⁶ Turan Güneş, "Avrupa Topluluğu ve Türkiye'de Hayvancılık", **Avrupa Topluluğu ile Bütünleşme Hareketlerinde Türk Tarımı, İzmir Ticaret Borsası 100.Yıl Etkinlikleri**, İzmir, 26-27 Eylül 1991, s.109-110
Aktaran: Demirbaş, Karagözlü ve Akbulut, s.55.

“kaliteye prim, kalitesizliğe kesinti içeren ciddi bir süt alım sistemi”¹⁹⁷ geliştirilmemiş ve çiğ süt kalitesinde önemli bir gelişme gözlenememiştir. Son olarak TSEK’in girdiği bölgelerde oluşan rekabet ortamıyla birlikte fiyatlar görece yükselmiştir. Ancak sütçülüğü gelişmiş ve görece daha liberal ekonomilerde bile çiğ süt fiyatları basit piyasa mekanizmasına terk edilmemiş; sadece fiyat kontrolü yoluyla değil; üreticinin örgütlenmesi, verimin artırılması, bol ve kaliteli yem temini, nesil ıslahı ve sağlık hizmetleri gibi birbiriyle ilişkili politikalar arasında uyum sağlanarak üretici korunmuştur.

4.2.3.1 TSEK – Üreticinin Teşkilatlandırılması ve Kooperatiflerle Olan İlişkiler

TSEK kuruluşundan itibaren süt üreticisinin örgütlenmesi gerekliliğini savunmuştur. 227 Sayılı Kuruluş Kanunu’nda da, daha sonra bu kanunun yerini alan 233 sayılı Kanun Hükmünde Kararname çerçevesinde belirlenen kurumun ana statüsünde de süt üreticilerinin kooperatif gibi bir organizasyon içerisinde birlik olmaları hedeflenmiştir. Kurum ilkel ve verimsiz halde bulunan süt üretiminin ve kalitesinin artırılması için küçük üreticilerin parasal yönden oldukça yetersiz olması nedeniyle kooperatifleşmeyi teşvik etmiş; gelişmiş ülkeleri dikkate alarak üreticilerin ancak birlikler halinde bu sorunları aşabileceğini düşünmüştür. Bunun önemini anlayan bazı ülkelerdeki üreticiler çeşitli örgütlenmelere giderek büyük ve modern işletmeler kurmuşlardır. Örneğin ABD’de Utah Eyaletinde üreticiler kendi aralarında ve her köyde meydana getirdikleri tek bir sağımhane ve soğutma binasından, nöbetle ve ortaklaşa yararlanmak suretiyle sağım yaparak sütlerini soğutup satabildikleri ortak sağım yerleri (Community Barns) kurmuşlardır.¹⁹⁸

Belirli bir ürün üzerinde çalışan kooperatifin o ürünün piyasasını düzenleyebilmesi ve çiftçiye iyi bir fiyat verebilmesi için ürünün en az %60-70’ini toptancı düzeyde pazarlaması gereklidir.¹⁹⁹ Nitekim 80’li yıllarda Almanya’da süt pazarının %79’u, Danimarka’da süt üretiminin %91’i, Norveç ve İsveç’te ise süt ve süt ürünleri pazarının tamamı kooperatiflere ait olmakla birlikte; söz konusu ülkelerde

¹⁹⁷ Mogens Hansen, “Süt Sektörünün Genel Sorunları ve Çözüm Önerileri”, **Türkiye 1. Besi ve Süt Hayvancılığı Sempozyumu**, İzmir, 2-3 Aralık 1999, s.107.

¹⁹⁸ TSEK, *Atatürk’ün Doğumunun Yüzüncü Yılında Türkiye’de Süt Sanayii*, s.119.

¹⁹⁹ TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, **Yıllık ’78**, Ankara, 1978, s.37.

kooperatif sayıları zaman zaman azalma gösterse de sanayi etkinliklerindeki payları giderek artmıştır.²⁰⁰ Ayrıca sütün kooperatifler kanalıyla pazarlanmasıyla aracı oluşumlar azalmış; alım fiyatlarında üretici payları son derece yüksek olmuş ve süt ve mamulleri fiyatları da tüketici lehine oluşmuştur.

Türkiye’de de üreticinin içerisinde bulunduğu olumsuz koşullar ve ilgili sanayinin önemli kısmının atıl kapasite ile çalışması kooperatifçiliğin önemini bir kez daha hatırlatmıştır. Öyle ki 1978 yılında toplanan 1. Sütçülük Kongresi’nde üreticinin kooperatifler halinde örgütlenmesi, mevcut kooperatiflerin daha etkin hale gelebilmesi için devlet yardımlarının artırılması, üretim kooperatiflerinin süt toplama merkezi karakterinde oluşturularak büyük yatırımlarla açılan süt fabrikalarının tam kapasite ile çalışması gibi önlemlerden bahsedilmiştir.²⁰¹ Bu noktada TSEK; elinde bulunan soğutma tanklarını sadece kooperatifler emrine vermiş; kooperatifler bu soğutma tanklarında üyelerinin sütlerini soğutarak bozulmalarını önlemiş ve bu sayede hammadde kalitesi sağlanmış; Kurum kooperatiflerin işletmelerine teslim ettiği her litre süt için “Kooperatif Primi” adı altında ödeme yapmış; Kooperatifler soğutma tanklarının çalıştırma giderlerini kendileri karşıladıkları takdirde yine işletmelere teslim ettikleri litre süt başına Kurumca kendilerine “Soğutma Primi” ödenmiş; işletmeler üreticilerine dağıttıkları avanslarda kooperatifleri bir özel kişi kabul edip, avansların süt olarak geri alınmasında üreticilerini ayrı ayrı izlemeden bu işi tümüyle kooperatif yönetimine bırakmıştır.²⁰²

TSEK’in kuruluş kanununda, kurumun gerektiği hallerde işletmelerini sadece kooperatiflere gerçek ve rayiç bedel üzerinden devredebileceği belirtilmiştir. Dolayısıyla kuruluş dönemi için TSEK kooperatiflerin yalnızca süt toplama merkezi karakterinde değil; kendi sütünü işleyen kuruluşlar olmalarını hedeflemiştir. Ayrıca bünyesinde kooperatiflerin önemli payları bulunan sütçülük işletmelerinin sermaye ve

²⁰⁰ Ziya Gökalp Mülayim ve Cemal Taluğ, “Hayvancılık Yayımlarında Kooperatiflerin Yeri ve Önemi”, **İkinci Hayvancılık Kongresi**, Ankara: TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, 17-19 Haziran 1991, s.369.

²⁰¹ TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, **Çalışma Raporu 21. Dönem**, Ankara, 1975, s.48.

²⁰² TSEK, Atatürk’ün Doğumunun Yüzüncü Yılında Türkiye’de Süt Sanayii, s.120.

yönetimlerine iştirak edilmiştir. Kurum bunlara ek olarak merkez örgütü içerisinde ayrıca bir şube kurarak üretici örgütlenmesini sağlamaya çalışmıştır.²⁰³

Türkiye kooperatifçiliğinin niteliği halktan, tabandan gelen bir hareketten çok, üstten yani devlet öncülüğünde belirlenmiş; dolayısıyla bu yapısal sorun kooperatiflerin piyasada kendi ayakları üzerinde durmalarını engelleyerek onları devlete bağımlı yarı kamu nitelikli örgütler haline getirmiştir.²⁰⁴ Ancak çalışmanın esas konusu olmadığından sadece TSEK kuruluşu sonrasında süt endüstrisi alanındaki kooperatifleşme ele alınarak kurumun görevini yerine getirip getirmediği tartışılacaktır. 1965'ten 1971'e kadar Ticaret Kanununa göre süt ve mamulleri ile ilgili 26 adet kooperatif kurulmuş; dönem boyunca toplamda 55 adet kooperatif ve şirket artışının getirdiği net 38.535.000 liralık sermaye artışının %99,8'i şirketlerin; geri kalan sadece %0,2'lik pay kooperatiflerin olmuştur.²⁰⁵ 1968'den itibaren muhtelif yıllarda süt ve mamulleri ile ilgili çok yönlü kooperatifler olarak Köy Kalkınma Kooperatifleri kurulmuştur.

Tablo 12: Sütün Pazarlanması ve İşlenmesi ile İlgili Köy Kalkınma Kooperatifleri Sayısı ve Devletten Aldığı Karşılıksız Yardımlar

Yıllar	Süt Toplama Merkezi	Devletten Aldığı Karşılıksız Yardım (TL)	Soğuk Depo	Mandıra	Devletten Aldığı Karşılıksız Yardım (TL)	Pastörize Tereyağı Tesisi	Devletten Aldığı Karşılıksız Yardım (TL)	Toplam
1968	2	74.950	2	10	214.080	-		14
1969	-		7	40	1.260.000	-		47
1970	-		1	21	924.000	2	400.000	24
1971	-		3	5	300.000	-		8
1972	-		-	7	440.000	-		7
1973	-		-	-		-		29
Toplam	2		13	83		2		129

Kaynak: Güneş, ss.8-20.

Süt ve mamullerinin pazarlanmasında söz konusu dönem boyunca oldukça yavaş bir kooperatifleşme hareketi görülmüştür. Devletten karşılıksız yardım alan köy

²⁰³ TSEK, *Türkiye Süt Endüstrisi Kurumu 15. Yıl*, s.65.

²⁰⁴ Necdet Bilgin ve Şaban Tanıyıcı, "Türkiye'de Kooperatif ve Devlet İlişkilerinin Tarihi Gelişimi", **Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi İİBF Dergisi**, Sayı.15 (Aralık 2008), ss.136-159.

²⁰⁵ Güneş, s.5.

kalkınma kooperatiflerinin sayısı 1969'dan sonra azalma göstermiştir. Bu kooperatiflerin aldıkları kredi miktarı da 1967-1969 arası artış göstermiş; 1969 sonrasında sürekli düşerek 1971 yılında 333.000 TL'ye gerilemiştir.²⁰⁶ Ayrıca Ziraat Bankası tarafından Tarım Kredi Kooperatiflerine süt toplama merkezleri için verilen krediler 1968'de 85.932.400 TL iken 1969'da 176.394.000 TL'ye çıkmış; sonrasında ise sürekli azalarak 1972 yılında 118.357.410 TL'ye gerilemiştir.²⁰⁷

Dönemin Köy İşleri ve Kooperatifler Bakanlığınca sağlanan hibe ve kredi biçimindeki mali yardımlarla projeli olarak gerçekleştirilen yatırımlar içerisinde süt işleme tesisleri de yer almış; 1978'e kadar 167 adet küçük kapasiteli mandıra ve 3 adet süt fabrikası kurulmuştur.²⁰⁸ Ayrıca 1979 yılı sonuna kadar ilgili bakanlık tarafından köy kalkınma kooperatiflerine 109 adet besicilik projesi, 77 adet süt inekçiliği projesi için yardım yapılmışsa da uygulamada bu tesis ve projelerin önemli bir bölümünün istenilen düzeyde yürütülemediği hatta mandıraların birçoğunun işletmeye dahi açılmamıştır.²⁰⁹

Görüldüğü gibi TSEK'in uyguladığı teşvik politikaları etkili ve yeterli olmamıştır. Kooperatifçilikte gelişmiş ülkelere bakıldığında tabandan gelen hareketin devlet desteği ile sürekli büyüyerek ve üst örgütlenmelerini de tamamlayarak piyasada ciddi bir güç haline geldikleri görülmektedir. Türkiye'de ise 1971 yılında kurulan Köy Kooperatifleri Merkez Birliği, 12 Eylül 1980 darbesiyle birlikte kapatılmıştır. TSEK bir süt pazarlama kooperatifi olmadığı halde süt piyasasını düzenleyen kamu kuruluşu olarak kabul edilirse; kuruluşundan itibaren sahip olduğu pazar payının %20'ler civarında olduğu görülür ve etkin bir kooperatif işlevi görmediği söylenebilir. Ayrıca kurum süt fiyatlarının belli bir düzeyden aşağı düşmesini önlemiş ve piyasayı bir ölçüde kontrol etmiş olsa da üretime yön verme noktasında üreticiyi bilgilendirmemiş; dolayısıyla kooperatifleşmeyi teşvik edemediği gibi üreticinin kooperatif tarzı örgütlenme ihtiyacını da ortadan kaldırmamıştır. Nitekim kuruluş kanununda kurum işletmelerinin yalnızca kooperatiflere rayiç bedeli üzerinden devredilebileceği yer olsa da TSEK'in iştiraki olduğu dönemde içerisinde ciddi oranda kooperatif payları bulunan

²⁰⁶ Güneş, s.21.

²⁰⁷ Güneş s.19.

²⁰⁸ Ziya G. Mülayim, "Sütçülük Kooperatifleri", **Türkiye 4. Sütçülük Kongresi Bildirisi** Aktaran: Mülayim ve Taluğ, s.370.

²⁰⁹ Mülayim ve Taluğ, s.370.

Turhal Süt San. A.Ş. ve Konya ve Civarı Süt San. A.Ş.'nin kooperatif payları zamanla azalmış ve 1981 yılında bu maddenin aksine TSEK'e devri gündeme gelmiştir.

4.2.4. TSEK Ürünleri ve Maliyetler

TSEK fabrikaların faaliyete geçişiyle beraber ilk etapta pastörize süt, yoğurt, ayran, tereyağı, kaşar peyniri ve beyaz peynir üretmiştir. Ancak fabrikalar kendi içerisinde değerlendirilse üretime pastörize süt ve tereyağı ile başlanmış; diğer ürünler yıl içerisinde üretilmeye başlanmıştır. Bu ürünleri zaman içerisinde süttozu, meyveli yoğurt, tulum peyniri, dondurma, bebek maması, meyveli süt, diyet süt gibi ürünler izlemiştir.

Tablo 13: TSEK Üretim Verileri

Yıllar	Pastörize Süt (lt)	Yoğurt (kg)	Ayran (kg)	Tereyağı	Kaşar Peyniri	Beyaz Peynir	Süttozu	Dondurma
1969	5.488.155	2.357.800	1.636.300	94.400	8.900	341.700	-	
1970	7.297.476	5.212.200	2.937.000	209.400	54.200	209.400	215.000	21.700
1971	9.508.932	6.926.000	2.987.000	154.100	81.100	93.000	201.600	14.300
1972	11.781.262	7.620.000	2.642.900	214.800	75.600	4.600	252.200	12.400
1973	11.886.893	5.721.900	2.599.700	120.200	137.700	1.300	108.700	9.700
1974	11.768.544	5.201.500	1.565.700	170.600	235.100	42.200	132.400	28.400
1975	11.415.825	5.674.200	2.191.000	336.900	1.095.600	74.800	357.800	51.900
1976	11.688.155	6.607.400	2.692.000	531.800	1.501.000	1.417.300	706.500	47.100
1977	11.264.951	7.050.000	3.330.900	564.700	1.664.400	3.767.200	716.600	37.200
1978*	13.656.100	6.125.950	-	-	-	-	-	-
1979*	19.178.720	9.410.720	-	-	-	-	-	-
1980*	19.102.070	8.575.150	-	-	-	-	-	-
1981*	20.872.010	9.505.160	-	-	-	-	-	-
1982*	25.721.640	11.917.080	-	-	-	-	-	-
1983*	37.048.200	16.079.280	-	580.000	-	-	-	-
1984	38.000.000	18.076.000	-	663.000	-	-	-	-
1985	43.110.000	19.519.000	-	556.000	1.815.000	3.737.000	146.000	-
1986	47.295.780	24.794.000	-	757.000	2.158.000	5.751.000	-	-
1987	51.541.000	26.083.590	-	-	-	3.830.983	-	-
1988*	60.819.200	19.218.500	-	575.000	1.055.000	3.749.000	-	-
1989	72.998.000	22.285.000	-	706.000	1.428.000	3.965.000	-	-
1990*	87.903.600	24.521.650	-	691.000	1.947.000	4.426.000	-	-
1991*	87.013.650	24.695.900	-	745.000	1.600.000	2.886.000	-	-
1992*	105.818.200	28.526.850	-	749.000	1.818.000	3.069.000	-	-
1993*	100.114.700	31.235.800	-	803.000	1.675.000	2.169.000	-	-
1994	69.840.000	37.501.150	-	-	-	-	-	-
1995	39.888.000	22.181.600	-	-	-	-	-	-

Kaynak: Tablo TSEK “Türkiye Süt Endüstrisi Kurumu 15. Yıl” yayını ve yıllık KİT Raporları incelenerek oluşturulmuştur.

* İşaretli yıllar toplam KİT üretimi verileri ve bunlar içerisinde kurumun çiğ süt alımlarındaki payı dikkate alınarak hesaplanmıştır ve yaklaşık değerleri ifade etmektedir.

TSEK ürünleri arasında en büyük üretim hacmine ve sürekliliğe sahip olan mahsul pastörize süttür. Pastörizasyon; sütün doğal ve biyolojik özelliklerine fazla zarar vermeden, patojen bakterilerin tamamının, diğer saprofit bakterilerin de büyük

çoğunluğunun sıcaklıkla yok edilip soğutulması suretiyle daha dayanıklı hale getirilmesi işlemidir.²¹⁰ Üretim verileri doğrultusunda pastörize süt üretiminde yıllar itibariyle önemli bir dalgalanma yaşanmamış; üretim genellikle artış eğiliminde olmuştur. Kurum zaman zaman hedeflenen pastörize süt üretiminin altında kalsa da; genellikle planlanan miktarın üzerinde bir üretim hacmine sahip olmuştur. Ancak yine de 1985 yılı itibariyle kurumun kapasiteden yararlanma oranının sütte % 38'de kalması, üretimin olması gereken düzeyde olmadığına işarettir. Üretim miktarının belirlenmesinde çiğ süt alım miktarı belirleyici olmuştur. Ancak veriler incelendiğinde çiğ süt alım miktarının düştüğü yıllarda bunun yansıması pastörize süt üretiminin artmaması şeklinde olmuş; üretim azalmaları genellikle diğer süt mamullerinde görülmüştür. Nitekim 1987 yılında süt ve yoğurt üretiminde önceki yıllara göre belirli artışlar olmasına rağmen; çiğ süt alımında bir önceki yıla oranla yaklaşık olarak % 16 oranında ve 26 milyon lt. tutarındaki azalma sonucu diğer süt ürünlerinde ciddi azalmalar görülmüştür. Pastörize sütün temel süt ürünlerinin başında gelmesi ve diğer ürünlere oranla daha karlı görünmesi (farklı bir ifadeyle daha az zarar getirmesi) nedeniyle kurumun bu mamule ağırlık verdiği söylenebilir. Nitekim ilk madde ve malzeme, işçilik ve genel imalat giderlerinden oluşan birim maliyetlerde 1986 yılında beyaz peynirde %35 oranında artış görülmüş; kurum 1987 yılında bu mamulün üretimini ciddi ölçüde düşürmüştür.²¹¹ Birim maliyetler pastörize sütte de artış gösterse de görece pahalı bir yatırım olan pastörize süt üretiminde tesisin masraflarını karşılayabilmek için sürekli çalışır vaziyette olması zorunluluğu pastörize süt üretiminin devamlılığını açıklamaktadır.²¹² Ayrıca dönüştürme faktörü; yani birim hammaddeden (sütten) elde edilecek birim mamul değerlerine bakıldığında dönem itibariyle en yüksek değer 0,99-1.00 aralığıyla pastörize sütte olduğu görülmektedir.²¹³ Dolayısıyla fabrikalar çiğ sütün büyük bir kısmını bu alanda kullanarak yüksek üretim değerleri sağlamak istemişlerdir.

Diğer endüstri kuruluşlarının üretim hacimleri de kurumun üretim politikasında önemli bir etkidir. Nitekim 1987 yılında İstanbul'da önemli bir pazara sahip olan

²¹⁰ TSEK, *Atatürk'ün Doğumunun Yüzüncü Yılında Türkiye'de Süt Sanayii*, s.30.

²¹¹ TBMM, *Kamu İktisadi Teşebbüslerinin Denetimine Ait 1986 Yılı Komisyon Raporu*, s.758.

²¹² TSEK, *Atatürk'ün Doğumunun Yüzüncü Yılında Türkiye'de Süt Sanayii*, s.34.

²¹³ Kaptan, s.76.

Gülüm Süt olarak bilinen DİSÜTAŞ'ın kapanması üzerine TSEK; çiğ süt alım miktarının azalmasına rağmen pastörize şişe süt üretimini ciddi oranda artırmıştır.²¹⁴

Zaman zaman pastörize süt üretiminde birtakım aksaklıklarla karşılaşmıştır. Örneğin 1972 yılı içerisinde homojenize makinesinin arızalanması sebebiyle sütler homojenize edilememiş; arıza giderilinceye kadar mamuller homojenize edilmeden, üzerinde bir kaymak tabakası ile halka arz edilmiştir.²¹⁵ Bu da kalori ve besin değeri açısından zengin olan kaymağın kaybına veya gerektiği gibi faydalanılamamasına neden olmuştur.

Üretim aşamasındaki eksiklikler nedeniyle pastörize süt arzında ciddi sorunlarla karşılaşmıştır. 1989 yılında gazetede yayınlanan habere göre şişelenmiş pastörize sütün içerisinde böcek yumurtası çıkmış; bunun üzerine Bakırköy Belediye Başkanı Yenibosna'daki fabrikayı ve Bakırköy'deki satış mağazasını denetleyerek pastörize süt dolum tesisinin üzerinin açık olduğunu şaşkınlıkla ifade etmiş; fabrikaya iade mal getiren bir kamyon da incelenerek içerisinde böcek olan dolu süt şişeleri tespit edilmiştir.²¹⁶ Özelleştirme tartışmalarının yoğunlaştığı dönemde çıkan bir haber olması nedeniyle doğruluğu tam olarak tespit edilemese de süt dolum tesisinin üzerinin açık olmasının ciddi sorunlara yol açabileceği açıktır.

İçme sütü olarak kurum bünyesinde üretilen diğer bir ürün de sterilize kutu sütler olmuştur. Belli bir sıcaklığa kadar ısıtılarak tüm mikroorganizmalardan arındırılmış, homojenize olmuş, oda sıcaklığında uzun süre bozulmadan saklanabilen ve saklama esnasında nitelik değiştirmeyen içme sütüne “sterilize süt” denilmektedir.²¹⁷ Tanımdan da anlaşılacağı gibi ulaşım koşullarının üst düzey teknolojiye dayanmadığı yıllarda uzun ömürlü olması sterilize sütün en önemli özelliği olmakla beraber; sterilizasyon işleminin sütün kalitesi ve besin değerinde kayba neden olup olmadığı günümüzde dahi tartışılmaktadır. TSEK'in sterilize içme sütü üretimine geçmesinde de ulaşım faktörü etkili olmuştur. Ayrıca özel süt endüstrisi kuruluşlarının bir süredir

²¹⁴ **Cumhuriyet**, “Meydan SEK’e Kaldı”, 16.08.1987, s.11.

²¹⁵ **Milliyet**, “Türkiye Süt Endüstrisi Kurumu İstanbul Süt ve Mamulleri Sanayii Müessesesi Müdürlüğü Önemli Duyuru”, 21.02.1972, s.2

²¹⁶ **Hürriyet**, “SEK Sütünde Böcek Yumurtası”, 03.12.1989, s.9; **Hürriyet**, “Aktuna’dan SEK’e Baskın”, 05.12.1989, s.17.

²¹⁷ TSEK, *Türkiye Süt Endüstrisi Kurumu 15. Yıl*, s.35.

sterilize süt üretmesi ve bu alanda kapasitelerini oldukça artırması; kurumu özel sektörle rekabet alanını genişletmek zorunda bırakmıştır. Nitekim kuruma baēlı Bolu Süt Fabrikası'nda 1979 yılı itibariyle sterilize süt üretimine başlanmış; ürün bulunduēu yörede ve Ankara civarında pazarlanmıştır.²¹⁸ Ancak kurum genellikle program bedellerine ulaşamamış; sterilize süt üretimi hedeflenenden oldukça az miktarlarda gerçekleşmiştir.*

Yoēurt retiminde ise önemli dalgalanmalar görülmemiş; üretim iē süt alımına paralel şekilde 1973 ve 1978 yıllarında düşme göstererek; diēer yıllarda artış eēiliminde olmuştur. TSEK 1985 yılında kamu kuruluşlarına pazarladığı yoēurt üretiminde kapasitesini artırarak perakende piyasaya girme kararı almıştır.²¹⁹ 1986 yılında görülen önemli artış bir ölçüde bununla açıklanabilir.

Peynir üretimine bakıldığında kaşar peyniri üretiminin beyaz peynire kıyasla daha istikrarlı olduēu sylenabilir. Nitekim beyaz peynir üretimi bazı dönemlerde ciddi düşüşler göstermiş; faaliyet raporlarında üretimde fire ve zayıat fazlalığına paralel maliyetlerin sürekli arttığı ve peynir imhalarının derhal önlenmesi gerektiēi belirtilmiştir.²²⁰ Nitekim 1987 yılında planlanan yalnızca %79'u tutarında bir üretim gerçekleşmiş; kurum kısa vadede çözüm üretememiştir.²²¹ üretimde görülen bu zayıat sütün pıhtılaşması için gerekli olan mayanın kalitesizliği, pastörizasyona gereken önemin verilmemesi ve dönem itibariyle "starter kültür"*** kullanımının mevcut olmamasıyla açıklanabilir.²²² Nitekim retim aşamasındaki mevcut eksiklikler sık sık tüketicici şikayetlerine neden olmuştur. TSEK'e baēlı Trabzon Süt Fabrikası ile ilgili gelen şikayet dikkate deēerdir.²²³

"Fabrikada kaliteli ve randımanlı peynir üretilmesi için %3,5 ve üzeri yaēlı sütlerin işlenmesi gerekmektedir. Gıda Nizamnamesi'ne göre böyle olması gerekir. Ancak Trabzon Süt

²¹⁸ TSEK, *Türkiye Süt Endüstrisi Kurumu 15. Yıl*, s.35.

* rneēin 1986 yılında sterilize sütte planlanan miktara ulaşamamış; gerçekleşme oranı yalnızca %68'de kalmıştır.

²¹⁹ Cumhuriyet, "SEK Yoēurdu Piyasaya Verilecek", 23.09.1985, s.11.

²²⁰ TBMM, *Kamu İktisadi Teşebbüslerinin Denetimine Ait 1986 Yılı Komisyon Raporu*, s.759.

²²¹ T.C. Başbakanlık Yüksek Denetleme Kurulu, **Kamu İktisadi Teşebbüsleri Genel Raporu 1987**, Ankara 1989, s.96.

*** Starter Kültür: Sütte bulunan zararlı mikroorganizmaların gelişimini sınırlamak, ürüne özgü tat-aroma ve yapı oluşumunu saēlamak amacıyla süte katılan yararlı mikroorganizmalar.

²²² TSEK, *Atatürk'n Doēumunun Yüzüncü Yılında Türkiye'de Süt Sanayii*, s.55.

²²³ Hürriyet, "Yaēsız ve Kalitesiz Peynirlerin Hikayesi", 01.09.1980, s.5.

Fabrikası'nda %1,5-2 yağ oranlı sütler işlenmektedir. Bunlar su karışmış sütlerdir. Bu da günde 210.000 TL'ye tekabül eder. Yani fabrikanın süt alımından günlük zararı budur. Böyle süttten üretilen peynir ise kalitesiz ve düşük randımanlı olmaktadır. Randıman düşüklüğünü genel müdürlüğe belli etmemek için imal edilen yağsız ve kalitesiz peynirler günlük olarak, naylon torbalarda satılmaktadır. Yani bir kilo peynir, yarım kilosu su olarak vatandaşa satılmaktadır. Halbuki peynirin kaliteli olması için yağlı süttten yapılması ve imal edildikten sonra da en az 45 gün soğuk depolarda olgunlaşmaya bırakılması gerekmektedir. Bu hususlar genel müdürlüğe gerek sözlü gerekse yazılı şekilde bildirildiği halde cezalandırılanlar başkaları olmuştur. Örneğin bu haksızlıklara fabrikanın ticaret ve imalat şefleri devamlı karşı çıktıkları halde, menfaat çevreleri ağır basmış; bu kişiler çeşitli suçlamalarla ceza alarak doğuya sürgüne gönderilmişlerdir. Fabrika müdürü ve genel müdürlüğün takdirini kazanmak için bu çevreler fabrikayı tam kapasite ile çalıştıyormuş gibi göstererek süt yerine su alımına göz yummuştur.”

Tüketici şikâyeti olmasına rağmen bütün bu söylemler laboratuvar raporlarına dayandırılmıştır. Dolayısıyla peynir kalitesizliği salt teknolojik eksikliklere değil; kurumun yönetim mekanizmasından kaynaklanan ve bütün üretilen mamullere de yansıyan sorunlara bağlı olarak açıklanabilir. Yine TSEK eski genel müdürü Orhan Kükrekol'un Türkiye'de üretilen yahut ithal edilen kaşar peynirlerinin içeriğinde önemli miktarda patates olduğunu genel müdürlüğü sırasında yaptığı çalışmalarla tespit ettiğini ileri sürmesi dikkate değerdir.²²⁴

Süt üretiminin bölge ve mevsimlere göre çeşitlilik gösterdiği Türkiye'de, sütteki suyun tamamına yakın bir kısmının buharlaştırılmasıyla elde edilen süt tozu son derece önemli bir ürün olmuştur. Ancak kurumun sahip olduğu tek süttözu üretebilen fabrikası Kars işletmesi 1986'da özel teşebbüse kiralanmış; TSEK ihtiyaç duyduğu süttözünü dahi piyasadan sağlamak zorunda bırakılmıştır.²²⁵

Tereyağı üretimi ise yıllara göre dalgalanma göstermemekle birlikte sınırlı seviyede kalmıştır. Ayrıca kurum kendi ürettiği tereyağı dışında Romanya ve Hollanda'dan ithal ettiği tereyağları TSEK müessese ve fabrikaları, Belediye Tanzim

²²⁴ Cumhuriyet, “İthal Peynirin Çoğu Patates”, 18.04.1984, s.9.

²²⁵ TBMM, Kamu İktisadi Teşebbüslerinin Denetimine Ait 1986 Yılı Komisyon Raporu, s.758.

Satış Mağazaları, Ordu Pazarı, AOÇ Ankara Satış Mağazaları ve EBK'da satışa sunmuştur.²²⁶

TSEK üretim verileri bu şekilde olmakla birlikte; kuruma ait hangi fabrikada hangi mamul üretildiğine de kısaca bakılırsa; şişede pastörize içe sütü; Kars, Adana, İzmir, İstanbul, Lalahan, Diyarbakır, Trabzon, Erzurum, Yatağan, Bolu ve Eskişehir işletmelerinde üretilmiş; Bolu, Lalahan ve İstanbul işletmelerinde ayrıca kutuda sterilize içme sütü üretilmiş; diğer 22 işletmede peynir, tereyağı ve yoğurt üretimi yapılmış; pastörize ve sterilize içme sütü üreten işletmelerde ayrıca çeşitli peynir, tereyağı, yoğurt ve ayran da imal edilmiş ve İstanbul işletmesi bünyesinde ayrıca mama fabrikası bünyesinde mama üretimi de yapılmıştır.²²⁷

TSEK üretiminin modernizasyonu için zaman zaman devlet teşviklerinden yararlanılmıştır. Örneğin Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı Teşvik Uygulama Dairesi tarafından kurumun İstanbul Bakırköy'deki tesisinin modernizasyon çalışmaları için 1991 yılında 3.596 milyon TL yatırım yapılmıştır.²²⁸ Ancak 1988-1992 arasında kuruma verilen tek teşvik uygulaması budur. Bu noktada belirtilmesi gereken bir diğer konu kurumun fabrikaları arasında bölgesel ayrımcılık yapılmasıdır. Gerek farklı tarihlerde yapılan toplantılar gerekse fabrikayı yakından tanıyan kişiler/yöneticiler ile yapılan görüşmeler, TSEK'in personel, araç-gereç ve finansman kaynaklarının tahsisinde öncelikle İstanbul Fabrikası'nı desteklediğini; Kars Fabrikası'nın her zaman "üvey evlat" muamelesi gördüğünü ortaya koymuş; örneğin İstanbul'a kıyasla zor iklim ve pazar koşullarına sahip Kars Fabrikası'nda süt toplamada kullanılan araçların sayısı ve nitelik bakımından gerçekten "içler acısı" durumda olduğunu göstermiştir.²²⁹ Nitekim nüfus başına düşen sütün çok daha fazla olduğu, başka alanlarda istihdam olanaklarının sınırlı olduğu bu bölgede üreticiler hiçbir zaman memnun olmamış; fabrika genellikle düşük kapasitede faaliyet göstermiştir.

TSEK fabrikaların teknolojik düzeyi hakkında ise detaylı bilgiye rastlanılmamıştır. Ancak kuruluş dönemi dikkate alınırsa kurum, fabrikalarda

²²⁶ **Milliyet**, "İthal Malı", 27.10.1974, s.1.

²²⁷ TBMM, *Kamu İktisadi Teşebbüslerinin Denetimine Ait 1986 Yılı Komisyon Raporu*, s.757-758.

²²⁸ Yaygın, s.78.

²²⁹ Saltık, 75.

kullanılacak makine ve teçhizatların önemli bir kısmını Avrupa ülkelerinden ithal etmiştir.²³⁰ Nitekim Edirne-Havsa işletmesinin teçhizatlarının önemli bir kısmı Macaristan ve İtalya'dan ithal edilmesi ve gerektiği durumlarda yurt dışından yedek parça temin edilmesi de bunu doğrular niteliktedir.²³¹ Kurum fabrikaları mamul kalitesi bakımından kıyaslandığında ise İzmir Süt ve Mamulleri Fabrikası'nın açık ara önde olduğu görülmektedir. Öyle ki işletmenin yoğurt, kaşar peyniri, tereyağı, pastörize süt ve ayran ürünlerine Türk Standartları Enstitüsü tarafından "Kalite Belgesi" verilmiştir.²³² Nitekim teknoloji süt mamullerinin kalitesinde başat role sahip olduğu gibi; fabrikaların çevreyle olan ilişkisinde de önemli bir belirleyicidir. Süt endüstrisinde ekolojik dengeye zarar verilmemesi için atıkların civardaki akarsulara verilmesi ya da kanalizasyon yoluyla atılması gereklidir.²³³ Ancak TSEK kaynaklarında atık ve arıtım sistemine dair bilgi bulunmamakla beraber bu konuda bulunan tek kaynak Burdur Süt Fabrikası faaliyetleri nedeniyle Burdur Gölü'nün kirlenmesi olmuştur.²³⁴

4.2.5. TSEK Mamullerinin Ambalajlanması

Süt endüstrisinde ambalaj malzemeleri ve yöntemi ürün kalitesi ve dayanıklılığı noktasında kilit role sahiptir. TSEK dönemin pazarlama koşulları ve AET ülkelerinin tüketici lehine aldığı önlemleri dikkate alarak; mamullerini kapalı ambalajlı, ürünün içeriğini, miktarını ve kalitesi ile fiyatını bildiren etiketli paketler içerisinde tüketiciye sunmak için gerekli paketleme makinelerini ithal etmiştir.²³⁵ Ayrıca kurum tereyağı, yoğurt, mama gibi ürünlerin ambalajlanmasında kullanılacak malzemeleri ve miktarını liste halinde gazetelerde yayınlamış; ihale usulüyle alımlar gerçekleştirmiştir.²³⁶ Tereyağı, pastörize süt, yoğurt gibi önemli mamullerin ambalajlanması doldurma ve kapatma işlemi yapan makinelerle gerçekleştirmiştir. Genel olarak ambalajlamada çok küçük porsiyonlardan büyük kilolara varan çeşitlilik söz konusu olsa da beyaz peynir 1970'li yılların sonlarına kadar büyük porsiyonlar

²³⁰ **Milliyet**, "Türkiye Süt Endüstrisi Kurumundan Nakliye İlanı", 25.05.1966, s.6.

²³¹ Gülşahidan Durucan, "Kamu İktisadi Teşebbüslerinin Özelleştirilmesi ve SEK Süt Endüstrisi A.Ş. Edirne/Havsa İşletmesi İncelemesi", (**Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul Üniversitesi SBE, 1994) , s.137.

²³² TSEK, *Türkiye Süt Endüstrisi Kurumu 15. Yıl*, s.26-27.

²³³ Kaptan, s.3.

²³⁴ TBMM, Tutanak Dergisi, 1994, <http://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d19/c069/tbmm19069023.pdf> (19.06.2014), s.91.

²³⁵ TSEK, *Türkiye Süt Endüstrisi Kurumu 15. Yıl*, s.59.

²³⁶ **Hürriyet**, "TSEK Genel Müdürlüğünden Alüminyum Folyo Satın Alınacaktır", 25.03.1983, s.11.

halinde halka sunulmuş; alım gücünün düşüklüğü karşısında kurum üretimini revize ederek küçük poşetler içerisinde peynir satışına başlamıştır.

TSEK ürettiği pastörize sütün önemli kısmını 250 ve 500 ml halinde şişeleyerek, daha büyük porsiyonlarını ise 500-1000 ml. lik vakumlu poşetler içerisinde satmıştır.²³⁷ Pastörize süt ve ayran ambalajı olarak kullanılan bu şişeler Türkiye’de uzun süredir üretilmektedir ve kurum bunları iç pazardan temin etmiştir.²³⁸ Pastörize sütler doldurma ve üzerini kapatma işlemi yapan makinelerle doldurulmuştur.²³⁹ Doldurulan şişe sütler satış bölgelerine plastikten yapılmış ve 15 şişe kapasitede süt taşıma kasalarıyla taşınmıştır.²⁴⁰

TSEK 1979 yılında Bolu Süt Fabrikası’nda sterilize süt üretmeye başlayınca dek içme sütü olarak sadece pastörize süt üretmiş; diğer özel süt endüstrisi kuruluşları ise yalnızca sterilize süt üretimine yönelerek ürettikleri sütleri kutulayarak satmıştır. Bu noktada bu ambalajlama yöntemleri kısaca kıyaslanırsa:²⁴¹

a. Cam Şişeler: Şeffaf olduklarından içerisinde mamulün durumu görülebilir ve tüketiciye güven sağlar. Yerlidir ve iyi bir toplama organizasyonu ve uygun bir yıkama makinesiyle 30-80 kez kullanılabilirler. Bu nedenle birim maliyetleri düşüktür. Diğer yandan kartona oranla ağırdır, kolay kırılır, ağzları alüminyum kapakla kapatılması gerekir. Satışlarda depozit alımını gerektirir ve müşteriden toplanması şarttır.

b. Karton Kutular: Tek yönlüdür; yani toplanmasına ve depozit alınmasına gerek yoktur. Hafiftirler; taşımada mamul miktarını artırır. Buna karşın şişelere oranla 3 kat daha pahalıdır. Ayrıca hammaddesindeki dışa bağımlı yanı önemlidir.

Fiyat hareketleri incelendiğinde kutu sütlerin fiyatının TSEK’in şişe sütlerinin neredeyse 2 katı civarında seyrettiği görülmekte; dolayısıyla tüketicinin kutu sütü içtikten sonra çöpe attığı ve geri kullanımı mümkün olmayan ambalajlar için büyük

²³⁷ TSEK, *Türkiye Süt Endüstrisi Kurumu*, s.14-15.

²³⁸ TSEK, *Atatürk’ün Doğumunun Yüzüncü Yılında Türkiye’de Süt Sanayii*, s.89.

²³⁹ TSEK, *Türkiye Süt Endüstrisi Kurumu 15. Yıl*, s.36.

²⁴⁰ TSEK, *Atatürk’ün Doğumunun Yüzüncü Yılında Türkiye’de Süt Sanayii*, s.92.

²⁴¹ TSEK, *Atatürk’ün Doğumunun Yüzüncü Yılında Türkiye’de Süt Sanayii*, S.102.

paralar ödediği; TSEK şişe sütleri için ödediği depozitoyu şişe tesliminde geri aldığı koşullarda dönem itibariyle kurumun pastörize şişe sütünün en ekonomik süt olduğunu söylemek mümkündür.²⁴² Ayrıca kutu ambalajların üretiminde bazı zamanlar ciddi düşüşler görülmüş; buna bağlı olarak özel kuruluşlarda üretim azalmaları yaşanırken; TSEK bunlardan etkilenmemiştir.²⁴³

Ancak şişe yoluyla ambalajlama zaman zaman kurum şişelerinin taklit edilmesiyle ciddi sorunlara yol açmıştır. Nitekim bazı çevreler kurumun şişelerine kendi kontrolsüz sütlerini doldurarak piyasaya sürmüş; kurum tüketiciyi yalnızca şişe üzerindeki değil; kapak üstündeki SEK harflerine de dikkat etmesi şeklinde uyarmıştır.²⁴⁴ Ayrıca şişe tesliminde ödenen depozito bedeli de sirkülasyonda bazı sorunlara yol açmış; örneğin Ankara’da faaliyet gösteren bazı bakkal ve marketler depozit bedellerine zam yapılacağı düşüncesiyle şişeleri bayilere iade etmeyerek stoklamış; kurumun piyasaya yeni şişe sürmesine rağmen şişelerin Ankara Lalahan Süt ve Mamulleri İşletmesi’ne dönüşünde yaşanan sıkıntılar nedeniyle bazı bölgelerde pastörize süt temini zorlaşmıştır.²⁴⁵ Dolayısıyla sirkülasyonda yaşanan sıkıntı kurum için üretim azalması; bundan doğan süt arzı açığını ise rakip şirket ve kurumların kapatması anlamına gelmektedir. Bunu bilen birtakım kuruluşlar dönem içerisinde çeşitli yöntemlere başvurarak pazar paylarını artırmaya çalışmışlardır. 1985 yılında kuruma ait süt kasası ve şişelerin toplatıldığı ve hatta şişelerin kırıldığı yönündeki haberler üzerine TSEK mahkemeye başvurmuş; Üsküdar İkinci Sulh Hukuk Mahkemesi kanalıyla yapılan tespitte Disütaş/Gülüm Süt firmasının kuruma ait 9932 adet süt kasasıyla, 250.000 adet süt şişesini piyasadan toplayıp kendisine ait bir çiftlikte depoladığı görülmüştür.²⁴⁶ Son olarak peynir çeşitlerinin ve süt şişelerinin genellikle bakkal ve şarküteri vitrinlerinde satışa sunulması tüketicilerin şüphesine yol açmış; dönemin bilim çevreleri kurumun şeffaf ve renksiz şişelerinin içerisinde ışığa duyarlı vitaminler içeren

²⁴² Meral Tamer, “Kutu Sütünü Her Alışımızda Ambalaj İçin de Azımsanamayacak Bir Para Ödüyöruz”, **Cumhuriyet**, 10.09.1983, s.9.

²⁴³ **Hürriyet**, “Poşet Süt Üretimi Azaldı”, 12.03.1979, s.3.

²⁴⁴ **Hürriyet**, “Süt Endüstrisi Kurumunun Şişeleri Taklit Ediliyor”, 08.09.1975, s.3.

²⁴⁵ **Milliyet**, “Kamuoyuna Duyuru”, 17.12.1987, s.9.

²⁴⁶ **Hürriyet**, “Kamuoyuna Duyuru”, 20.11.1985, s.7.

bu besinlerin güneşle temas etmelerine neden olup; besin değerlerini yitirmelerine neden olduğunu savunmuştur.²⁴⁷

Özetle TSEK ambalajlama konusunda gerekli teknolojiyi sağlama noktasında sıkıntı çekmemiş; ancak teknolojinin kullanımında ilgili personelin yetersizlikleri ve rekabet ortamında maruz kaldığı birtakım olumsuzluklar üretim hacmini ve kalitesini olumsuz etkilemiştir. Kurum ambalaj malzemesi temininde genellikle yerli üretime bağlı kalmayı tercih etmiş; maliyetleri düşük tutarak özel süt endüstrisi kuruluşları karşısında halka ucuz süt ürünleri temin etme uğraşında olmuştur.

4.2.6. Satış ve Pazarlama

TSEK kaynakları ve dönemin gazete ilanlarından da anlaşılacağı üzere kurum önce ilk kurulan fabrikalarda satış mağazaları açmıştır. Ancak artan fabrika sayısı ve üretim, ürünlerin daha geniş kitlelere ulaştırılması ihtiyacını doğurmuş; kurum bu amaçla gazetelere ilanlar verme yoluyla bayilik ve dağıtım çalışmalarına girişmiştir. Nitekim fabrika satış mağazalarında satış organizasyonunun düzensizliği, bakkalların TSEK ürünlerini kendileri için belirlenen kar oranından daha yüksek karlarla halka satması, belediyelerin bunları yeterince denetlememesi hem tüketicilerin hem de kurumun şikâyetlerine yol açmış; bunlara ek olarak piyasaya çok sayıda şirketin girerek rekabetin artması kurumu yalnızca kendi ürünlerinin satıldığı bir marketler dizisi açma eğilimine itmiştir. Nitekim kurum ürünlerin doğrudan ve daha ucuz bir şekilde tüketiciye ulaştırılması için 1987 yılında İzmir'in çeşitli semtlerinde süt marketi açacak olanlara faizsiz kredi vermeye başlamıştır.²⁴⁸ Ancak bu girişimle de pazarlama organizasyonunun kusursuz yapıldığını söylemek güçtür. Süt marketlerinin hızla çoğaldığı dönemde market sahiplerinin TSEK'in tarihi geçmiş ürünlerinin geri alınmasında yaşadığı sıkıntılar sık sık dönem basınına yansımıştır.²⁴⁹ Ayrıca kurum bunların dışında bazı belediyelerle anlaşma yaparak buralara ürünlerini Tanzim Satış

²⁴⁷ **Cumhuriyet**, "Süt ve Beyaz Peynir Gün Işığında Besin Değerinin Bir Bölümünü Yitirir", 24.03.1984, s.9.

²⁴⁸ **Milliyet**, "SEK'ten Faizsiz Kredi", 12.06.1987, s.5.

²⁴⁹ **Hürriyet**, "SEK Market Tuttu...", 25.07.1990, s.5.

Mağazalarında piyasa fiyatlarından ucuza, çok düşük bir kar payı ile satma hakkını da vermiştir.²⁵⁰

Kurumun dağıtım organizasyonuna da kısaca da değinilirse:²⁵¹

a. Dağıtım işi fişlerle haftalık, 15 günlük veya aylık olarak bedelleri tahsil edilecek şekilde (protokollü) müşterilerle yapıldığı gibi, kendilerinden yeterli teminat alınmış müşteri ve bayilere de yapılmıştır. İş çabuklaştırmak, kırtasiyeciliği azaltmak ve parayı hemen kullanılabilir hale getirmek için bakkal ve benzeri bayilere peşin bedelli dağıtım da yapılmıştır.

b. Büyük şehirlerde yol durumu, bayi adedi ve satılacak mamul miktarı ana caddeler veya topografik belirtiler dikkate alınarak her dağıtım aracına 100-150'den fazla bayi düşmeyecek şekilde "Dağıtım Bölgeleri" düzenlenmiş; ayrıca dağıtıcılara müşterilerle ilişki kurma, mevsimsel satış durumlarını tespit etme gibi görevler de yüklenmiştir.

c. Süt ve mamullerinin genel olarak günün erken saatlerinde ve trafiğin sıkışık olmadığı devrelerde bayilere ulaştırılmasına özen gösterilmiştir. Hastane ve askeri kuruluşlar gibi büyük miktardaki alıcılar ihtiyaçlarını bir gün önceden sağladığı için bunların dağıtımını da öğleden sonraki saatlerde yapılmıştır. Ayrıca süt mamulleri Adana, Diyarbakır gibi sıcak bölgelerde hem izoleli hem de soğutma düzenekli araçlarla taşınmış; bu bölgeler dışında dağıtımda izoleli ve soğutma düzenekli araçların kullanımının dağıtım maliyetine yapacağı olumsuz etki vurgulanmıştır.

Yabancı ülkelere bakıldığında İngiltere, ABD, Kanada, Almanya ve bazı Kuzey Avrupa ülkelerinde süt ve mamulleri dağıtımını her kapıya konulan süt kutuları yardımıyla ev ev, kapı kapı şeklinde yapılmış; Türkiye'deki benzer yönde bir girişim 1961 yılında Ankara Bakkallar ve Bayiler Derneği'nin sert tepkisiyle başlangıçta

²⁵⁰ **Cumhuriyet**, "Ankara Belediyesi, Süt Ürünlerini Halka Piyasa Fiyatından Yüzde 45 Ucuza Satacak", 15.10.1978, s.1

²⁵¹ TSEK, *Atatürk'ün Doğumunun Yüzüncü Yılında Türkiye'de Süt Sanayii*, ss.105-107.

başarısızla sonuçlanmıştır.²⁵² Bu tepkilerin yanında süt tüketiminin süreklilik arz etmemesi, belli değişkinlere bağlı olarak talebin dalgalanması da bu tip girişimleri başarısız kılmıştır.

TSEK'in fiyat politikasına geçmeden önce dönem itibariyle süt ve mamullerinin arz-talep ilişkisine kısaca değinilecektir. Daha önceki üretim verileri doğrultusunda toplam süt arzının yıllara göre büyük değişimler göstermediği; ancak yıl içerisinde mevsimlere bağlı olarak büyük değişkenlik gösterdiği söylenebilir. Buna karşılık süt ve mamullerinin yararları yanında ikame mallarının olmayışı nedeniyle durağan bir talep düzeyi oluşmuş; talepteki farklılık tüketim alışkanlıklarının değişmesinden değil; büyük ölçüde nüfus artışları ve nüfusun oluşturan bireylerin özelliklerinden kaynaklanmıştır.²⁵³ Dönem itibariyle kente göç olgusunun yaygınlığı dikkate alınırsa; köylerde üretici konumunda olanların kente göç etmesiyle birlikte üretici-tüketiciden sadece tüketiciye geçmesi oldukça önemli bir noktadır.

Dönem itibariyle yapılan çalışmalara göre sıvı sütün talebinin fiyat elastikiyeti 0,1 ila 0,3 arasında olmakla birlikte; süt mamullerinininki daha yüksek bulunmuştur.²⁵⁴ Dolayısıyla fiyat etkisi düşük; yani tüketimdeki değişme fiyattaki değişime oranla daha az bulunmuştur. Bireylerin gelir seviyeleri de tüketimi belirleyen bir diğer faktördür. DPT kaynaklarınca dönem itibariyle gelir-tüketim elastikiyeti 1 olduğu kabul edilmiştir.²⁵⁵

Tablo 14: Ankara'da Çeşitli Gelir Gruplarındaki Ailelerde Fertlerin Yılda Ortalama Tüketim Miktarları ve Gelir Elastikiyetleri (1964)

Yıllık Gelir Grupları (Bin TL)	Tüketim Miktarı		Gelir Elastikiyeti	
	Süt (Litre)	Yoğurt (kg)	Süt (Litre)	Yoğurt (kg)
5,2 den az	10,9	16,9	1,06	0,41
5,2-10,3	22,8	22,4	0,67	0,46
10,4-20,7	35,9	30,6	0,54	0,43
20,8-31,1	47	33,9	0,33	0,62
31,2 ve daha yüksek	54,8	50,3	-	-

Kaynak: Sargent Russel, *Ankara'da Süt Arz ve Talebi*, Turan Güneş (çev.), Ankara: Ziraat Fakültesi Yayınları, No:239, 1965, s.45-46.

²⁵² TSEK, *Atatürk'ün Doğumunun Yüzüncü Yılında Türkiye'de Süt Sanayii*, s.105.

²⁵³ Kaptan, s.135.

²⁵⁴ Güneş, *Türkiye Sütçülüğünde Organizasyon ve Pazarlama*, s.13.

²⁵⁵ Güneş, *Türkiye Sütçülüğünde Organizasyon ve Pazarlama*, s.14.

Tablo verileri ortalama birey gelirleri arttığında süt ve mamulleri tüketiminin ciddi artış göstereceğini ortaya koymaktadır. Ancak gelir grupları açısından bakıldığında düşük gelir gruplarının artan gelirleriyle birlikte sıvı süt için daha fazla harcama yapma eğiliminde oldukları görülmekte; orta gelirli olarak kabul edilecek grup için ise süt işlendikçe gelir-tüketim elastikiyeti büyümektedir. Ayrıca en düşük gelir grubunu oluşturan bireylerin yüksek gelir grubunun tüketiminin sadece %20'sinde kalması çok ciddi ekonomik sorunların varlığına işarettir.

TSEK tarafından piyasaya sürülen işlenmiş süt ve süt mamullerinin 1974 yılında alınan 7/9284 nolu karar gereğince Gıda-Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı'nda tayin edilen fiyatlar üzerinden satılması kararlaştırılmıştır.²⁵⁶ Dolayısıyla fiyatlar serbest piyasa koşullarında oluşmamış; bu karar bir çeşit devlet sübvansiyonu yaratmıştır. Nitekim kurum fiyat politikasını şöyle özetlemektedir.²⁵⁷

“Süt ve mamulleri fiyatları daha çok piyasayı düzenleyici ve tüketiciyi koruyucu nitelikte oluşturulmaktadır. TSEK bir yandan üreticiyi destekleyerek diğer yandan tüketiciyi aşırı fiyat yükselmelerinden korumaya çalışarak hem üretimi geliştirmek hem de süt ve mamulleri tüketimini artırmayı amaçlamıştır.”

Özel endüstri kuruluşlarıyla kurum fiyatları karşılaştırıldığında TSEK'in halka piyasa fiyatlarından ucuza süt ve mamullerini sağlama görevini yerine getirdiği rahatlıkla söylenebilir. Nitekim 1986 yılı fiyatlarıyla toplam sınai maliyet, ilk madde ve malzeme, direkt işçilik ve genel imalat giderlerinden oluşan pastörize sütün toplam maliyeti 200 lira iken şişe depozitosu hariç 110 liradan; sterilize sütler ise toplam maliyeti 406 lirayı bulmasına rağmen bakkallara 335 liradan satışa sunulmuş; tüketiciye ise 400 liradan satılmıştır.²⁵⁸ Ayrıca alım gücünün iyice düştüğü zamanlarda kurumun satış fiyatı dondurulmuş; işlenmiş pastörize süt fiyatları çiğ süt fiyatlarından aşağıda seyredince bazı bayiler TSEK'in pastörize sütlerini alıp; açık süt halinde satarak bundan kazanç sağlamışlardır.²⁵⁹ Kurum genellikle özel sektörün yaptığı zamlara direnme refleksi göstererek fiyat artışlarını geciktirmiş; TSEK tarafından yapılan zamlar ise zel

²⁵⁶ RG, 21 Ocak 1975, s.10.

²⁵⁷ TSEK, *Türkiye Süt Endüstrisi Kurumu 15. Yıl*, s. 57.

²⁵⁸ Hürriyet, “Süt Fabrikaları Acınacak Halde”, 17.05.1986, s.4.

²⁵⁹ Cumhuriyet, “Stiler 4 Liraya Aldıkları Pastörize Sütleri Su Katarak Kilosunu 4,5 Liraya Satıyor”, 12.12.1973, s.5.

sektörü tetikleyerek yeni zamlara yol açmıştır. Özel sektörün yüksek satış fiyatları süt üreticisine yüksek fiyat getirdiği gibi TSEK'in satış fiyatı sınırlamaları kendini çiğ süt alımlarında göstermiş; çoğu zaman üretici sütünü başkasına vererek kurumu kapasite düşüklüğüne mahkûm etmiştir. Nitekim UHT sütün fiyat denetimi altına alınması çok tartışılmış; Pınar Süt'ün uzun süre karşı çıkmasına rağmen 1978 Mart ayında uzun ömürlü süt denetim kapsamına alınmış ve açılan soruşturma tamamlana dek zamlar askıya alınmıştır.²⁶⁰ Bununla beraber 1979 ve 1980 yıllarında Pınar Süt A.Ş.'nin işlediği süt miktarının giderek azalması kurumun çiğ süt alım finansmanını yüksek fiyatlardan sağladığına işarettir.²⁶¹

Kurumun ve özel kuruluşların fiyatları genellikle gazetelerde ilanlar şeklinde yayınlanmıştır. Bu verilere göre özel kuruluşlar neredeyse haftalık fiyat düzenlemesine giderek “Savuruk zam” politikası izlerken; TSEK fiyat ayarlamalarını uzun periyotlar halinde, ancak bir KİT'e göre dönem dönem yüksek oranlı zamlar şeklinde gerçekleştirmiştir. Yapılan zamlar genellikle tüm Türkiye'de geçerli olmak üzere zaman zaman yalnızca tek bölgede de fiyat artışına gidilmiştir. Örneğin Ankara'da ürünlerin pazarlanması Koç Grubu şirketlerinden Düzey Pazarlama'ya verilmesi maliyetleri artırarak kar marjını düşürdüğünden yalnızca Ankara'da geçerli olacak fiyat artışına gidilmiştir.²⁶²

Özetle TSEK ürünlerine uygulanan fiyat politikası sayesinde toplum, sınırlı da olsa; sokak sütü ve merdiven altı tesislerde üretilen süt mamulleri yerine endüstride işlenmiş süt ve süt ürünlerini tüketmeye başlamış; tüketim tarzını bir ölçüde değiştirmiştir. Ayrıca fiyat artışları genellikle çiğ süt alım fiyatlarındaki artışın gerisinde seyretmiş; bu durum tüketiciye bir ölçüde alım gücü sağlarken kurum sürekli zarar eden bir KİT haline gelmiştir. Kurum bunlara ek olarak özel süt endüstrisi kuruluşlarının süreklilik arz eden zamları karşısında bir balans görevi de görmüştür. Nitekim zaman zaman özel kuruluşların fiyatları TSEK'in 1,5-2 katı dolayında oluşurken; 1986 yılında kurumun Türkiye'deki tüm personeliyle, kamu kuruluşları ve belediyelerde çalışanlara

²⁶⁰ **Hürriyet**, “Uzun Ömürlü Süt 20 Lira Oluyor”, 15.11.1978, s.3.

²⁶¹ TSEK, *Atatürk'ün Doğumunun Yüzüncü Yılında Türkiye'de Süt Sanayii*, s.83.

²⁶² **Milliyet**, “Ankara'da SEK Ürünlerine Zam”, 04.04.1990, s.5.

maaşından 3 eşit taksitle kesilmek üzere peynir ve tereyağı satışı dahi gündeme gelmiştir.²⁶³

4.3. TSEK Üretim Değerlendirmesi ve Pazar Payı

Üreticinin sütünü işlemek ve değerlendirmek, özel sektörü teşvik ve ona önderlik etmek maksadıyla kurulan TSEK Türkiye'nin her bölgesinde büyük tesisler faaliyete geçirmiştir. Kuruluşundan özelleştirilmesine kadar kamu kuruluşları arasında en fazla süt işleme özelliğine sahip olmakla birlikte; 1989 yılı itibariyle süt ve süt ürünleri üretiminde KİT'lerin payının sadece %0,6 ila %4 arasında değişmesi TSEK'in ciddi bir kapasite sorunu olduğunu ortaya koymaktadır.²⁶⁴

Grafik 5: TSEK Yıllara Göre Kapasite Kullanımı

Kaynak: Çiğ süt alımı verileri ve açılan fabrika kapasiteleri üzerinden hesaplanmış; KİT Raporları ile kontrol edilmiş; önemli bir farka rastlanılmamıştır.

Görüldüğü gibi kurum kuruluşundan itibaren 1990'lara kadar %50 kapasite kullanımının üzerine çıkamamıştır. 1992 yılı itibariyle bu oran %64'e çıksa da aynı yıl itibariyle kapasiteden yararlanma oranı 11 işletmede %10'un altında, 7 işletmede %10-20 arasında, 9 işletmede %20-50 arasında, 2 işletmede %50-100 arasında ve 3 işletmede %100'ün üzerinde gerçekleşmiştir.²⁶⁵ Peki sütün endüstrileşmesine öncülük etmek ve

²⁶³ **Hürriyet**, "İşçiye, Memura Taksitle Peynir ve Tereyağı", 29.08.1986, s.3.

²⁶⁴ T.C. Başbakanlık Yüksek Denetleme Kurulu, **Kamu İktisadi Teşebbüsleri Genel Raporu 1989**, Ankara 1991, s.116.

²⁶⁵ Durucan, s.162.

üreticinin sütünü değerlendirmek gibi amaçlarla faaliyete geçen kurum neden hiçbir zaman yüksek kapasitelerde çalışmamıştır?

4.3.1. Fabrikaların Kuruluş Yerlerinin Değerlendirilmesi

Bütün endüstriyel alanlarda olduğu gibi süt endüstrisinde de işletmelerin kuruluş yerleri seçiminde birtakım kriterler bulunmaktadır. Genel bir ifadeyle süt işleme tesislerinin kuruluş yeri seçiminde; hammadde temini ve ulaşım olanaklarının son derece önemli olduğu “Bölge Seçimi” ve yine ulaşım faktörü, arsanın topografik durumu, yeraltı suyu seviyesi ve zemin karakteristiği gibi etkenlerin rol oynadığı “Arsa Seçimi” dikkate alınmalıdır.²⁶⁶ Süt endüstrisinde içme sütü, yoğurt gibi az dayanıklı; peynir, tereyağı, süttozu gibi daha uzun süre muhafaza edilebilen ürünler üretilmektedir. Dolayısıyla bu durum dikkate alınır; kısa sürede bozulan mamullerin üretiminin tüketiciye yakın bölgelerde, dayanıklı ürünlerinkinin ise görece daha uzak ve sütün bol olduğu kırsal kesimlerde yapılması rasyoneldir. TSEK fabrikaları bu açıdan incelendiğinde İstanbul, Adana ve İzmir gibi büyük şehirlerde fabrikaların süt ve mamulleri üretimi şeklinde; Kars, Tunceli, Siirt, Amasya gibi küçük ama üretimin daha bol olduğu bölgelerde ise peynir ve tereyağı üretecek şekilde yapılandırılması bu faktöre dikkat edildiğini göstermektedir. Ancak bu durum ne kadar dikkate alınır; alınsın önemli olan fabrikaların hammadde teminidir.

²⁶⁶ Kaptan s.2-3.

Tablo 15: TSEK Faaliyette Olan ve Açılması Düşünülen Fabrikalar ve Bölgelerin Süt Üretimi

İller	Süt Üretimi (Bin ton)	Km2 ye Düşen Süt (Ton)	Faaliyette Bulunan Fabrika	Açılması Düşünülen Fabrika
Kars	272,8	14,06	X	
Erzurum	189,95	7,15	X	
Konya	181,66	3,57		
Trabzon	171,22	34,67	X	
Van	145,33	6,66	X	
Balıkesir	136,07	9		
Muş	125,22	14,37	X	
Kayseri	121,82	7,11		
Samsun	118,58	11,52		
Sivas	105,74	3,58	X	
Adana	96,66	5,23	X	
Tokat	95,65	9,14		
Yozgat	92,89	6,62		
Ordu	91,15	13,89		
Elazığ	90,85	9,13	X	
Ağrı	86,5	7,53	X	
Urfa (Siverek)	85,81	4,37	X	
İzmir	85,34	6,69	X	
Çanakkale (Çan)	83,5	8,07		X
K.Maraş	82,26	5,29	X	
Mardin (Mazıdağı)	81,28	6,31		X
Ankara	80,58	2,54		
Amasya	76,04	13,27		X
Gaziantep	75,66	9,19		
Bingöl	75,18	8,44		
Afyon	74,92	5,06	X	
İçel	73,05	4,51		
Diyarbakır	71,12	4,62	X	
Kastamonu	69,97	5,11	X	
Manisa	69,94	5,07		
Giresun	68,32	8,94		X
Siirt	67,48	5,42		X
Malatya	62,46	5,08		
Çankırı	58,94	6,38	X	
Çorum	57,41	4,33	X	
Zonguldak (Devrek)	57,2	6,34		X
Sakarya	55,42	11,05		
Niğde (Aksaray)	55,07	3,61	X	
Bursa	52,57	4,59		
Denizli	51,68	4,18		
Isparta	50,63	5,47		
Bolu	48,86	4,36		
Aydın	48,82	5,87		
İstanbul	48,38	8,38	X	
Eskişehir	47,73	3,46	X	
Bitlis (Adilcevaz)	46,42	5,43	X	
Burdur	45,58	6,11	X	
Edirne (Havsa)	45,57	7,26	X	
Erzincan	45,53	3,74	X	
Antalya	44,68	2,01		
Gümüşhane (Bayburt)	43,76	3,92	X	
Kırklareli	41,74	6,37		
Kütahya	39,99	3,31		
Muğla (Yatağan)	39,42	2,98	X	
Hakkari (Yüksekova)	38,91	3,94	X	
Tunceli	36,47	4,2		X
Rize	35,15	8,12		
Kırşehir	34,2	5,13	X	
Hatay	31,89	5,44		
Tekirdağ	31,7	4,9		
Adıyaman	30,06	3,82		
Kocaeli	29,29	7,92		
Artvin	29,23	3,58		
Bilecik	27,69	6,12		
Sinop	21,27	3,48		X
Nevşehir	21,25	3,76		
Uşak	19,53	3,5		

Kaynak: Tümer Uraz ve Okan Alpar, “Türkiye Süt Endüstrisi Kurumu Fabrikalarının Kuruluş Yerleri Üzerine Bir İnceleme”, **Gıda Dergisi**, Cilt.3, Sayı.6 (Kasım 1978), s.252-254.

Tabloya göre en yüksek süt üretimine sahip 28 il içerisinde çalışmanın yapıldığı 1975 yılı itibariyle faaliyete geçmiş olan fabrika sayısı 14'dür. Buna göre bu ilk 28 işletmenin kuruluşunda şehirlerin süt üretimi yaklaşık %48 oranında dikkate alınmıştır. Açılması kararlaştırılan fabrikalarla birlikte toplamda 36'yı bulan işletmeden 23 tanesi en yüksek süt üretimine sahip 36 il içerisinde yer almıştır. Tam tersinden bakıldığında ise son 28 il arasına 10 fabrika; 36 ile ise açılması planlananlarla birlikte 17 fabrika denk düşmektedir. Aynı değerlendirme birim yüzölçümüne düşen süt miktarı açısından yapılırsa; ilk 28 il içerisinde 11 adet açılmış fabrika görülmektedir. Buna göre ise açılmış olan 28 fabrikanın yer seçiminde, km²'ye düşen süt miktarı %43 oranında dikkate alınmıştır. Buna dayanarak görülmektedir ki; fabrikaların kuruluş yeri seçiminde illerin toplam süt üretimi, süt üretim yoğunluğuna oranla daha etkili bir faktör olmuştur.

İllerin belirlenmesinin dışında bir diğer önemli husus da fabrikanın il içerisindeki kuruluş yeri; yani ait olduğu ilçedir. Bu alandaki çalışmalara göre; Tabloda 10 ilçeden sadece 3'ü (Aksaray, Siverek ve Yüksekova) bulundukları il içinde, merkez ilçe de dahil, gerek inek gerekse koyun ve keçi bakımından birinci sırada yer almış; Bayburt merkez ilçe ile birlikte Gümüşhane'nin 5 ilçesi arasında inek sayısı bakımından birinci; koyun ve keçi sayısı bakımından ikinci; Devrek de Zonguldak'ın 10 ilçesi arasında koyun ve keçi bakımından birinci; inek bakımından dördüncü sırada yer almış; Havsa 8 ilçe arasında inek sayısı bakımından yedinci, koyun ve keçi sayısı bakımından sekizinci sırada kalmış; Yatağan Muğla'daki 9 ilçe arasında inek sayısı bakımından beşinci, koyun ve keçi sayısı bakımından dördüncü sırada; Adilcevaz Bitlis'in 6 ilçesi arasında hem inek hem de koyun ve keçi sayısı bakımından sonuncu sırada; Çan Çanakkale'nin 10 ilçesi arasında inek sayısı bakımından ikinci, koyun ve keçi bakımından beşinci sırada; Mazıdağı ise Mardin'de bulunan 12 ilçe arasında gerek inek, gerekse koyun ve keçi sayısı bakımından 9. sırada yer almıştır.²⁶⁷

Görüldüğü gibi fabrikaların kuruluş yeri tercihlerinde il seçiminde olduğu gibi ilçelerin belirlenmesinde de hammadde temini açısından tutarlı bir politika izlenmemiştir. Bu yerlerin sosyo-ekonomik özellikleri, ulaşım olanakları gibi birçok

²⁶⁷ Uraz ve Alpar, s.251.

etken faktör daha bulunmakla birlikte; verimli kapasitelerde çalışmanın tek şartı yeterli hammadde girişi olduğundan bu veriler dikkate değerdir. Nitekim 1973 yılı itibariyle açık olan 4 fabrikanın (Adana, İstanbul, İzmir, Kars) aldıkları süt miktarı 21.929 ton olmakla birlikte pazarın ve işlemenin düzenlenmesi için kurulan devlet kuruluşunun toplamda 4.500.000 ton olan süt üretimin yalnızca %0,48'ini alması kurumun Türkiye süt pazarında henüz çok küçük bir payının olduğuna işarettir.²⁶⁸

²⁶⁸ Güneş, *Türkiye Sütçülüğünde Organizasyon ve Pazarlama*, s.9.

Tablo 16: TSEK Kapasite ve Kullanım Oranları

Kuruluş	Kapasite (Ton/Yıl)	1985	
		Süt Alımı	Kapasite Kullanımı (%)
Lalahan	15.000	13.158	90,3
Çankırı	6.000	698,5	12
Sivas	6.000	427,2	7,3
Eskişehir	15.000	2.352,8	16,1
Kırşehir	7.500	-	-
Niğde (Aksaray)	7.500	844,8	11,6
Toplam (İç Anadolu)	57.000	17.442	30,6
Afyon	7.500	2.075,5	28,5
İzmir	12.600	19.995	163,4
Muğla (Yatağan)	7.500	4.318,3	59,3
Toplam (Ege)	27.600	26.388,8	95,6
Edirne (Havsa)	6.000	10.321,2	177,2
İstanbul	12.600	25.568,6	209,1
Çanakkale (Çan)	7.500	3.260,4	44,8
Toplam (Marmara)	27.100	39.150,2	144,4
Adana	12.600	5.135,80	42
K.Maraş	7.500	23,00	0,3
Burdur	6.000	22.270	382,3
Toplam (Akdeniz)	26.100	27.428,80	141,5
Ağrı	6.000	811,8	14
Erzurum	15.000	1.055,7	7,2
Erzincan	6.000	591,4	10,1
Kars	21.600	2.119,1	10,1
Bitlis (Adilcevaz)	7.500	170,1	2,3
Muş	6.000	394,3	6,7
Tunceli	7.500	85	1,2
Van	6.000	414	0,7
Hakkari (Yüksekova)	7.500	177,2	2,4
Elazığ	7.500	387,8	5,3
Toplam (Doğu Anadolu)	63.600	6.206,4	9,7
Diyarbakır	6.000	3.881,1	64,6
Siirt	7.500	45,8	0,6
Adıyaman	7.500	165,4	2,7
Urfa (Siverek)	6.000	41,7	0,07
Toplam (Güneydoğu Anadolu)	27.000	4.134	15,3
Giresun	7.500	562,1	7,7
Gümüşhane (Bayburt)	7.500	308,5	4,2
Kastamonu	6.000	4.996,1	85,2
Sinop	7.500	266,6	3,7
Trabzon	6.000	1.533,8	26,3
Zonguldak (Devrek)	15.000	138,4	1
Bolu	12.000	5.198	44,6
Çorum	7.500	856	11,4
Amasya	7.500	1.249,5	17,2
Toplam (Karadeniz)	76.500	15.110	19,7

Kaynak: Kurt "Türkiye'de Süt Sanayiinin Durumu ve Geliştirme Politikaları, s.216.

Tablo verileri açıkça göstermektedir ki; fabrikaların kuruluş yeri seçiminde bölgenin toplam süt üretimi dışında dikkate alınması gereken başka önemli faktörler bulunmaktadır. Nitekim süt üretimin en yüksek olduğu Doğu Anadolu Bölgesi'nde 1985 yılı itibariyle ortalama kapasite kullanımı sadece %9,7'de kalmıştır. Toplam süt üretimi görece daha az olan Ege, Marmara ve Akdeniz bölgelerinde ise fabrikalar yüksek kapasitelerde çalışmış; bazı bölgelerde fazla vardiya uygulamasına gidilerek kapasitelerin üzerinde üretim yapılmıştır. Kurumun ödenmiş sermaye yetersizliği, üretimin belirli aylara sıkışarak diğer dönemlerde oldukça düşük seviyelerde olması, ulaşım zorlukları nedeniyle sütün toplanamaması ya da yüksek maliyetle toplanabilmesi ve kurumun süt bedellerini zamanında ödememesi doğu bölgesinde TSEK'in düşük kapasiteyle çalışmasının nedenleridir. Nitekim Tunceli'de ulaşım faktörü yeterince dikkate alınmamış; yazın yaylarda üretilen sütün fabrikaya getirilmesi mümkün olmayarak fabrika %1 dolayında kapasiteyle çalışmış; Batı Anadolu'da ise çiftçinin modern hayvancılığa kısmen geçmesiyle yayla-mera vejetasyonuna bağlılığının azalması süt üretiminin mevsimlere yayılmasını sağlayarak fabrikalar yüksek kapasitelerde çalışabilmiştir.²⁶⁹

Elbette kuruluş yeri, hammadde temini ve ulaşım faktörleri kurumun çiğ süt temininde önemli belirleyicilerdir. Ancak bu noktada belirtilmesi gereken bir diğer husus da kurumun üretici ile bir türlü kuramadığı ilişkidir. Nitekim bu konuda bir dönem TSEK'te mühendis olarak çalışan birisinin verimsiz çalışmayla ilgili saptamaları bir ölçüde kurumun bakış açısını yansıtmaktadır:²⁷⁰

“...fabrikaların her biri yurdun belirli yerlerinde ve Kalkınma Planlarında belirtilen sosyo-ekonomik sebeplere istinaden kurulmuştur. Bu fabrikaların her biri uzun süreli bir paket programının tamamlayıcı parçasıdır. Paket programının maksadı kırsal alanda yaşayan insanlarımıza süt hayvancılığı yaptırarak bu yolla gelir ve istihdam sağlamaktı... üretici elde edeceği sütü satabileceği güvenli ve devamlı bir pazar arayacaktı. İşte bu noktada TSEK devreye girecek ve o yörede kurmuş bulunduğu süt işletmesiyle üreticinin sütünü değerlendirecekti. TSEK kendisine düşen görevi yerine getirerek planlanan dönemde eksiksiz işletmelerini açmıştır. Maalesef süt

²⁶⁹ Kurt, “Türkiye’de Süt Sanayiinin Durumu ve Geliştirme Politikaları”, s.218.

²⁷⁰ Başaran, s.288-289.

üretimi ise bu işletmeleri düşük kapasiteyle çalışmaktan kurtaracak seviyelere dahi ulaşmamıştır... bunun tek sebebi vardır. İç, Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da ticari manada süt üretimi yapılması sağlanamamıştır. Çünkü buralarda üretici besin yapmayı tercih etmektedir. Koyunculuk ve sığır besisi yanında mecburen elde edilen sütlerin satılması olayıdır ki buna süt üretimi denilemez.”

Ancak politik amaçlarla kurulan fabrikalar iyi bir fizibilite etüdüne dayandırılmadan kurulmuş, bunun sonucunda 20 ton/gün kapasiteli fabrika günde 300 kg. sütle çalışma durumunda kalmış, ilgililer buna çözüm üretmek yerine yeni fabrika temeli atma girişimlerine devam etmiş ve ilgili Devlet Bakanı dahi fabrikalar kurulurken teknik değil; siyasi fizibilite raporu dikkate alındığını ifade etmiştir.²⁷¹ Nitekim dönem itibariyle çeşitli yayınlar da konuya sadece fabrika ve teknoloji açısından bakılmaması gerektiğini; ancak üretici yararı sağlanarak üretim artışı sağlanabileceğini belirtmişlerdir.²⁷²

Ayrıca kurulması kararlaştırılan fabrikaların kapasitelerinin belirlenmesi de önemli bir sorun olmuştur. Hammadde miktarındaki dalgalanmalar işletmeyi sütün en fazla üretildiği zaman onu işleyebileceği kapasitelerde kurulmasına neden olmuştur.²⁷³ Bu noktada TSEK fabrikalarının önemli bir kısmının ekonomik olmayan kapasitelerde kurulduğunu söylemek mümkündür.

4.3.2. Dönem Boyunca Uygulanan Süt Politikaları

Dünya tarım pazarının durgunluğa girdiği bir dönemde iç pazarları çoktan doyuma ulaşan ve tarımsal üretimlerini artırmaya devam eden ABD ve AET ülkelerinde ihracat yadsınamaz bir zorunluluk haline gelmiş; böyle bir zorunluluk dünya tarım pazarlarını “paylaşılmayan pasta” konumuna sokarken; ticari mücadeleyi de “sübvansiyonlar savaşına” dönüştürmüş; öyle ki 50 milyon ton ile tahıl dağlarını eritmek amacıyla ABD’nin Mısır’a dünya fiyatlarının 1/8’ine denk gelen fiyatla un, 1 milyon ton tereyağı ve 0,8 milyon süttozu ile “süt göllerine” dönüşen stoklarını eritmek için topluluğun Sovyetler Birliği’ne destekleme fiyatlarının sadece %14’üne denk gelen

²⁷¹ Ankara ZMO Yayını, *Türkiye 3. Sütçülük Kongresi*, s.4-5.

²⁷² TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, **2. Genel Kurul Çalışma Raporu**, Ankara, 1974, s.488.

²⁷³ Güneş, *Türkiye Sütçülüğünde Organizasyon ve Pazarlama*, s.12.

fiyatlarla tereyağı satması 1980’li yılların başından itibaren dünya gıda pazarında yaşanan mücadele ve karmaşayı açıkça ifade etmektedir.²⁷⁴ Uluslararası ölçekte bu gelişmeler yaşanırken Türkiye’de de; AET ve ABD stoklarının ciddi seviyelere ulaştığı bu dönemde, 1983 yılında başlatılan ithal ikamesi uygulamasıyla piyasa ekonomisi uygulanmaya çalışılmış; Türkiye’de süt ve süt ürünleri ithalatında gümrük vergileri ve ithalat fonları neredeyse sıfıra çekilmiş; AET ülkelerinde ise ithalat fonları yukarılara çekilirken; topluluk dışındaki İsviçre’de bile bir yurttaş İsviçre’ye her türlü döviz ve malı beraberinde getirmesi mümkünken 1 kg tereyağını dahi ülkeye sokması yasaklanmış*; nitekim bu uygulamalar sonucunda faaliyette olan Süter, SEK Süttozu, Bebe Holand, Kuloğlu, Mamsan, Rosna, Wheyt, Meriç ve Disütaş süttozu işletmeleri kapanmış ve ilaveten DİE verilerine göre toplam süt üretimi 1982 yılında 5.208.000 ton iken; 1984 yılında 4.378.000 tona düşmüştür.²⁷⁵

Dönem boyunca devlet tarafından uygulanmak istenilen; ancak kalıcı bir organizasyona dayandırılmayarak süreklilik arz etmeyen girişimler de TSEK kapasite kullanımını olumsuz etkilemiştir. Nitekim 1976 yılında o zamanki adıyla Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı tarafından hazırlanan bir yönetmelikle Türkiye Milli Sütçülük Komitesi kurulmuş; komitenin sekreteryası görevi TSEK’e verilmişse de komite bir defa Genel Kurul toplayabilmiş ve bundan sonra da hiçbir faaliyette bulunmamıştır.²⁷⁶ Bununla birlikte TSEK’in yönetim anlayışındaki yanlışlar da kurumun atıl kapasitelerde çalışmasına neden olmuştur. Kurumun tam kapasite ile çalışmasını sağlamak üzere süt üreticilerine nakdi ve ayni avans dağıtmak için sağlanan kredi, cari harcamalarda ve yatırımlarda kullanılmış; istenilen miktarda süt temini sağlanamamıştır.²⁷⁷ Ayrıca bazı dönemler yıl içerisindeki fiyatlar düşürülerek müessese ve fabrikalar bir süre düşük fiyatlarla süt almaya zorlanmıştır.²⁷⁸ Son olarak hayvansal ürünleri değerlendirmede görevli kuruluşlar arasında bir tamamlayıcılık ilişkisi kurulamamıştır. Nitekim bir

²⁷⁴ Ahmet Şahinöz, “GATT Politikaları Karşısında Türkiye Hayvancılık Sektörü”, **Hayvancılık 2000 Kongresi 2**, 21-22 Kasım 1996, s.52.

* İthalat rejiminde korumanın kaldırılması ve zayıflatılması diğer sektörlerle benzememekte; diğer sektörlerde kapanan fabrikaların yeniden gümrük ve fonlar yükseltildiğinde kısa sürede tekrar açılması mümkün olurken; süt ve süt ürünleri sektöründe bu uygulamalar geri dönüşü olmayan sorunlara yol açan bir yıkım anlamına gelmektedir.

²⁷⁵ Vardarlı ss.68-75.

²⁷⁶ Başaran, s.293-294.

²⁷⁷ T.C. Başbakanlık Yüksek Denetleme Kurulu, *Yüksek Denetleme Kurulunun Denetimine Giren Kamu İktisadi Teşebbüsleri 1979 Yılı Genel Raporu*, s.156.

²⁷⁸ T.C. Başbakanlık Yüksek Denetleme Kurulu, *Yüksek Denetleme Kurulunun Denetimine Giren Kamu İktisadi Teşebbüsleri 1981 Yılı Genel Raporu*, Ankara, s.225.

bölgede EBK'nın et sığırıcılığını teşvik yönündeki çalışmaları TSEK'in faaliyetlerini baltalamıştır.²⁷⁹

4.4. TSEK Çalışma İlişkileri

4.4.1. İstihdam Politikaları

Gazete arşivleri incelendiğinde TSEK'in başlangıçta nitelikli işgücü sorunu yaşadığı söylenebilir. Bu nedenle Avrupa ülkelerinde süt fabrikalarında çalışmış veya çalışmakta olan işçi ve teknik eleman işe almak için gazetelere ilanlar verilir.²⁸⁰ Kurum bu ihtiyacı doğrultusunda bu elemanların yetiştirilmesi için alacakları eğitimin ardından TSEK'te çalışma zorunluluğu karşılığında İsviçre'de süt endüstrisi alanında eğitim almaları hedefiyle de ilanlar verir.²⁸¹ Kurum fabrikalarında İsviçre teknolojisi yanında Alman teknolojisinden de yararlanır ve bu bağlamda sağlanan bir dış yardım paralelinde burs verileceği de kuruluş dönemi itibarıyla duyurulur.²⁸²

Kurum çalışanları hakkında bilgi içeren en önemli kaynaklar Kamu İktisadi Teşebbüsleri Raporları olmuştur. Buna göre çalışanlar; memurlar, sözleşmeliler ve işçiler olarak üç gruba ayrılmıştır.

²⁷⁹ TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, **Türkiye Hayvancılığı ve Problemleri**, 1964, s.57.

²⁸⁰ **Hürriyet**, “Kalifiye Eleman Alınacaktır”, 05.02.1967, s.7.

²⁸¹ **Milliyet**, “Yabancı Memleketler için Burs Verilecektir”, 30.01.1967, s.7.

²⁸² **Hürriyet**, “Burs Verilecektir”, 03.06.1969, s.6.

Tablo 17: TSEK İstihdam Verileri (1970-1997)

Yıllar	Memur ve Teknik Personel		İşçiler		Sözleşmeliler	
	Ortalama Sayı Kişi	Yıllık Gider Bin TL	Ortalama Sayı Kişi	Yıllık Gider Bin TL	Ortalama Sayı Kişi	Yıllık Gider Bin TL
1970	149		290		-	-
1971	183	4,4	309	5,3	-	-
1972	175		312		-	-
1973	204		122		-	-
1974	246	10	483	13	-	-
1975	317	18	612	21	-	-
1976	508	30	843	39	-	-
1977	653	54	981	69	-	-
1978	704	85	956	142	-	-
1979	1.054	156	1.466	309	-	-
1980	1.048	291	1.360	517	-	-
1981	943	301	1.361	615	-	-
1982	887	404	1.336	844	-	-
1983	-	-	-	-	-	-
1984	-	-	-	-	-	-
1985	804	919	1.454	1.984	-	-
1986	757	1.195	1.513	2.809	5	16
1987	670	1.744	1.530	3.969	42	151
1988	610	2.289	1.537	7.854	98	500
1989	476	4.332	1.490	13.689	191	2.247
1993	255	39.800	1.095	172.301	443	33.085
1994	207	57	1.042	277	403	44
1995	104	74	621	275	139	73
1996	45	52	12	10	23	22
1997	41	56	11	12	22	18

Kaynak: Tablo 1970-1997 arası KİT Raporları dikkate alınarak oluşturulmuştur. 1970,-1993 yılları gider değerleri Milyon TL, 1994 ve sonrası gider tutarları Milyar TL cinsindendir.

Tablo verilerine göre 1979 yılına kadar sürekli artış eğiliminde olan memur ve teknik personel sayısı 1980 yılından itibaren sürekli azalan çizgidedir. Bu azalmaların sözleşmeli çalışan sayısındaki artışlarla eşzamanlı görülmesi dikkate değerdir.* İşçi

* KİT'lerin memur statüsündeki dönüşüm Ekonomik İşler Yüksek Koordinasyon Kurulu'nun 1985 yılında aldığı 85/9 sayılı kararıyla başlamış; buna göre KİT'lerde boş bulunan ve boşalacak memur kadroları iptal edilerek, ağırlık

sayısındaki değişimler ise sürekli bir çizgide olmayıp çeşitli faktörlerin etkisinden söz edilebilir. Bunlardan birincisi çiğ süt alım miktarındaki değişimlerdir. Nitekim 1978 yılında çiğ süt alımında görülen azalma işçi sayısında da kendini göstermiştir. Ancak 1980 ve 1982 yıllarında çiğ süt alımıyla beraber kapasite kullanımında da artış görülmesine rağmen; işçi sayısı bu iki yılda da azalmıştır. Bu durum teknolojik yeniliklerden çok özellikle batı bölgesindeki fabrikaların çift vardiya çalışmasıyla bir ölçüde açıklanabilir. Fakat bu noktada bir başka etkin faktör kurumun izlediği personel politikasıdır.

Tablo 18: TSEK Personeli Durum Çizelgesi

		Yönetici		Memur	İşçi	
		Müdür	Şef	Memur	Daimi	Geçici
EĞİTİM	İlkokul	-	-	-	16	3
	Ortaokul	-	-	4	-	-
	Lise	-	3	2	-	-
	Yüksekokul	1	2	1	-	-
KIDEM	0-5 Yıl	-	-	1	-	7
	6-10 Yıl	-	-	-	2	1
	11-15 Yıl	-	2	3	1	-
	16-20 Yıl	-	1	1	11	-
	21-25 Yıl	1	2	2	2	-
AYLIK	0-6.000.000	-	1	6	-	8
	6.000.001-10.000.000	-	3	1	16	-
	10.000.001-15.000.000	1	-	-	-	-
EMEKLİLİK DURUMU	0-5 Yıl	1	3	4	3	-
	6-10 Yıl	-	2	2	10	-
	11-15 Yıl	-	-	1	1	-
	16-20 Yıl	-	-	-	2	3
	21-25 Yıl	-	-	-	-	5

Kaynak: Durucan, s.139.

Tablo verileri Edirne-Havsa Süt ve Mamulleri Fabrikası'na ait olmakla birlikte diğer fabrikaların personel profili de benzer düşünülebilir. Dolayısıyla işçi statüsünde çalışanların genellikle ilkokul mezunu olduğu, memurların çoğunluğunu ortaokul ve lise

olarak sözleşmeli personel istihdamına gidilmesi öngörülmesiyle başlamış; 1988 yılında çıkarılan 308 sayılı KHK ile de KİT'lerde memur uygulaması kaldırılarak sözleşmeli ve işçi olmak üzere iki tür istihdam belirlenmişse de bu karar Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edilmiş; son olarak 1990 yılında çıkarılan KHK'ler ile karar kapsamına giren KİT'lerde yönetici ve teftiş kadrolarında istihdam edilen memurların sözleşmeli personel statüsüne evrilmesi gerçekleştirilmiştir. Daha detaylı bilgi için bkz: Özlem Taner Köroğlu, "Kamu İktisadi Teşebbüslerinin 1980'den sonra Geçirdiği Dönüşüm Süreci ve İstihdam Sistemine Etkileri", **Süleyman Demirel Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi**, Cilt.17, Sayı.1 (2012)

düzeyinde eğitim görenlerin oluşturduğu ve yönetici kadroların ise lise ve yüksekokul mezunu oldukları görülmektedir. Kıdem verilerine bakıldığında ise işçi statüsünde personel istihdamında sirkülasyonun olmadığı ve genellikle bu statüde çalışanların kuruluş döneminde işe alındıkları söylenebilir. Bu durum memur ve yönetici kadrolar için de geçerli olmakla birlikte görece yeni olan personel Yatağan, Eskişehir, Kars ve Tunceli işletmelerinden nakil yoluyla gelmişlerdir.²⁸³ Maaşla ilgili olarak ise geçici işçi ve memurların önemli bir kısmının düşük maaş aralığında çalıştığı görülmektedir.

Kurumun izlediği personel politikası Ankara’da düzenlenen 3. Sütçülük Kongresi’nde sunulan bir çalışmayla irdelenmiştir.²⁸⁴ Buna göre; Kurum tesisler yönünden dönem itibariyle rekor denilebilecek gelişmesine uygun bir personel politikası uygulayamamıştır. Nitekim 1977 yılında 28 işletme açılmış ve yaklaşık 230.000 ton/yıl kapasitesine sahip olan kurumun yetişmiş imalat şefi sayısı sadece 4’te kalmıştır. Başlangıçtan itibaren kurumun işletme sayısı yönünden çok genişleyeceğinin bilinmesine rağmen; yönetimlerce süt teknolojisi dalında öğretim yapmış elemanların, özellikle süt ve ziraat teknolojisi bölümü mezunu Ziraat Yüksek Mühendislerinin işe alınmasından kaçınılmıştır. TSEK işletmelerinin en üst düzey görevlerinde petrol mühendisi gibi konuyla uzaktan yakından ilgisi olmayan elemanlar çalıştırılmış; 1977 yılında kurumun personel politikasının saptanması ile ilgili birimin başına bir din eğitimcisi getirilmiştir. Kurum ihtiyaç duyduğu elemanlardan çok bazı çevrelere istihdam sağlama amacıyla hareket etmiştir. 1978 yılında ise kurumun personel politikalarında ciddi bir dönüşüm gerçekleşmiş; 5-6 ay içerisinde kuruma kuruluşundan itibaren alınan kadar Ziraat Teknolojisi ve Süt Teknolojisi Bölümü mezunu ziraat yüksek mühendisleri işe alınmışlardır. Ayrıca süt teknolojisi dalında öğrenim yapmış ve belirli süre hizmeti bulunan üst ve orta düzey elemanlara özendirici kadrolar temin edilmiştir. Kurum bünyesinde İmalat ve Kalite Kontrol Daire Başkanlığı, Teknolojik Kalite Kontrol ve Standartlar Müdürlüğü gibi üniteler kurulmuş; ayrıca merkezde Kooperatif ve Üreticilerle İlişkiler ve Üretim Müdürlüğü ile müesseselerde Kooperatif ve Üreticilerle İlişkiler Şeflikleri kurulmuştur. Kurumun bir süredir işletmede bulunan fabrikalarında ortaya çıkan sorunlar dikkate alınarak Yedek Parça, Bakım ve Onarım

²⁸³ Durucan, s.140.

²⁸⁴ Kamil Çizmeci, “Süt Endüstrisinde Personel Sorunları”, **Türkiye 3. Sütçülük Kongresi**, Ankara: ZMO Yayını, 7-8 Aralık 1978, ss.7-9.

Müdürlüğü kurulmuştur. Eğitim Merkezi kurma çalışmalarına hız verilmiş; 1979 yılında Eğitim Şube Müdürlüğü faaliyete geçmiştir.

Dolayısıyla kurumun uzun yıllar boyunca düşük kapasitede çalışmasının bir diğer önemli nedeni de personel alımında ihtiyaçlardan ziyade bazı çevrelere kadro tahsisi yönündeki tutumu olmuştur. Nitekim Ankara Üniversitesi'nde kurumun açılması dikkate alınarak 1968 yılında Süt Teknolojisi Bölümü kurulmuştur. Dolayısıyla sorun eğitim alanındaki eksikliklerden çok yanlış personel politikalarından kaynaklanmıştır.

4.4.2. TSEK Grevleri

TSEK fabrikaları zaman zaman uzun süren ve süt ve mamulleri fiyatlarını ciddi derecede etkileyen grevlere sahne olurken; bazı dönemlerde de greve gitmek isteyen çalışanların devlet kuruluşları tarafından alınan kararlarla iş bırakmalarına izin verilmemiştir. Çalışmanın bu kısmında kurum fabrikalarında hangi sendikal örgütlenmelerin ağırlıkta olduğu, yapılan grevler ve bunların sonuçlarına kısaca değinilecektir.

12 Eylül 1980 öncesi dönem dikkate alınırsa TSEK fabrikalarında 1977 yılına kadar ağırlıklı olarak iki sendikanın faaliyet gösterdiği söylenebilir. Bunlardan Türkiye Gıda Sanayii İşçileri Sendikası 1976 yılı itibariyle kurumun İstanbul, Adana ve İzmir müesseselerinde sözleşme yapmış; kurumun Havsa müessesesinde de yetkili olan sendika greve gitmiştir.²⁸⁵ Burada 6 ayı aşan bir grev uygulanmışsa da işçi daha sonraları çözülmüş ve başlangıçta belirlenen hedeflere ulaşamamıştır.²⁸⁶ Sözü edilen dönem itibariyle TSEK fabrikalarında faaliyet gösteren bir diğer önemli sendika da Besin İş olmuştur. Sendika öncülüğünde gerçekleştirilen Burdur'da 6 ay, Kastamonu'da 1 ay süren grevler neticesinde başlangıç üniteleri yükseltilerek; daha önce Türk İş'e bağlı Tek-Gıda-İş'in 20+25=45 TL ile imzaladığı toplu sözleşmeye karşın 30+30=60 TL için iki yıllık toplu sözleşme imzalanmış; sözleşme sadece grevlerin yapıldığı illerle sınırlı olmayıp Ağrı, Erzincan, Kars ve Muş Süt Fabrikaları'nda da geçerli kılınmıştır.²⁸⁷

²⁸⁵ DISK, Tarih: 1976-1977, Zarf: 1646, Kutu: 324.

²⁸⁶ DISK, Tarih: 1976-1977, Zarf: 1646, Kutu: 324.

²⁸⁷ DISK, Tarih: 1976-1977, Zarf: 1646, Kutu: 324.

Uzun süren tartışmalar ve yazışmalardan sonra 1977 yılında Türkiye Gıda Sanayii İşçileri Sendikası, Besin-İş Sendikası ve Çağdaş Gıda Sanayii İşçileri Sendikası birleşerek Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu (DİSK) çatısı altında, Gıda-İş bünyesinde faaliyet göstermeye başlamışlardır.* Böylece Gıda-İş bu tarihten sonra TSEK fabrikalarında en güçlü sendika konumuna gelmiştir.

Tablo 19: 1980 Öncesi DİSK’e Bağlı TSEK İşçi Sayıları

İşyeri Adı	İşyeri No	Aidat Ödeyen Üye Sayısı	DİSK Aidatı Ödeyen Üye Sayısı	Dayanışma Aidatı Ödeyen Üye Sayısı
TSEK İstanbul	1501	122	122	7
TSEK Adana	1502	103	103	6
TSEK Kars	1503	102	102	-
TSEK İzmir	1504	131	131	-
TSEK Havsa	1505	31	31	-
TSEK Diyarbakır	1506	20	20	-
TSEK Van	1507	2	2	-
TSEK Siverek	1508	19	19	-
TSEK Burdur	1509	18	18	6
TSEK Muş	1510	25	25	-
TSEK Kastamonu	1511	20	20	4
TSEK Ağrı	1512	5	5	-
TSEK Erzincan	1513	3	3	-
TSEK Yüksekova	1514	21	21	-
TSEK Tunceli	1515	18	18	-
TSEK Siirt	1516	4	4	-
TSEK Mazıdağ	1517	15	15	-
TSEK Giresun	1518	8	8	-
TSEK Tonya-Trabzon	1519	10	10	-

Kaynak: DİSK, Tarih: 1982, Zarf: 3619, Kutu: 660.

* Daha detaylı bilgi için bkz. DİSK, Tarih: 1976-1977, Zarf: 1646, Kutu: 324.

Tablo verileri 1980 öncesi DİSK’e bağlı Gıda-İş Sendikası’nın üye-aidat kayıtlarından elde edilmekle birlikte; faaliyeti durdurulmadan önceki bilgileri içerdiğinden bu veriler 1979-1980 yılı ortalama verileri olarak kabul edilebilir. Buradan hareketle dönem itibarıyla TSEK fabrikalarında toplam 677 işçi Gıda-İş’e üye olmakla birlikte; 1980 toplam işçi sayısı dikkate alındığında yaklaşık olarak her 2 işçiden 1’inin bu sendikada örgütlü olduğu söylenebilir. Ayrıca kurumun yüksek kapasiteli fabrikalarında sendikalaşma oranının yüksek olduğu görülmektedir. Nitekim 1977 yılı Ağustos ayında İstanbul Süt Fabrikası’nda Gıda-İş’e bağlı 100’ün üzerinde işçi greve gitmiş; 7 ay süren grev sendika talepleri kabul edilerek toplu sözleşme yapılması ile sona erdirilmiştir.²⁸⁸ Tabloda dikkate değer bir diğer nokta ise dayanışma aidatı ödeyen işçi sayısının ve bağlı oldukları fabrika sayısının az oluşudur. Dayanışma aidatı ödeyen işçilerin çalıştıkları fabrikalarda önemli grevlerin yaşanması grevlerin bu aidat türünün ödenmesinde etkili olduğunu göstermektedir.

12 Eylül 1980 sonrasında ise DİSK’in faaliyetlerinin durdurulmasıyla süt endüstrisindeki işçiler önce Türk-İş’e bağlı Tek-Gıda İş’te örgütlenmiştir. Ancak yapılan toplu sözleşmeler ve sendikanın eylemsizliğinden oldukça şikâyetçi olan TSEK işçileri toplu bir şekilde Tek-Gıda İş’i terk ederek Hak-İş’e bağlı Öz-Gıda İş Sendikası’na üye olmuşlardır.²⁸⁹ İşçilerin yeni sendikası Öz-Gıda İş’in eski sendikaları Tek-Gıda İş’e oranla daha etkin olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim 1988 yılında süt işçilerinin Türkiye genelindeki bütün kamu kurum ve kuruluşlarında çalışan işçilerin en alt sırasında yer aldığı ifade edilerek* 1 Temmuz 1988 tarihinde genel greve başlama kararı almıştır.²⁹⁰ Ancak alınan bu grev kararı bir gece önce başlayan ve sabaha kadar süren toplantılar sonunda işveren ile anlaşılmış; sendikanın talepleri doğrultusunda önemli kazanımlar elde edilmesiyle birlikte başlamadan sona erdirilmiştir.²⁹¹ Yine Öz-Gıda İş tarafından 1990 yılı içerisinde alınan grev kararı Bakanlar Kurulu kararıyla ertelenmiş; TSEK işçileri buna tepki olarak yürüyüş, yemek yememe ve trafiği kesme gibi pasif eylem içerisinde bulunmuş; bunun üzerine Genel Müdürlük’ten 20, Ankara

²⁸⁸ **Cumhuriyet**, “Süt Endüstrisi Kurumu’nda Anlaşma Oldu; Grev Sona Erdi”, 24.03.1978, s.4.

²⁸⁹ Öz-Gıda İş, “TSEK İşçisi ‘Tek-Gıda İş Bizi Satmıştı’”, Sayı.7, 1988, s.2.

* Sendikanın grev kararını açıklayan yayınında bir işçinin aylık geliriyle kurumun ürettiği tereyağından ancak 10 kg. alabildiğini, ayrıca bütün kamu kurum ve kuruluşlarında çalışan işçilerin 112 gün ikramiye alırken süt işçilerinin 90 günlük ikramiye aldığını belirtmiştir.

²⁹⁰ Öz-Gıda İş, “TSEK’de Greve Başlıyoruz”, Sayı.6, 1988, s.7.

²⁹¹ Öz-Gıda İş, “Artık Süt İşçisinin de Yüzü Gülüyor”, Sayı.7, 1988, s.4.

Lalahan'dan 10 ve Bolu'dan 4 işçinin sözleşmesi ihbarsız ve tazminatsız feshedilmişse de; işçilerin tepkilerinin devam etmesi sonucunda atılan işçiler tekrar işe alınmışlardır.²⁹²

Görüldüğü gibi 1970'li yıllar kurum bünyesinde sendikalaşmanın yoğun olduğu bir süreç olarak nitelendirilebilir. 12 Eylül 1980 ile birlikte bütün sektörlerde görülen sendikasızlaşma kendini TSEK'te de göstermiş; Türk-İş'te örgütlü TSEK işçisi 1980'lerin ikinci yarısıyla birlikte Öz-Gıda İş'e geçerek işveren ile pazarlıkta görece daha iyi konuma gelmiştir.

4.5. TSEK ve Özelleştirme

Çalışmanın bu kısmında TSEK fabrika ve varlıklarının özelleştirilmesi süreci kısaca incelenecektir. Özelleştirme, çalışmanın ana konusu olmadığından bu bölümde genel bir özelleştirme tartışması yerine; TSEK özelleştirilmesinin kendine özgü dinamikleri, elde edilen verilerle ortaya konulmaya çalışılacaktır.

²⁹² Öz-Gıda İş, "SEK Grevi Ertelendi...", Sayı.13, 1990, s.8.

Tablo 20: TSEK Özelleştirilen İşletmeler

	Satış Tarihi	Satın Alan	Satış Bedeli (ABD Doları)
Kahramanmaraş S.M.İ	9.10.1989	Yaşar Dondurma Ltd. Şti.	708.755
Adana S.M.İ	20.7.1995	Seytaş A.Ş.	1.264.369
Afyon S.M.İ.	20.7.1995	Afyon Gıda Sanayi A.Ş.	903.138
Amasya S.M.İ.	20.7.1995	Oğraş Ltd. Şti.	563.749
Bayburt S.M.İ	20.7.1995	Vural İaşır	419.429
Çanakkale S.M.İ.	20.7.1995	Tikveşli A.Ş.	361.255
Çankırı S.M.İ.	20.7.1995	Aytaç A.Ş.	473.549
Erzincan S.M.İ.	20.7.1995	Asır A.Ş.	360.799
Erzurum S.M.İ.	20.7.1995	Özatalay Ltd. Şti.	405.899
Eskişehir S.M.İ.	20.7.1995	MİS Süt A.Ş.	901.998
Havsa S.M.İ.	20.7.1995	Trakya Birlik	1.443.197
Siverek S.M.İ.	20.7.1995	Ali Murat Bucak	135.300
Trabzon S.M.İ.	20.7.1995	Demçay A.Ş.	812.825
Yatağan S.M.İ.	20.7.1995	Bodrum Su Ürünleri Ltd.	721.598
Yüksekova S.M.İ.	20.7.1995	Şükrü Acar	112.750
Sinop S.M.İ.	28.7.1995	Recep Özdemir	378.712
Balıkesir S.M.İ.	31.7.1995	Mar Tüketim Mad. A.Ş.	3.208.556
Burdur S.M.İ.	31.7.1995	MİS Süt A.Ş.	2.696.078
İzmir S.M.İ.	31.7.1995	MİS Süt A.Ş.	6.795.900
Lalahan S.M.İ.	31.7.1995	MİS Süt A.Ş.	2.450.980
Muş S.M.İ.	1.8.1995	Muş Ovası Süt Ürün. A.Ş.	122.111
Adilcevaz S.M.İ.	4.8.1995	Adilcevaz Sulama Koop.	165.366
Aksaray S.M.İ.	8.8.1995	Aksüt Ltd. Şti	854.626
Sivas S.M.İ.	8.8.1995	Fah-Sel Ltd. Şti.	396.634
Elazığ S.M.İ.	16.8.1995	Elsüt A.Ş.	466.972
İstanbul S.M.İ.	29.8.1995	Süt Endüstrisi Kuruluşları A.Ş.	29.740.088
Bolu S.M.İ.	31.8.1995	Abant Süt Ortak Girişimi	1.484.021
Çorum S.M.İ.	8.9.1995	Cansüt Gıda A.Ş.	476.957
Diyarbakır S.M.İ.	22.11.1995	Adnan Çelebieser	661.338
Adıyaman S.M.İ.	23.11.1995	Ahmet Yaşar Öncel	226.745
Devrek S.M.İ.	23.11.1995	Başoğlu A.Ş.	415.698
Kastamonu S.M.İ.	22.12.1995	Saf Süt A.Ş.	279.393
Giresun S.M.İ.	5.6.1998	Hayri Bakıcı	662.865

Kaynak: T.C. Özelleştirme İdaresi Başkanlığı, Özelleştirme Kapsamındaki Kuruluşlara Ait Tesis, Varlık ve İştirak Paylarından Satış veya Devir İşlemi Gerçekleştirilenler, http://www.oib.gov.tr/program/uygulamalar/varlik_satisve_devir2.htm (15.05.2014).

Tablo 21: Özelleştirilen Süt Toplama Merkezleri ve Diğer Varlıklar

	Satış Tarihi	Satın Alan	Satış Bedeli (ABD Doları)
İzmir-Tire	10.5.1993	Levent Yatkın	51.750
Çatalca	13.5.1993	Z.Yücel-A.Hasbayram	67.912
Solaklı	26.7.1995	Cuma Şanlıyurt	89.174
Tunceli	31.8.1995	Celal Yaşar	313.525
Silivri	24.11.1995	Klas A.Ş.	149.695
Yenice	6.2.1998	Süleyman Çalışkan	17.410
"SEK" İsim Hakkı	29.8.1995	Süt Endüstrisi Kurumları A.Ş.	7.958.615

Kaynak: T.C. Özelleştirme İdaresi Başkanlığı, Özelleştirme Kapsamındaki Kuruluşlara Ait Tesis, Varlık ve İştirak Paylarından Satış veya Devir İşlemi Gerçekleştirilenler, http://www.oib.gov.tr/program/uygulamalar/varlik_satisve_devir2.htm (15.05.2014).

TSEK'in daha doğrusu özelleştirildiği sıradaki unvanı ile SEK'in özelleştirilmesine yönelik çalışma ve girişimler 1980'lerin ortalarına kadar uzanır. DPT 1985 yılı programında KİT'lerin özelleştirilmesi hakkında birtakım hükümler getirilmiş; bu çerçevede "KİT'lerin Özelleştirilmesi Master Planı Projesi" başlatılmış; yapılan başvuru ve görüşmeler sonucunda Morgan Guaranty Trust Company of New York firmasıyla anlaşma sağlanmış ve bu kuruluşun hazırladığı raporda TSEK özelleştirmede 2. derecede önemli addedilerek "bazı bölümleri satılabilir, diğer bölümleri kapatma ve rehabilitasyon gerektirir" şeklinde geçmektedir.²⁹³ 14 Ağustos 1985 tarihli Ekonomik İşler Yüksek Koordinasyon Kurulu kararında kuruma ait Kars Süt ve Mamulleri İşletmesi'nin özel şahıs veya şirketlere kiralanması, 28 Temmuz 1987 tarihli Toplu Konut ve Kamu Ortaklığı Kurulu kararı ile 28 Ekim 1988 tarihli Yüksek Planlama Kurulu kararında da, inşaatı yarım kalmış Siirt Peynir ve Tereyağı Fabrikası ile faal durumdaki Kahramanmaraş Süt ve Mamulleri İşletmesi'nin özel sektöre satılmak üzere Toplu Konut ve Kamu Ortaklığı İdaresi Başkanlığı'na (1994'ten itibaren Özelleştirme İdaresi Başkanlığı adını alacaktır) devredilmesi öngörülür. Bu çerçevede Peysan A.Ş.'ye kiralanarak 1 Nisan 1992 tarihine kadar bu şirket tarafından işletilen Kars Süt

²⁹³ Durucan, s.95-96.

ve Mamulleri İşletmesi daha sonra Yüksek Planlama Kurulu’nun 7 Haziran 1993 tarihli kararına istinaden bila bedel Kars İl Özel İdaresi’ne devredilir.*

Siirt Peynir ve Tereyağı Fabrikası’nın arsa ve binaları 1988 yılında, Kahramanmaraş Süt ve Mamulleri İşletmesi ise 1989 yılında satılır. TSEK 1992 yılında özelleştirme kapsamına alınıp 1993’te “SEK Süt Endüstrisi A.Ş.” adı altında yeniden yapılandırıldıktan sonra 1993-1995 yıllarını kapsayan dönemde şirkete ait 31 işletme, 5 süt toplama merkezi ve muhtelif illerde bulunan 4 taşınmaz ile “SEK” isim hakkı varlık satışı yoluyla özelleştirilmiştir. Şirketin mülkiyetinde olan ve daha önce yapılan ihaleler çerçevesinde 6 Aralık 1997 tarihinde satış kararı alınan 1 işletme ve 1 süt toplama merkezinin özelleştirme işlemleri, satış sözleşmelerinin 1998 yılında imzalanmasına müteakip tamamlanır.

Tablo 22: Satılan Yarım Kalmış Tesis ve Taşınmazlar

	Satış Tarihi	Satın Alan	Satış Bedeli (ABD Doları)
Siirt Peynir Fabrikası Taşınmazı	8.7.1988	KÖYTEKS A.Ş.	64.394
Denizli-Acıpayam Taşınmazı	16.7.1993	İsa Tuzcu	40.277
Ceylanpınar Taşınmazı	4.8.1995	Veysi Göllü-Ahmet Güntekin	88.195
Şebinkarahisar Taşınmazı	10.8.1995	Ünsal Uluçerçen	48.025
Aydın-Köşk Taşınmazı	8.12.1995	Sema Tarım A.Ş.	432.261

Kaynak: T.C. Özelleştirme İdaresi Başkanlığı, Özelleştirme Kapsamındaki Kuruluşlara Ait Tesis, Varlık ve İştirak Paylarından Satış veya Devir İşlemi Gerçekleştirilenler, http://www.oib.gov.tr/program/uygulamalar/varlik_satisve_devir.htm (15.05.2014)

Özelleştirme rakamları dönemin dolar kurlarıyla değerlendirildiğinde; çoğu işletmenin satış fiyatlarının KOİ Başkanlığı’nca belirlenen teklif edilebilecek en düşük bedel miktarından oldukça yukarda olduğu görülmektedir. Bu durum özelleştirmeyi gerçekleştirenlerin önceliğinin gelir sağlama olduğunu açıkça göstermektedir. Ancak özelleştirme süresince bunun tam tersi uygulamalarla da karşılaşmıştır. Özellikle doğu bölgelerindeki Siverek, Muş ve Yüksekova gibi fabrikalar belirlenen bedelin altında alıcı bulmuştur. Tire Süt Toplama Merkezi de bunlardan birisidir. Nitekim sadece üç yol ağzında bulunan arsasının dahi dönem itibarıyla 2 milyar lira değerinde olduğu belirtilen süt toplama merkezi 409 milyon lira muhammen bedelle ihaleye çıkarılmış;

* Bu tesis İşletme Hakkı Devri Uygulaması ile 1986 yılında 9 yıl süreyle Peysan A.Ş.’ye kiralanmış; ancak mezkur firmanın sözleşme sözleşmede belirtilen şartlara uymaması nedeniyle 1992 yılında işletme geri alınarak TSEK’e devredilmiştir.

Tire Süt Üreticileri Kooperatifi 674 milyon, Ömür Mandıra sahibi 605 milyon lira teklif verdiği halde burası 505 milyona gazete bayisi olan Ömer Yatkın'a satılmıştır.²⁹⁴ Dolayısıyla özelleştirmede bir diğer önemli konu ve hatta daha da önemli olan konunun kuruluşların kime satılacağı olduğu söylenebilir. Bu noktada fabrikaların satıldığı kuruluşlar dikkate alınırsa TSEK'in kuruluş yasasına aykırı bir durumdan söz edilebilir. Örneğin faaliyette olduğu sürece oldukça yüksek kapasitelerde çalışan İzmir, Lalahan ve Burdur İşletmeleri Mis Süt'e satılmıştır. Bu tür büyük firmaların SEK'e talip olmalarının esas nedeni süt üreticisini alternatifsiz bırakarak süt fiyatlarını kendi iradeleri doğrultusunda belirleyebilme isteği olmuştur.²⁹⁵

Sonuç olarak özelleştirme sonucu SEK işletmelerini satın alanlar ya fabrikanın kurulduğu arazideki toprak rantını toplamak, ya da ilerleyen dönemde dünya tekelleri ile birleşerek süt piyasasına egemen olmaya çalışmışlar; tekelci konumda olmadığı halde %6-8'lik pazar payı ile piyasayı düzenleyen SEK'in fiyat düzenleyici konumundan çıkarılmasıyla üreticiden çok ucuza alınan süt tüketiciye çok pahalıya satılmaya başlanmış ve süt piyasası ulusötesi şirketlere bırakılmıştır.²⁹⁶

²⁹⁴ Öz-Gıda İş, "SEK'in 4 Milyarlık Tire Süt Toplama Merkezi 505 Milyon Liraya Satılarak Özelleştirildi", Yıl.1, Sayı.1, 1993, s.36.

²⁹⁵ Durucan, s.182.

²⁹⁶ Baki Remzi Suiçmez, "Tarım Alanındaki Özelleştirmeler", **Küreselleşme ve Türkiye Tarımı Sempozyumu**, Ankara: ZMO Yayını, 2002, ss.74-120.

5. SONUÇ

Bu çalışmada Türkiye’de planlı dönemin henüz başlangıcında kurulan TSEK incelenmiştir. Cumhuriyet dönemine kadar hayvancılık ve spesifik olarak sütçülük alanında yapılan çalışmalar yeterli olmamış; sütçülük aile işletmeciliği ve mandıracılık faaliyetleri şeklinde devam etmiştir. Cumhuriyetin ilanından 1950’li yıllara dek bu alanda birtakım yasal düzenlemelere gidilmiş; ancak süreç hükümetleri sektörün gelişmesi ve süt ile süt ürünleri tüketiminin artırılmasını gerçekleştirecek devamlı bir organizasyon kuramamış; dolayısıyla tüketim için üretim; bir başka ifadeyle aile içi üretim büyük ölçüde devam etmiştir. Nitekim bu alanda kalıcı organizasyonlar ve örgütler kuran bazı ülkeler savaş öncesine oranla 1950’li yıllara gelindiğinde hayvan başına aldıkları verimi %30 dolaylarında artırırken Türkiye’de bu oran yalnızca %5 düzeyinde kalmıştır. Dolayısıyla erken cumhuriyet döneminde yapılan bütün bu yasal düzenlemelerin uzun vadede pozitif sonuçlar yaratmadığı söylenebilir. DP iktidarı döneminde ise hayvancılık alanında faaliyet gösterecek bazı devlet kurulmuş; ayrıca dönem itibarıyla özel girişimcilerin küçük kapasitelerde de olsa, özellikle büyük şehirlerin içme sütünü karşılamak adına cılız da olsa bir süt endüstrisi yarattığı görülmektedir.

DP iktidarının ikinci yarısında iç ve dış koşulların etkileşimi daraltıcı yönde baskı oluştursa da Menderes hükümeti köylüye dönük popülist politikalarda ısrar etmiş ve dış borçlarla yürüyen enflasyonist model 1958’e gelindiğinde artık bu şekilde sürdürülemez bir hal almıştır. Bu tarih ve sonrasında içerde birtakım iş çevreleri, dışarda OECD gibi kuruluşlar Türkiye’deki “plansız” gidişattan rahatsız olduklarını her fırsatta dile getirmişlerdir. Farklı bir ifadeyle 1958 sonrası emperyalist kuruluşların görüşleriyle Türkiye’de muhalefetin ileri sürdüğü görüşler paralellik arz etmiş ve bu durum Türkiye’de planlama olgusunun düşünsel zeminini oluşturmuştur.

27 Mayıs sonrasında planlama örgütünün kurulması noktasında evvelce başlatılan çalışmalar devam etmiş; nitekim 30 Eylül 1960’da DPT kurulmuştur. DPT’nin kurulmasıyla birlikte planlama ve kalkınma fikirleri oldukça önem kazanmış; hazırlanış sürecinde birtakım uyuşmazlıklar olsa da BBYKP 1962 Aralık ayında yürürlüğe girmiştir.

Kırsal kalkınma kavramı Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı dışında hazırlanan ilk planlarda doğrudan yer almamış; toplum kalkınması, köy kalkınması, kalkınmada öncelikli yöreler gibi başlıklar altında ele alınmıştır. BBYKP’de ise kırsal kalkınma “toplumsal kalkınma” başlığı altında ele alınmış ve köy kalkınması içeriğinde kullanılmıştır. BBYKP uygulama döneminde kırsal alanlara yönelik bu doğrultuda birtakım çalışmalar yapılmış ve bazı olumlu sonuçlar elde edilmişse de; yapılan çalışmalar planlananlara göre oldukça sınırlı ve yüzeysel kalmıştır.

BBYKP’nin üzerinde durduğu en önemli sorunlardan birisi de göç olgusuyla birlikte açığa çıkan işsizlik baskısıdır. Dolayısıyla tam da bu noktada planda söz edilen kırsal kalkınma (köy kalkınması), kırsal alanda istihdam yaratarak işsizlik sorununu azaltma ve mevsimler ile bölgelere göre büyük farklılık gösteren süt üretimini değerlendirmede bir organizasyon eksikliğinin yaşanması gibi faktörlerin etkileşimi TSEK’in kuruluşunun ardında yatan teorik zemini yaratmıştır.

TSEK üreticinin sütünü işlemek ve değerlendirmek, özel sektörü teşvik ve ona önderlik etmek gibi amaçlarla Tarım Bakanlığı’na bağlı olarak kurulmuş bir KİT’tir. Kurumun örgütsel ve mali yapısının incelendiği bölümde görülmüştür ki; bir KİT olması nedeniyle kurumun yönetici kadrolarının belirlenmesinde genellikle iktisadi çıkarlar değil; siyasi kaygılar gözetilmiştir. Mali açıdan ise kurumun en büyük sorununu ödenmiş sermaye yetersizliği oluşturmuş ve kurum çoğu kalkınmada öncelikli yörelerde bulunan fabrikalarda işletme sermayesi yetersizliği nedeniyle süt üretimini teşvik edici bir çiğ süt alım politikası izleyememiştir. Ayrıca sermaye yetersizliği kurum işletmelerini özel bankalardan borçlanma zorunda bırakarak bir borç yükünü de beraberinde getirmiştir.

Kurumun üretim detaylarının incelendiği kısımda ise TSEK’in her ne kadar teşvik primi, yağ primi, ulaşım primi gibi araçlarla üreticiyi desteklemesi hedeflenmişse de uygulamaların sürekli olmayışı, pratiğinde yaşanan aksaklıklar ve yaşanan enflasyon ortamında bu desteklerin reel değerlerini kaybetmesi kurumun üretici ile arasında karşılıklı güvene dayanan ve süreklilik arz eden sağlıklı bir ilişki kurmasına engel olmuştur. Bu durum üreticiyi yalnızca fiyat kanalıyla desteklemenin yeterli olmadığını,

kısa süreli önlemler yerine sabit bir organizasyona bağlı ve hayvancılık açısından bir bütünsellik ihtiva eden çalışmaların gerekliliğini ortaya koymuştur.

TSEK ürünleri fiyatlar bakımından ise genellikle piyasayı düzenleyici niteliktedir. Öyle ki özel süt endüstrisi kuruluşlarının neredeyse haftalık fiyat ayarlaması yaptığı bir ortamda TSEK'in işlenmiş süt fiyatları zaman zaman çiğ süt fiyatlarının altında dahi seyretmiştir. Dolayısıyla kurumun tüketiciye ucuz fiyata süt ve süt ürünlerini sağlama görevini büyük ölçüde yerine getirdiği söylenebilir.

Kurumun üretim aşamasındaki en büyük sorunu ise mevcut kurulu kapasitenin oldukça sınırlı bir kısmının kullanılmasıdır. Çalışmanın ilgili bölümünde elde edilen bulgular doğrultusunda düşük kapasite kullanımının en önemli nedenleri şunlardır:

- Öncelikle fabrika yerlerinin belirlenmesinde hammadde temini, ulaşım gibi faktörlerin yerine siyasi kaygılar belirleyici olmuştur.
- Fabrikalar genellikle sütün bol olduğu mevsim dikkate alınarak “aşırı kapasitelerde” kurulmuştur.
- Fabrikaların yönetimindeki tutarsız ve yanlı tutumlar uzun vadeli planlar yapılmasını ve bunlara uyulmasını güçleştirmiştir.
- Çoğu işletmede çiğ süt alım faaliyeti sadece bir ticari faaliyet olarak görülmüş; böylece kurum bürokratik bir kamu işletmesini halini alırken, bu durum üretici ile arasında güven problemini doğurmuştur.
- Dönem boyunca özellikle de 1980’li yılların ortalarına doğru uygulanan dış ticaret politikaları süt üreticisini ve üretimini oldukça olumsuz etkilemiştir.
- İlgili Bakanlıklar ve kuruluşlar arasında bir koordinasyon sağlanamamış; dolayısıyla çalışmalar birbirini tamamlayıcı olmaktan ziyade baltalayan nitelikte olmuştur.

Sonuç olarak özelleştirilmesine karşı ciddi bir toplumsal muhalefet olmasına karşın TSEK’in bütün varlıkları özelleştirme yoluyla satılmıştır. Satılan varlıklarının bir bölümünün değerinin oldukça altında fiyatlara satılması özelleştirmenin sorunlu bir yanını oluşturmakla beraber; genellikle yüksek verimli kapasitelerde çalışan fabrikaların

büyük süt endüstrisi kuruluşlarına satılmasıyla birlikte bu alanda tekelleşme eğilimi görülmüş; üretici artan masraflarına karşın sütünü daha ucuz fiyata satmak zorunda kalırken, tüketici yüksek fiyatlar karşısında süt ve süt ürünleri tüketimini sınırlandırma eğiliminde olmuştur.

KAYNAKÇA

1. ARŞİV KAYNAKLARI

1.1. BAŞBAKANLIK CUMHURİYET ARŞİVİ

BCA, Tarih: 17/09/1963, Sayı: 22216, Dosya: 3189, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 173.49.20.

BCA, Tarih: 30/09/1963, Sayı: 22686, Dosya: 3193, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 173.52.7.

BCA, Tarih: 05/12/1963, Sayı: 24526, Dosya: 3190, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 174.61.11.

BCA, Tarih: 13/01/1964, Sayı: 25686, Dosya: 3190, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 175.2.12.

BCA, Tarih: 03/11/1967, Sayı: 90256, Dosya: 15229, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 212.77.7.

BCA, Tarih: 19/02/1975, Sayı: 95077, Dosya: 154-186124, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 327.13.17.

BCA, Tarih: 18/09/1970, Sayı: 12737, Dosya: 154-951386, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 256.64.14.

BCA, Tarih: 10/09/1975, Sayı: 106887, Dosya: 154-1311634, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 340.72.18.

BCA, Tarih: 20/03/1971, Sayı: 21167, Dosya: 154-117428, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 263.17.6.

BCA, Tarih: 16/09/1974, Sayı: 89527, Dosya: 154-1171454, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 320.64.6.

BCA, Tarih: 14/10/1975, Sayı: 107897, Dosya: 154-1311835, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 341.77.19.

1.2. DİSK ARŞİVİ

DİSK, Zarf: 1646, Kutu: 324, Yıl: 1976-1977.

DİSK, Zarf: 3619, Kutu: 660, Yıl: 1982.

2. KİTAPLAR ve MAKALELER

Aksoy, Ali Rıza. “Ankara Bölgesi Şartlarında Süt Sığırı Sürüsü İşletmelerinde Süt Alım Maliyeti ve Maliyeti Etkileyen Faktörler”, **2.Seminer**. Ankara, 1987.

Akyıldız, Remzi, Mustafa Ergül ve Murat Zincirlioğlu. “Türkiye’de KarmaYem Üretimi ve Teknolojisi”, **İkinci Hayvancılık Kongresi**. Ankara: TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası. 17-19 Haziran 1991, ss.103-116.

Aral, Sadi ve Yavuz Cevger. “Türkiye’de Cumhuriyetten Bugüne İzlenen Hayvancılık Politikaları”, **Türkiye 2000 Hayvancılık Kongresi**, 31 Mart-2 Nisan 2000, ss.35-68.

Aydın, Mehmet. **Sütçülük Politikaları**. Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1977.

Bakır, Ömer. **Mera Vejetasyonunun Teşekkülü, Kompozisyonu ve Bozulması**. Ankara: Mars Matbaası, 1964.

Bakırcı, Muzaffer. **Türkiye’de Kırsal Kalkınma**. 1. Baskı. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2007.

Baskıcı, Murat. “Evcilleştirmenin Tarihine Kısa Bir Bakış”. **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**. Cilt.53, Sayı.1-4, Ocak-Aralık 1998, ss.73-94.

Başaran, Alhas. “Türkiye Süt Endüstrisi Kurumu’nun Süt Üreticileri ile İlişkileri ve Bölgeler İtibariyle Çiğ Süt Üretiminin Değerlendirilmesinde Kurumun ve Özel Sektör İşletmelerinin Etkinliği”, **İkinci Hayvancılık Kongresi**. Ankara: TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası. 17-19 Haziran 1991, ss.286-297.

Başkaya, Fikret ve Aydın Ördek (Ed.), **Ekonomik Kurumlar ve Kavramlar Sözlüğü**. Ankara: Maki Basın Yayın, 2008.

Başkaya, Fikret. **Kalkınma İktisadının Yükselişi ve Düşüşü**. 6. Basım. Ankara: Maki Basın Yayın, 2009.

Başkaya, Fikret. **Paradigmanın İflası**. 18. Baskı. Ankara: Maki Basın Yayın, 2011.

Bilge, Ayhan. “Kamberli Köyünde Halk Devlet Elele”, Hasan Serinken ve Feyzullah Ertuğrul (Ed.), **Kalkınma Önderleri** içinde. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1971, ss.197-248.

Bilgin, Necdet ve Şaban Tanıyıcı. “Türkiye’de Kooperatif ve Devlet İlişkilerinin Tarihi Gelişimi”. **Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi İİBF Dergisi**. Sayı.15, Aralık 2008, ss.136-159.

Boratav, Korkut. **Türkiye İktisat Tarihi**. 15. Baskı. Ankara: İmge Kitabevi, 2011.

Çağlar, Abdullah ve M. Yusuf Çağlar. “Süt ve Süt Ürünleri”, **Uluslararası 2. Helal ve Sağlıklı Gıda Kongresi**. Konya. 7-10 Kasım 2013, ss.31-41.

Çelik, Zühre. “Planlı Dönemde Türkiye’deki Kırsal Kalkınma Politika ve Uygulamaları Üzerine Bir Değerlendirme”. **Planlama**. Sayı.32, 2005/2, ss.61-71.

Çizmeci, Kamil. “Süt Endüstrisinde Personel Sorunları”, **Türkiye 3. Sütçülük Kongresi**. Ankara: ZMO Yayını. 7-8 Aralık 1978, ss.1-11.

Demirbaş, Nevin, Cem Karagözlü ve Necati Akbulut. **Dünya ve Türkiye’de Süt ve Süt Ürünleri Sanayiinde Gelişmeler**. İstanbul: İTO Yayınları, 2002.

Diakov, Vladimir ve Sergei Kovalev. **İlkçağ Tarihi, Cilt: 1 Ortadoğu-Uzakdoğu-Eski Yunan**. 2. Basım. İstanbul: Yordam Yayınları, 2010.

DPT. **Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı**. Ankara, 1963.

DPT. **İDT KİT ve KİT İştiraklerinin Sermaye Yapıları 1975**. Ankara.

Eliçin, Ayhan, Numan Akman, Mehmet Ertuğrul ve Orhan Alpan. “Türkiye’de Hayvan Islahı: Sorunlar ve Öneriler”, **İkinci Hayvancılık Kongresi**. Ankara: TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası. 17-19 Haziran 1991, ss.119-144.

Emiroğlu, Mecdi. “Ankara Süt İstihlakine Coğrafi Bir Bakış”. **DTCF Dergisi**. Cilt.19, Sayı.1-2, ss.17-30.

Ender, Halit “Kamberli Köyünde Kalkınma Çabaları”, Hasan Serinken ve Feyzullah Ertuğrul (Ed.), **Kalkınma Önderleri** içinde. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1971, ss.249-261.

Erder, Necat, Attila Sönmez, Attila Karaosmanoğlu ve Ayhan Çilingiroğlu. **Planlı Kalkınma Serüveni: 1960’larda Türkiye’de Planlama Deneyimi Panel**. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2001.

Geray, Cevat. **Kırsal Türkiye’de Toplum Kalkınması ve Kooperatifçilik**. Ankara: Aydın Matbaası, 1981.

Geray, Cevat. **Planlı Dönemde Köye Yönelik Çalışmalar**. Ankara: Sevinç Matbaası, 1974.

Gül Başağaç, R. Tamay. “Türkiye’de İki Dünya Savaşı Arasında Veteriner Hekimliği Hizmetleri ve Hayvancılık Politikaları Üzerine Araştırmalar”. **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**. Sayı.15, 2004, ss.227-255.

Gül Başağaç, R. Tamay. “Türkiye’de Tarım Bakanlığı Bünyesinde Kamu Veteriner Hekimliği Örgütlenmesinin Dünü - Bugünü”. **Veteriner Hekimler Derneği Dergisi**. Cilt.78, Sayı.2, 2007, ss.58-61.

Güneş, Turan. “Türkiye Sütçülüğünde Organizasyon ve Pazarlama”, **Türkiye 1. Sütçülük Kongresi**. Ankara: TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası. 20-22 Haziran 1974, ss.1-32.

Güven, Sami. **1950’li Yıllarda Türk Ekonomisi Üzerine Kalkınma Reçeteleri**. Bursa: Ezgi Kitabevi, 1998.

Hansen, Mogens. “Süt Sektörünün Genel Sorunları ve Çözüm Önerileri”, **Türkiye 1. Besi ve Süt Hayvancılığı Sempozyumu**. İzmir, 2-3 Aralık 1999, ss.106-108.

İşgüden, Tamer ve Fuat Ercan (Ed.), **Gelişme İktisadı/ Kuram-Eleştiri-Yorum**. İstanbul: Beta Yayıncılık, 1995.

Kaptan, Nesrin. **Süt Endüstrisi ve Ogranizasyonu**. Ankara: Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Yayınları, 1982.

Kazgan, Gülten. **Tanzimattan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi**. 3. Baskı. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006.

Keyder, Çağlar. **Türkiye’de Devlet ve Sınıflar**. 3. Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları, 1993.

Kıray, Mübeccel. **Toplumbilim Yazıları**. Ankara: Gazi Üniversitesi İ.İ.B.F. Yayınları, 1982.

Koçtürk, Osman Nuri. **Yeni Sömürgecilik Açısından Gıda Emperyalizmi**. TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası Yayını, 2009.

Köroğlu, Özlem Taner. “Kamu İktisadi Teşebbüslerinin 1980’den sonra Geçirdiği Dönüşüm Süreci ve İstihdam Sistemine Etkileri”. **Süleyman Demirel Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi**. Cilt.17, Sayı.1, 2012, ss.453-475.

Köymen, Oya. **Kapitalizm ve Köylülük**. 1. Basım. İstanbul: Yordam Yayıncılık, 2008.

Kurt, Ahmet. “Türkiye Süt Sanayiinin Durumu ve Geliştirme Politikaları”. **Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi**. Cilt.19, Sayı.1-4, 1988, ss.211-220.

Kurt, Ahmet. “Yoğurdun Tarihçesi”. **Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi**. Cilt.1, Sayı.1, 1970, ss.72-74.

Mortan, Kenan ve Cemil Çakmaklı. **Geçmişten Geleceğe Kalkınma Arayışları**. 1. Basım. Altın Kitaplar Yayınevi, 1987.

Mülayim, Ziya Gökalp ve Cemal Taluğ. “Hayvancılık Yayımında Kooperatiflerin Yeri ve Önemi”, **İkinci Hayvancılık Kongresi**. Ankara: TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası. 17-19 Haziran 1991, ss.366-377.

Önen, M. Oğuzhan. **Süt ve Süt Ürünleri Sektörü**. Ankara: Türkiye Kalkınma Bankası Matbaası, 1999.

Öner, Ayhan. “Süt ve Mamullerinde Fiyat ve Destekleme Politikası”, **Türkiye 3. Sütçülük Kongresi**. Ankara: ZMO Yayını, 7-8 Aralık 1978, ss.3-17.

Özden, Ali. “Yoğurdun Tarihi”. **Güncel Gastroenteroloji**. Haziran 2008, ss.128-133.

Pamuk, Şevket. **Osmanlı’dan Cumhuriyete Küreselleşme İktisat Politikaları ve Büyüme**. 2. Baskı. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009.

Russel, Sargent. **Ankara’da Süt Arz ve Talebi**. Turan Güneş (çev.). Ankara: Ziraat Fakültesi Yayınları, 1965.

Saltık, Ahmet. **Sürdürülebilir Kalkınma Yaklaşımı Açısından Kars’ta Hayvancılık, Süt Değerlendirme ve Kars Süt Fabrikası**. Ankara, 2003.

Savran, Sungur. **Türkiye’de Sınıf Mücadeleleri Cilt 1: 1908-1980**. 1. Basım. İstanbul: Yordam Yayınları, 2010.

Semiz, Yaşar. “Atatürk Çiftlikleri ve Bunların Hazineye Devri”. **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**. Sayı:26, Güz 2009, ss.155-192.

Sertel, Yıldız. **Türkiye’de İlerici Akımlar ve Kalkınma Davamız**. 1. Basım. İstanbul: Ant Yayınları, 1969.

Suiçmez, Baki Remzi. “Tarım Alanındaki Özelleştirmeler”, **Küreselleşme ve Türkiye Tarımı Sempozyumu**. Ankara: ZMO Yayını. 2002, ss.74-120.

Şahinöz, Ahmet. “GATT Politikaları Karşısında Türkiye Hayvancılık Sektörü”, **Hayvancılık 2000 Kongresi 2**. 21-22 Kasım 1996, ss.51-58.

T.C. Başbakanlık Yüksek Denetleme Kurulu. **Kamu İktisadi Teşebbüsleri Genel Raporu 1984**. Ankara, 1986.

T.C. Başbakanlık Yüksek Denetleme Kurulu. **Kamu İktisadi Teşebbüsleri Genel Raporu 1985**. Ankara, 1987.

T.C. Başbakanlık Yüksek Denetleme Kurulu. **Kamu İktisadi Teşebbüsleri Genel Raporu 1986**. Ankara, 1988.

T.C. Başbakanlık Yüksek Denetleme Kurulu. **Kamu İktisadi Teşebbüsleri Genel Raporu 1987**. Ankara, 1989.

T.C. Başbakanlık Yüksek Denetleme Kurulu. **Kamu İktisadi Teşebbüsleri Genel Raporu 1988.** Ankara, 1990.

T.C. Başbakanlık Yüksek Denetleme Kurulu. **Kamu İktisadi Teşebbüsleri Genel Raporu 1989.** Ankara, 1991.

T.C. Başbakanlık Yüksek Denetleme Kurulu. **Kamu İktisadi Teşebbüsleri Genel Raporu 1993.** Ankara, 1995.

T.C. Başbakanlık Yüksek Denetleme Kurulu. **Kamu İktisadi Teşebbüsleri Genel Raporu 1994.** Ankara, 1996.

T.C. Başbakanlık Yüksek Denetleme Kurulu. **Kamu İktisadi Teşebbüsleri Genel Raporu 1995.** Ankara, 1997.

T.C. Başbakanlık Yüksek Denetleme Kurulu. **Kamu İktisadi Teşebbüsleri Genel Raporu 1996.** Ankara, 1998.

T.C. Başbakanlık Yüksek Denetleme Kurulu. **Kamu İktisadi Teşebbüsleri Genel Raporu 1997.** Ankara, 2000.

T.C. Başbakanlık Yüksek Denetleme Kurulu. **Yüksek Denetleme Kurulunun Denetimine Giren Kamu İktisadi Teşebbüsleri 1971 Yılı Genel Raporu.** Ankara.

T.C. Başbakanlık Yüksek Denetleme Kurulu. **Yüksek Denetleme Kurulunun Denetimine Giren Kamu İktisadi Teşebbüsleri 1977 Yılı Genel Raporu.** Ankara.

T.C. Başbakanlık Yüksek Denetleme Kurulu. **Yüksek Denetleme Kurulunun Denetimine Giren Kamu İktisadi Teşebbüsleri 1978 Yılı Genel Raporu.** Ankara.

T.C. Başbakanlık Yüksek Denetleme Kurulu. **Yüksek Denetleme Kurulunun Denetimine Giren Kamu İktisadi Teşebbüsleri 1979 Yılı Genel Raporu.** Ankara.

T.C. Başbakanlık Yüksek Denetleme Kurulu. **Yüksek Denetleme Kurulunun Denetimine Giren Kamu İktisadi Teşebbüsleri 1980 Yılı Genel Raporu.** Ankara.

T.C. Başbakanlık Yüksek Denetleme Kurulu. **Yüksek Denetleme Kurulunun Denetimine Giren Kamu İktisadi Teşebbüsleri 1981 Yılı Genel Raporu.** Ankara.

T.C. Başbakanlık Yüksek Denetleme Kurulu. **Yüksek Denetleme Kurulunun Denetimine Giren Kamu İktisadi Teşebbüsleri 1982 Yılı Genel Raporu.** Ankara.

T.C. Başbakanlık Yüksek Denetleme Kurulu. **Yüksek Denetleme Kurulunun Denetimine Giren Kamu İktisadi Teşebbüsleri 1983 Yılı Genel Raporu.** Ankara.

T.C. Maliye Bakanlığı. **Kamu İktisadi Teşebbüsleri ve İştirakleri Yıllığı.** Ankara, 1974.

T.C. Maliye Bakanlığı. **Kamu İktisadi Teşebbüsleri ve İştirakleri Yıllığı 1977**. Ankara.

T.C. Maliye Bakanlığı. **Kamu İktisadi Teşebbüsleri ve İştirakleri Yıllığı 1978**. Ankara.

TBMM. **Kamu İktisadi Teşebbüslerinin (1964-1965-1966 Faaliyet Yılları) Denetimi Sonuçları Hakkında Rapor**. Ankara, 1968.

TBMM. **Kamu İktisadi Teşebbüslerinin Denetimine Ait 1986 Yılı Komisyon Raporu**. Ankara, 1988.

Tekeli, İlhan ve Selim İlkin. **İkinci Dünya Savaşı Türkiye'si 2. Cilt**. İstanbul: İletişim Yayınevi, 2014.

TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası. **2. Genel Kurul Çalışma Raporu**. Ankara, 1974.

TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası. **27. Dönem Çalışma Raporu**. Ankara, 1982.

TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası. **Çalışma Raporu 21. Dönem**. Ankara, 1975.

TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası. **Türkiye Hayvancılığı ve Problemleri**. Ankara, 1964.

TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası. **Yıllık '78**. Ankara, 1978.

Türkiye Süt Endüstrisi Kurumu. **Atatürk'ün Doğumunun Yüzüncü Yılında Türkiye'de Süt Sanayi**. Ankara, 1983.

Türkiye Süt Endüstrisi Kurumu. "Türkiye Süt Endüstrisi Kurumu". [Broşür]. 1990.

Uraz, Tümer ve Okan Alpar. "Türkiye Süt Endüstrisi Kurumu Fabrikalarının Kuruluş Yerleri Üzerine Bir İnceleme", **Gıda Dergisi**. Cilt.3, Sayı.6, Kasım 1978, ss.247-256.

Uraz, Tümer, Metin Atamer, Celalettin Koçak ve Abdi Karacabey. "Türkiye'de Süt Üretimi, Sorunları, Dış Alımı ve Satımı", **İkinci Hayvancılık Kongresi**. Ankara: TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası. 17-19 Haziran 1991, ss.273-285.

Uraz, Tümer. "Türkiye'de Süt Endüstrisinin Otuz Yılı", **5. Türkiye Sütçülük Kongresi**. Ankara: ZMO Yayını. 20-21 Mayıs 1993, ss.15-29.

Vardarlı, Doğan. "Cumhuriyet Döneminde Süt ve Süt Ürünleri Politikaları", **Milli Süt ve Süt Ürünleri Sempozyumu**. Ankara: Milli Prodüktivite Merkez Yayını. 1989, ss.59-78.

Yavuz, Fahri, Ömer Akbulut ve Atilla Keskin. “Türkiye Sığırcılık Sektöründe Islah ve Destekleme Politikalarının Etkinliği Üzerine Bir Araştırma”. **TUBİTAK**. Vol.27, 2003, ss.645-650.

Yavuz, Fahri. “Türkiye’de Besi ve Süt Hayvancılığı Politikalarının Analizi”, **Türkiye 1. Besi ve Süt Hayvancılığı Sempozyumu**. İzmir, 2-3 Aralık 1999, ss.39-50.

Yavuz, Fehmi. “Birinci ve İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planlarında Köy ve Köylü Sorunu”. **Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**. Cilt.23, Sayı.2, ss.1-12.

Yaygın, Hasan. “Süt Sanayii Yatırımlarına Yönelik Teşvikler”, **5. Türkiye Sütçülük Kongresi**. Ankara: ZMO Yayını. 20-21 Mayıs 1993, ss.69-82.

Yerasimos, Stefanos. **Az gelişmişlik sürecinde Türkiye 3. Cilt Birinci Dünya Savaşı’ndan 1971’e**. 3. Baskı. İstanbul: Gözlem Yayınları, 1980.

Yerlikaya, Halis ve Atilla Özgür. “Cumhuriyet Döneminde Hayvan Islah Kanunu”. **Veteriner Hekimler Derneği Dergisi**. Cilt.77, Sayı.1, 2006, ss.39-43.

Yıldırım, Tolga. “Yem Sanayi Sektör Profil Araştırması”, **Yem Sanayi Sektör Raporu**. İstanbul, 2005.

TEZLER

Akçay, Ümit. “Türkiye’nin Kalkınma Sürecinde Bir Aktör Olarak Devlet Planlama Teşkilatı”, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**. Marmara Üniversitesi SBE, 2004.

Genç, Savaş Volkan. “Demokrat Parti Dönemi Hayvancılık Politikaları ve Veteriner Hekimliği Hizmetleri”, **Yayınlanmamış Doktora Tezi**. Ankara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, 2011.

Türkay, Mehmet. “Gelişme İktisadı: Ekonomik Büyüme Merkezli Yaklaşımın Yükseliş ve Gerilemesi”, **Yayınlanmamış Doktora Tezi**. Marmara Üniversitesi SBE, 1994.

Yamak, Sadullah. “Kamu İşletmelerinin Serbest Piyasa Ekonomisine Uyumlaştırılmasında Etkin ve Etkili Yönetim Modeli Et ve Balık Kurumu Örneği”, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**. Dumlupınar Üniversitesi SBE, 2008.

Yılmaz, Aslı. “Türkiye’de Planlama Politikası ve Yönetimi”, **Yayınlanmamış Doktora Tezi**. Ankara Üniversitesi SBE, 2012.

GAZETELER

Cumhuriyet. “Kooperatif Dağılınca Fabrikayı Kurma İşi Devlete Kaldı”, 3 Nisan 1972.

Cumhuriyet. “Üreticiler Sütlerinin Şişe Suyu ile Aynı Fiyata Satılışından Yakındılar”, 24 Temmuz 1972.

Cumhuriyet. “Sütçüler 4 Liraya Aldıkları Pastörize Sütleri Su Katarak Kilosunu 4,5 Liraya Satıyor”, 12 Aralık 1973.

Cumhuriyet. “Süt Endüstrisi Kurumu’nda Anlaşma Oldu; Grev Sona Erdi”, 24 Mart 1978.

Cumhuriyet. “Ankara Belediyesi, Süt Ürünlerini Halka Piyasa Fiyatından Yüzde 45 Ucuza Satacak”, 15 Ekim 1978.

Cumhuriyet. “11 KİT’e Yeni Genel Müdür Atandı”, 12 Aralık 1979.

Cumhuriyet. “Batan 2 Süt Fabrikası Daha SEK’e Satılmak İsteniyor”, 5 Aralık 1981.

Cumhuriyet. “SEK Süt Alım Fiyatını 5 Lira Artırdı”, 16 Eylül 1983.

Cumhuriyet. “Süt ve Beyaz Peynir Gün Işığında Besin Değerinin Bir Bölümünü Yitirir”, 24 Mart 1984.

Cumhuriyet. “İthal Peynirin Çoğu Patates”, 18 Nisan 1984.

Cumhuriyet. “SEK Yoğurdu Piyasaya Verilecek”, 23 Eylül 1985.

Cumhuriyet. “Meydan SEK’e Kaldı”, 16 Ağustos 1987.

Cumhuriyet. “Sütçüler Eylem Yaptı”, 5 Haziran 1989.

Hürriyet. “Kars’ta Peynircilik ve Sütçülük Okulu Açılıyor”, 20 Aralık 1964.

Hürriyet. “Kalifiye Eleman Alınacaktır”, 5 Şubat 1967.

Hürriyet. “Burs Verilecektir”, 3 Haziran 1969.

Hürriyet. “Süt Endüstrisi Kurumunun Şişeleri Taklit Ediliyor”, 8 Eylül 1975.

Hürriyet. “Uzun Ömürlü Süt 20 Lira Oluyor”, 15 Kasım 1978.

Hürriyet. “Poşet Süt Üretimi Azaldı”, 12 Mart 1979.

- Hürriyet.** “Yağsız ve Kalitesiz Peynirlerin Hikâyesi”, 1 Eylül 1980.
- Hürriyet.** “Süt Üreticilerine 1,3 Milyar Lira Avans Verilecek”, 4 Eylül 1980.
- Hürriyet.** “TSEK Genel Müdürlüğünden Alüminyum Folyo Satın Alınacaktır”, 25 Mart 1983.
- Hürriyet.** “İşte Sütçülüğümüzün Hali” 30 Mayıs 1984.
- Hürriyet.** “Kamuoyuna Duyuru”, 20 Kasım 1985.
- Hürriyet.** “Süt Fabrikaları Acınacak Halde”, 17 Mayıs 1986.
- Hürriyet.** “İşçiye, Memura Taksitle Peynir ve Tereyağı”, 29 Ağustos 1986.
- Hürriyet.** “Sütçülere Teşvik”, 26 Ocak 1988.
- Hürriyet.** “SEK Sütünde Böcek Yumurtası”, 3 Aralık 1989.
- Hürriyet.** “Aktuna’dan SEK’e Baskın”, 5 Aralık 1989.
- Hürriyet.** “SEK Market Tuttu...”, 25 Temmuz 1990.
- Hürriyet.** “Satılık Taşınmaz Mal”, 30 Mayıs 1991.
- Hürriyet.** “Süt Dökün Süt Döktürün”, 10 Temmuz 1991.
- Milliyet.** “Türkiye Süt Endüstrisi Kurumundan Nakliye İlanı”, 25 Mayıs 1966.
- Milliyet.** “Yabancı Memleketler için Burs Verilecektir”, 30 Ocak 1967.
- Milliyet.** “İsviçre Süt Endüstrisi Kurumuna Kredi Açtı”, 27 Şubat 1970.
- Milliyet.** “Türkiye Süt Endüstrisi Kurumu İstanbul Süt ve Mamulleri Sanayii Müessesesi Müdürlüğü Önemli Duyuru”, 21 Şubat 1972.
- Milliyet.** “İthal Malı”, 27 Ekim 1974.
- Milliyet.** “Çiğ Süt Alım Fiyatı 9 Liradan 13 Liraya Çıkarıldı”, 4 Ekim 1979.
- Milliyet.** “7 Bakanlığın Üst Düzeyinde Atamalar Yapıldı”, 11 Aralık 1979.
- Milliyet.** “SEK’ten Faizsiz Kredi”, 12 Haziran 1987.
- Milliyet.** “Kamuoyuna Duyuru”, 17 Aralık 1987.
- Milliyet.** “Doğuda Fabrikalar Kışla Oldu”, 22 Kasım 1989.
- Milliyet.** “Ankara’da SEK Ürünlerine Zam”, 04 Nisan 1990.

Tamer, Meral. “Kutu Sütünü Her Alışımızda Ambalaj İçin de Azımsanamayacak Bir Para Ödüyorum”, **Cumhuriyet**. 10 Eylül 1983.

Yöney, Zühtü. “Süte kesilmesin diye soda karıştırıyorlar”, **Hürriyet**. 4 Ekim 1977.

RESMÎ GAZETE

RG, 5 Temmuz 1961, s.1-2.

RG, 3 Aralık 1962, s.1-140.

RG, 29 Haziran 1926, s.1.

RG, 9 Mayıs 1963, s.1.

RG, 22 Ekim 1983, s.21.

RG, 18 Haziran 1984, s.196.

RG, 3 Kasım 1984, ss.9-16.

RG, 27 Mayıs 1992, s.15.

RG, 17 Haziran 1981, s.4-5.

RG, 3 Mayıs 1987, ss.3-5.

RG, 21 Ocak 1975, s.10.

İNTERNET KAYNAKLARI

James Kindraka, “The Story of Transporting Milk by Rail”, *The Dispatch*. 1990, Vol.8, No.1, ss. 17-25
<http://www.riverraisinmodels.com/libraryData/milktrains.pdf>, (17 Mart 2014).

TBMM. Tutanak Dergisi. 1923.
<http://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d02/c001/tbmm02001014.pdf>
(27 Mayıs 2013).

TBMM. Tutanak Dergisi. 1923.
<http://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d02/c002/tbmm02002018.pdf>
(27 Mayıs 2013).

TBMM. Tutanak Dergisi. 1924.
<http://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d02/c007/tbmm02007004.pdf>
(27 Mayıs 2013).

TBMM. Tutanak Dergisi. 1924.
<http://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d02/c007/tbmm02007004.pdf>
(27 Mayıs 2013).

TBMM. Tutanak Dergisi. 1963.
www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d01/c016/mm_01016068ss0066.pdf (6
Haziran 2013).

TBMM. Tutanak Dergisi. 1963.
www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d01/c016/mm_01016068ss0066.pdf (6
Haziran 2013).

TBMM. Tutanak Dergisi. 1963.
www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MM_/d01/c016/mm_01016068.pdf (6
Haziran 2013).

TBMM. Tutanak Dergisi. 1992.
<http://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d19/c022/tbmm19022036.pdf>
(16.06.2014).

TBMM. Tutanak Dergisi. 1994.
<http://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d19/c069/tbmm19069023.pdf>
(19.06.2014).